САНДАЛИКИ, ПОВНА СКОРІСТЬ!

От, дітки, сидіть тихо, як миші, а я розкажу казочку про сандалики і цікаву дівчинку.

Жила собі дівчинка. Звичайна дівчинка. Були у неї тато і мама, а де вона жила — я не казатиму, бо це ж казка, а не насправді.

Була та дівчинка страшенно цікава, усе їй хотілось знати, що то, до чого,— і страшенно непосидюча. Просто, як м'ячик: стриб-стриб. Усе бігала б та скрізь роздивлялась.

Ну, і не дивно, що черевики вона рвала далеко швидше, ніж інші діти. У дітей ще новісінькі, а у неї вже підошви вщент продерті.

— Тобі треба на залізних підошвах черевички купити,— казав тато.

І от що трапилось. Мама і тато поїхали на деякий час у своїх справах, а дівчинка лишилась дома сама. І якраз у неї порвалися сандалики. Та так порвалися, що й ходити не можна. Вийшла вона з будинку, сіла, на ґаночку та й дивиться на свої бідні черевички. Що їй робити? Коли бачить — підходить до неї людина у великих окулярах, з чемоданом у руках, таким великим, що, мабуть, дівчинка, коли б згорнулася калачиком, помістилася б у ньому.

— Чого ти сумуєш, дівчинко? — питає незнайомий.

— Як же мені не сумувати,— відповідає дівчинка,— тато й мама поїхали з дому, а сандалики мої зовсім розвалилися. В чому ж я на святі буду? Адже незабаром у нас свято!

— Ти не сумуй, дівчинко,— каже незнайомий.— Хочеш, я тобі дам сандалики. У мене якраз твій номер є.

Дівчинка сумно'похитала головою та й мовить:

— Я їх однаково на другий день порву. Тато казав, що мені на залізних підошвах треба.

— А чого ж ти їх порвеш так швидко? — засміявся незнайомий, спустив окуляри на ніс і подивився на дівчинку понад ними.

— Бо я багато бігаю і лажу по деревах. Що ж мені сидіти дома, коли я все тут знаю. От хоч очі заплющу — однаково знаю, де канапа стоїть, де мамин стіл, де моє ліжко, де яка книжка на полиці. Що ж цікавого сидіти дома?

— Воно й правда,— співчутливо покивуючи головою, погодився дивний незнайомий, нібито мовив: я й сам такий!

— А то я побіжу на річку, там рибок *та жаб розглядаю, побіжу в ліс, там звірята різні й квіти, побіжу он до того великого будинку, де гуркотять з ранку до вечора машини,— там багато людей працює. Або вилізу на найвище дерево в саду і бачу далеко-далеко навколо. І щодня я бігаю все далі, в нові місця. Якби я могла, я б увесь світ оббігала, облітала б, пропливла б по морях. Плавати я, правда, ще не вмію.

— А літати? — засміявся незнайомий, одяг окуляри як слід і вже крізь них подивився на дівчинку.

— Ну, літати! Полетіла б я на якій-небудь машині! Але зараз мені й бігати не можна,— з сумом згадала дівчинка.

— Знаєш що? — сказав дивний незнайомий.— Я тобі все ж таки дам сандалики. Але це не звичайні сандалики.— Він багатозначно підняв

вказівний палець угору, і дівчинка вся витяглася в струнку.— Це мій винахід, і ніхто на світі не має таких чарівних сандаликів. Але їх я можу дати тільки таким дітям, які нічого не побояться і ніколи не забудуть, з якої вони країни.

— Як це можна забути? — навіть образилась дівчинка.— Хіба я маленька? А не боюся я теж нічого: ні пацюків, ні мишей, як інші діти, бо я ж більша за цих тварин. І грому і блискавки я теж влітку не боялась, бо мама пояснила, чому це буває.

— О, та ти розумна дівчинка, я бачу,— сказав з задоволенням незнайомий.— Ну, слухай уважно. Це — чарівні сандалики. По-перше, вони ніколи не порвуться.

— От добре! — скрикнула дівчинка.— Я зможу в них бігати досхочу і лазити по яких завгодно горах.

— Не перебивай,— серйозно зупинив незнайомий, і дівчинка вмить слухняно присіла й склала скромно ручки на колінах, так ніби мушка крильця згорнула.

— Ти зможеш у них бігати скрізь: у саду, в лісі, по всьому місту. Але навіть якщо тобі захочеться побігти кудись далеко, скажімо, в інше місто, ти доторкнись лише до першої дірочки — і побіжиш у них швидше поїзда. Ти зможеш так побачити всю рідну країну. Коли ти добіжиш до річки, де моста немає,— а ти ж ще не вмієш плавати,— доторкнись до другої дірочки, і враз, як на човнику, в цих сандаликах дістанешся до іншого берега. Третя дірочка на той випадок, коли зустрінеш глибокий сніг; ти, наче на лижах, побіжиш, не провалюючись у ньому.

— А літати можна? — не втерпіла і писнула тихенько дівчинка. Та незнайомий тепер уже не розсердився, а усміхнувся.

— Це найголовніше. Для цього треба переставити отак застіжки — і ти полетиш.

— Я завтра ж побіжу, попливу, полечу, куди захочу! Я побачу всі наші міста, всі річки, всі гори і навіть море! Я ще не бачила ніколи моря! — закричала дівчинка і затанцювала на ґаночку.

— Я ще мушу попередити тебе,— сказав незнайомий,— нікому не давай їх міряти і одягати, нікому про них не розказуй і не чіпай оцієї зірчастої дірочки коло носочка.

— Чому? — зацікавилася дівчинка.

— Коли ти комусь даси їх — ти можеш сама потрапити в біду, а коли доторкнешся до зірчастої дірочки, ти опинишся в чужій країні.

— Але ж цікаво побувати в різних землях! — заперечила дівчинка.

— Ну, знаєш, по-перше, в чужих людей годиться бувати тоді, коли вони запрошують тебе в гості,— то ти на батьківщині скрізь дома,— а по-друге, невідомо, де ти можеш опинитися. Згодом я зроблю багато таких сандаликів, і всім дітям легко буде відвідувати одне одного, святкувати разом веселі свята, мандрувати. Та це коли люди скрізь будуть друзями між собою, а зараз, на жаль, ще не так, і ти ще надто мала, щоб літати скрізь, де заманеться. Ти повинна мене слухати,— підняв він знову палець угору.— Адже ніхто не має таких чарівних сандаликів.

Дівчинка злякалась, що він передумає і не дасть їй, і гаряче запевнила:

— Ні, ні, я тільки спитала. Я все запам'ятаю, що ви сказали.

— Головне,— промовив незнайомий,— нічого не бійся і ніколи не забувай, з якої ти країни, бо інакше чарівні сандалики стануть звичайними, як у всіх дітей. На все добре!

Він зник так само швидко, як і з'явився, а на колінах у дівчинки лежали нові жовті сандалики.

Ще було дуже рано, і, мабуть, скрізь усі діти ще спали, коли дівчинка схопилася з ліжка, щоб переконатися — це все їй снилось чи було насправді? Ні, нові жовті сандалики стояли коло ліжка.

— От поки тата й мами немає, я скрізь побігаю і політаю,— вирішила дівчинка і швидко одягла сандалики. Вони були якраз по нозі, і такі зручні та легкі, що навіть на мізинчику, де натерли старі черевики, вони не давили.

Дівчинка одяглась, умилась, випила чашку молока, а в кишеньку заховала пиріжок.

"Я побіжу зараз у ліс,— подумала вона.— Я так давно хотіла побачити, як прокидаються пташки, і завжди запізнювалася, бо вранці дуже хочеться поспати".

Дівчинка торкнулась першої дірочки і швидше ніж на коліщатах попрямувала до лісу.

А сонце ще тільки сходило, і все було таке чисте, свіже, як личко дівчинки, що тільки умилася свіжою водою.

Вранці перші прокидалися пташки. Пташки прокидалися, сміялися, умивалися і вітали велике рожеве сонце з добрим ранком. А маленькі пташенята висували з гніздечок тоненькі, як сірнички, дзьобики, голівки з ріденьким кольористим пір'ячком, ще тепленькі й ламкі, як яєчка в

смятку, бо вони спали під материними крилами; пробували свої ще слабі як папіросний папір, крильця і теж, як могли, підтягували батькам:

Чик-чи-рики! Чик-чи-рики! Ми великі! Вже великі! Цвір-цвірінь! Цвір-цвірінь! Наше сонце! Наша синь! Пад-падьом! Чути всім? Ліс наш дім! Ліс наш дім! Тьох-тьох-тьох! Тьох-тьох-тьох! А ми втрьох! А ми втрьох!

Потім прокинулись мушки-цокотушки, дз-дз-дз — полетіли в різні боки. Бджоли — клопітливі хазяйки, поспішали по мед до квітів. А квіти гостинно, привітно розкривали свої червоні, жовтогарячі, рожеві, блакитні чашечки і повертали голівки до сонця.

Над квітами літали метелики-веселики, такі ж кольористі й принадні, як квіти, а з-під важкого сіро-зеленого каменя, що поріс оксамитним мохом, вилізла тонка пружинка-ящірка, блиснула на сонці, шелеснула в травці і знову зникла.

На берег ставка вилізла гладка баба-жаба, позіхнула — це у неї сон виходив — і сказала добродушно:

— Ква-ква!

А кажучи це, язик вона викинула, і вже за одним заходом ковтнула і якогось комарика-невдалика на сніданок.

Дівчинці було дуже цікаво придивлятися до всього. Вона бігала по лісу, піднімалась над деревами і побачила багато такого, чого раніше ніколи не помічала. І малесеньких тендітних пташенят, захованих у гніздечках, і рудих кумедних лисенят у норі,л пухнастих моторних білченят на великій ялині. У лісі було повно мешканців. Дівчинка знайомилась з усіма, і їй було дуже весело.

* * *

Але ж цікаво подивитись,, що роблять скрізь люди!

У своєму місті вона вже давно оббігала всі вулиці, як учора призналась дивному незнайомому, а тепер можна було подивитися й далі! Адже до приїзду батьків вона встигне повернутися додому! Дівчинка тугіше переставила застіжки на сандаликах і полетіла, полетіла!

Люди скрізь прокидались, поспішали на роботу. Ніхто особливо не здивувався, побачивши дівчинку, яка летіла в повітрі, наче пташка, бо ця країна була взагалі країною чудес. Щодня тут вигадували багато нового й чудесного, і за кілька днів воно вже ставало звичайним.

Правда, одна огрядна енергійна жінка, йдучи з чоловіком, сказала йому заклопотано:

— Подивись! Летить дівчинка, а ніякої літальної машини не видно! Ти мені нічого не казав, що вже винайшли таке! Обов'язково розпитай і замов якнайшвидше! Подумати тільки! Ми, мабуть, пропустили в газеті! Завжди так!

— За всім не вженешся,— спокійно відповів чоловік,— і чого поспішати? Можна спокійно почекати, поки продаватимуть у нашому універмазі!

Жінка кинула на нього погляд, сповнений презирства, і заявила категоричним тоном:

— Завжди так! Поки сама не потурбуюся, нічого не буде!

— Мамо, татку! — закричали діти.— Дивіться, дівчинка літає! Ми теж хочемо так літати!

— Дівчинка була слухняною і добре вчилася,— враз змінивши тон, сказала повчально мати.— Коли й ви будете такими, і вам тато купить маленьку машинку, якої навіть непомітно, а на ній можна літати.— І вона так довго говорила про те, як хороші діти, слухняні й відмінники в школі, завжди одержують чудові подарунки, що дівчинка в чарівних сандаликах зовсім зникла з очей.

Сама вона дуже дивувалася з усього. Спочатку її розважало, що долі мелькали одне за одним міста й містечка. Вони здавалися з височини маленькими іграшковими, а поля, луки й ліси здавалися різнобарвними килимками з синіми — широкими і вузькими — стьожками-річками. Ах, як було весело на великій повноводній річці! Там пливли човни, пароплави. Річка була така широка, що, мабуть, коли б дівчинка і плавати вміла — вона б тут нізащо її не перепливла. Та тепер їй було байдуже.

— Побіжу трошки по воді, а то дуже жарко! — вирішила вона, але раптом побачила, що річку перетинає велетенська могутня стіна. З несамовитим ревом, аж чорна, вода десятками водопадів зривалася з неї. Шумовиння крутилося, переливалося всіма кольорами райдуги і густим білим димом здіймалося у височінь. Дим, як душем, обдав дівчинку.

— Ой-ой-ой! — закричала дівчинка від несподіванки, але тут же згадала: можна не боятися, адже вона в чарівних сандаликах, навіть треба не боятися, а то вони стануть звичайними. Дівчинка швидше схопилась за застіжки сандаликів, струснула волоссям. Хоч і дуже приємно купатись, та тільки ж не в таких водопадах!

Робітники на березі розсміялись. Дівчинка хотіла спочатку образитись, але вирішила, що цікавіше з ними познайомитися, і побігла до них ближче.

— Здрастуйте! — привіталась вона до них.— А що це ви робите?

— Ми перегородили ріку стіною, щоб вона марно не губила своєї сили, а нам віддала, щоб світло було всім, щоб машини працювали, щоб людям легше жилося.

— Як це добре! — промовила дівчинка і, згадавши, як завжди казали тато й мама, додала: — Бажаю вам успіху! От тільки як пароплави і човни далі попливуть?

— О, ми про це подбали! Бачиш, які сходи збудували для них.

Ліворуч по трьох величезних коробках-східцях, заповнених водою, проходили пароплави і човни.

— До побачення! — крикнула дівчинка.— Я попливу з ними! — і, помахавши рукою, стала в своїх сандаликах на гладку прозору поверхню води і побігла по ній, як по ковзанці на ковзанах.

— До побачення! — закричали робітники.— Щасти тобі! Будь завжди такою ж веселою і сміливою!

Дівчинка ніби попала на веселу вулицю у вихідний день.

По річці пливло багато човників, човнів, пароплавів. Балакучі моторки стрекотіли, мабуть, вихвалялися, що вони моторніші за всіх, і пускали всім водяний пил в очі. Але й човни не поступалися перед ними, вони так гарно як один маяли веслами, немов ластівки крилами, і мелодійно плескотіли.

Парусники надимали паруси, і паруси були великі, білі, як хмари в синьому небі, і вітер грався і розмовляв з ними.

Великі чисті пароплави пливли поважно й діловито, перед ними всі розступалися: і моторки, і човни, і парусники.

Та дівчинка в своїх сандаликах була моторніша і за моторки, і за човни, і за пароплави. Вона так легко і ішравно бігла між ними, що її не встигли розглядіти як слід ні матроси на пароплавах, ні гребці в човнах, а вона махала всім рукою, сміялася, кричала: "Добридень! Привіт!" — і підхоплювала пісні, які лунали і там і тут над рікою.

"Добре на річці, але я хочу подивитися й інші місця!" — подумала вона і знов знялась у повітря.

Вона летіла далі й далі, і вже не було їй видно ні міст, ні лісів, ні синіх озер та річок, а почався степ і тягнувся без меж і без краю. Вже не веселили очей різні відтінки лелені або блакитна, прозора вода, а Здавалося, коливаються під нею рудовато-жовті хвилі, і далеко, ген-ген на обрії, помітила дівчинка, по цих хвилях повільно-повільно пливуть якісь дивні кораблі. Вона трохи знизилась і побачила: то були не хвилі, а пісок, багато-багато піску. Як приємно було гратися в піску влітку на березі ріки, ліпити з нього різні будови, і пісочок був такий приємний, затишний і ніби пестив руки дітей, коли його пересипали з долоньки в долоньку. Але тут пісок був зовсім іншим. Де-не-де витикалися з нього жорсткі колючі рослини, і він наче все навколо задавив, так його було багато. Дівчинці дуже хотілося пити, і їй здалося, вдалині блиснуло озерце; вона побігла туди, але ні: то була зовсім не вода, а біла-біла сіль.

Вона побігла швидше туди, де на обрії коливались дивні кораблі,— адже коли пливуть кораблі, на них, напевне, і люди є.

Але й тут вона помилилась. Вже швидко дівчинка розгляділа, що то повільно проходить пустинею караван верблюдів.

На верблюдах між горбами сиділи люди — і дорослі, і діти.

— Здрастуйте,— закричала дівчинка.— Куди ви прямуєте?

— Будь здорова, маленька дівчинко-пташко,— поважно відповіли їй. — Ми поспішаємо на свято народження річки! їдьмо з нами, ти, мабуть, заморилась одна в нашій безводній пустині, але бачиш, он вдалині — там люди риють шлях для річки,— скоро вона задзюрчить і прожене піски. На місці сірої пустині у нас тут буде море веселої бавовни, зелений виноград, солодкі дині. їдьмо з нами! Вже недалеко. Але ми їдемо давно, і наші діти потомились, і навіть верблюди хочуть пити.

— О, то я побіжу наперед і скажу, щоб поспішали! — гукнула дівчинка і побігла туди, куди вказали рукою люди з каравану.

Вона справді побачила людей, які працювали кирками, лопатами, тракторами, різними невідомими машинами, і одна величезна, наче високий міст, машина, на якій сидів хлопець і керував нею, рухаючись, рила широкий, глибокий рівчак.

— Честь праці! — закричала дівчинка.— Ви знаєте, до вас їдуть на свято! Але вони потомились, і навіть верблюди захотіли пити!

— Поспішайте! — гукнув начальник.— Хай річка потече назустріч їм, хай швидше напоїть цей спраглий пекучий край.

Ось на дні рівчака почала пробиватися вода. Спочатку малесенькими струмками, а потім полинула, задзюркотіла нестримно. Машина рила, а за нею текла вода назустріч каравану.

— Вода! Вода! Ріка! Ми зробили ріку в пустині! — І всі робітники почали обніматись і цілуватись, а люди, що приїхали на верблюдах, цілували і гладили великі розумні машини.

— Ми посадимо сади, бавовну, персики, виноград! Ми збудуємо велике місто! — кричали люди.

— До нас приїдуть у гості наші друзі!

І вони всі знали, що раз люди самі зробили річку, то все так і буде, як кажуть, і тому зовсім не здивувались дівчинці, яка прилетіла. А дівчинка раділа й святкувала з усіма. Вона навіть хотіла почекати тут, поки почнуть садити бавовник, квіти й сади, бо певна була, що це буде незабаром, але вирішила, що, мабуть, ще може побачити багато цікавого і в інших місцях.

"Все-таки тут ще дуже жарко,— подумала вона,— я полечу, де трошки холодніше".

І, переставивши застіжки, вона помчала на північ, їй ставало все холодніше й холодніше в повітрі.

"Треба трошки побігти й зігрітися, а то зовсім замерзну",— подумала дівчинка й глянула вниз — де спуститися?

Невже почалася зима? Земля долі була вкрита білим снігом. Чи, може, дівчинка знову помилилася, як у пустині, прийнявши сіль за воду? Може, то не сніг, а щось інше? На всякий випадок вона доторкнулася до третьої дірочки, як її навчив дивний незнайомий, і враз спустилася на високу кучугуру снігу і, немов на лижах, не провалюючись, побігла між сніговими заметами.

— Ах, як я швидко бігаю, мов на лижах! Мабуть, я б усіх перегнала в школі. Тільки, правда, це було б нечесно, адже у мене чарівні сандалики. Тільки де ж це я? Нікого не видно навколо. Які низенькі рослини, кущі!

Раптом їй здалося, що вдалині гіллясті кущі чи дерева швидко-швидко рухаються низкою, одне за одним, просто біжать, може, навіть так само швидко, як вона. Олені! То були олені! Вони везли саночки, а в саночках сиділи діти, такі, як вона, завбільшки, одягнуті в хутряні шапки, кожушки, піми; через плече у кожного висіла сумочка з книжками.

Дівчинка привіталася з ними, і вони теж усі замахали руками і помчали так швидко, що дівчинка не встигла спитати, де це вона опинилась. Та от вона знову побачила — якісь кульки котяться на обрії. "Подивимось, що воно таке! — засміялась дівчинка.— Коли я знову побачу людей, я зупинюсь хоч на хвилинку і розпитаю їх".

Ах, як було цікаво!

Коли вони наблизились, дівчинка побачила: то знову їхали діти, тільки на собаках. Дівчинка підвела руки вгору, затупцювала на місці, і волохаті собаки зупинились коло неї.

— Добридень! — вигукнула дівчинка.— Куди ви їдете?

— До зимівників! На свято першого врожаю! їдьмо з нами! — закричали вони.— Ти не бачила, проїхали тут діти на оленях?

— Проїхали!

— То нам треба поспішати, щоб не запізнитися. Туди запросили дітей з усієї Півночі!

А чому б і не побувати на невідомому святі першого врожаю? І який тут врожай у снігах, на півночі? Що тут можна виростити?

— Сідай з нами в саночки, ми тобі дамо кожушок,— запропонували діти.

— Ні, я побіжу разом з вами! — сказала дівчинка.— Я не відстану! — і потріпала волохатих собак, які слухняно чекали наказу рушати. Тільки діти помахали батіжками в повітрі, як собаки дременули щосили по сніговому полю.

— Не відставай! — закричали діти.— Вчепись за саночки!

Куди там! Дівчинка не тільки не відстала, а навдивовижу всім враз випередила швидких собак, наздогнала красунів-оленів і обігнала й тих. Собаки й олені були дуже ображені, бо до того їх ніхто не міг випередити.

Але що це? Ніби важче стало бігти, наче лижі не ковзали вже більше. Сніг танув, танув на очах. Немов тепла вода, линули струми повітря, і хоча дівчинка зупинилася, їй зовсім не було холодно. Може, вона, захопившись перегонами, заблукала?

Ні, діти на оленях та на собаках мчали тепер сюди і зупинились коло неї; тут же звідкись узявся великий просторий автобус.

— Пересаджуйтесь усі сюди! — запросив водій.— Сніг тут давно розтанув, і саночками не проїхати.

— А собаки й олені? — спитали заклопотано діти.

— Хай біжать порожнем, поласують у нас свіжою травицею, а з собаками поділяться чимось смачненьким наші ведмеді.

— Значить, я знову опинилась на півдні? — спитала дівчинка.

— Ні, що ти! Це просто зимівники провели тут перші досліди. Вони пустили теплі струмені повітря, сніги розтанули, і люди вже виростили на Півночі південні фрукти і квіти. От і запросили нас на свято першого врожаю, їдьмо швидше! А скоро вони так зроблять, що скрізь буде тепло.

Свято було чудесне. Діти поскидали, звичайно, свій хутрянйй одяг і ласували досхочу і черешнями, і абрикосами, і заквітчували роги оленям квітами.

"От шкода, що чарівні сандалики є тільки у мене, а не в усіх наших дітей,— подумала дівчинка,— то б могли бігати в гості куди завгодно. Адже тепер і в пекучих пустинях потекли річки, а на далекій півночі тепло і фрукти ростуть. Коли б я зустріла того дивного незнайомого, я б його дуже попросила, щоб він зробив багато таких сандаликів".

Дівчинка потанцювала, поспівала з усіма дітьми і дорослими, побігала по саду, скрізь заглянула, і тільки в маленький будиночок, на даху якого переплелося мереживо щогл, антен і проводів, її не пустили. На ґаночку будиночка сидів великий-великий білий ведмідь.

— Михайло стереже, щоб ніхто туди не заходив. Там працюють вчені,— пояснили їй,— це вони і винайшли, як зробити всім людям тепло. Не треба їм заважати, вони самі після роботи вийдуть.

Але з будиночка вийшли потім звичайні собі люди, такі, як тато й мама, вони бігали й гралися з дітьми, і ніхто з дітей не звернув на них особливої уваги. А дівчинка згадала своїх тата і маму й подумала, що, мабуть, вже час повертатися додому.

— Зараз ми влаштуємо фейерверк і передамо всім по радіо, як ми тут розважаємось,— сказали дорослі.

Мабуть, уже було пізно, але ж на півночі день тягнеться довго-довго, кілька місяців, а потім на кілька місяців наступає ніч. Тепер саме тягнувся день, але однаково почали пускати ракети, і це було дуже красиво. Вогники летіли високо-високо в небо, і раптом з'явились якісь постаті, цілі картини: вежі, будинки, кораблі, різні велетенські звірі та риби,— зелені, червоні, фіалкові,— усі блискучі, сяючі, наче блискавка в одну мить малювала їх на небі, і зненацька їх пустотливо розбивав хтось на тисячі скалок, і вони зірчастим дощем падали додолу.

Дівчинці в чарівних сандаликах захотілось поглянути, як це вони там розбиваються, і вона підлетіла вгору, правда, трошки осторонь, щоб,

бува, іскра не попала на неї. Як було цікаво дивитися згори! їй видно було сніги, крижини, і посеред снігів зелений сад з квітами, і там співали, грали, бігали діти й дорослі. Зараз увесь сад палав різноманітними вогниками фейєрверків. Жоден вогник не затримувався в небі. Ось з'явився, наче виринув хмар, парусник з червоними парусами, а от золотими літерами блискавка швидко написала на небі "Мир і щастя" і поставила золотий знак оклику і чорну крапку.

Золоті літери сяяли, дівчинка аж очі заплющила, а коли розкрила — літери вже зникли, а залишалась сама крапка.

"Зараз і вона зникне",— подумала дівчинка. Але ні, крапка не зникла.

"Я хвилечку почекаю",— вирішила дівчинка, просто цікаво: чому темна крапка не зникає? А вона не тільки не зникла, а попливла, попливла кудись далі, ген убік.

— Може, то якийсь птах? Та ні ж бо, хіба може птах бути таким круглим, наче шар? Ану підлечу подивлюсь!

Справді, ніякий птах не міг бути таким круглим, наче шар. То був просто шар.

— Може, його пустили навмисне? Цікаво, куди ж він полетить? Я полечу за ним, побачу, де він знизиться і до кого потрапить. Правда, незручно, що я не попрощалася з усіма на святі. Але я потім напишу їм листа або попрошу передати привіт по радіо. Ой, як швидко летить шар! Невже я відстану в своїх сандаликах?

І дівчинка полетіла за шаром, а шар летів швидко-швидко. Невже вона його не наздожене? О, він зовсім не такий маленький, яким здавався здаля.

І раптом вона побачила, ясно побачила крізь прозору оболонку шару, що в ньому сидить зігнувшись людина.

Але ж вона добре пам'ятає, що ніхто, крім неї, не злітав угору, пускали тільки ракети. Звідки ж узялися цей шар і ця людина? От він зник за хмарою, де він? Ось-ось майнув знову, і збоку дівчинка побачила навіть худе й незадоволене, сердите обличчя людини з довгим, як чаплиний дзьоб, носом і величезними — ніколи не бачила таких — вухами, які стирчали з-під кепки. Людина не помітила її, вона дивилась униз і зосереджено прислухалась до всього своїми величезними вухами.

— Який чапленосий! — трохи не засміялась дівчинка, та враз їй стало не по собі. Куди ж летить він? Чого він був на святі і тікає так несподівано?

Міста, річки, гори мелькали під нею. Раптом їй здалося, що вона падає. В чім справа? Може, що трапилось з сандаликами? Вона нагнулась і схопилась за них руками. Ой! Дівчинка ненавмисне торкнулась зірчастої дірочки на носку, її враз закрутило, як у вихорі, і помчало так, що аж подих захоплювало.

Долі майнули прикордонні стовпи, але дівчинка летіла нестримно далі.

— Значить, я перелітаю на чужу землю. Як же бути? Адже дивний незнайомий не дозволяв цього. Ой, значить, і шар не наш!

О! Раз так — вона мусить довідатися про нього.

Вже не річки, а моря шуміли й хвилювались під нею, і, напевне, дівчинка пролітала над безмежним буряним океаном.

Униз вона навіть не дивилась, щоб, бува, не злякатись, та й треба було не спускати з очей шару, а він то зникав у хмарах, то знову виринав у повітрі.

Мабуть, безліч країн пролетіли вони.

"Скільки різних земель! Скільки людей! Скільки дітей! — думала вона.— Певно, цікаво було б спуститися в багатьох місцях і познайомитися з дітьми, побігати і погратися, але зараз ні, не можна". Зараз вона хотіла дізнатися, чого прилетів чужий шар з чужою людиною, яка не спустилася на їхнє веселе свято.

їй здалося, шар летить повільніше, так само полетіла й вона. Може, він приземлиться? Долі простяглися зелені луки, гаї, озера. Де-не-де виднілися хатки. Ну, що ж, вона теж тут спуститься і трошки перепочине. Але що це? Від шару потяглися вниз якісь струми, і на її очах зелень перетворилася в пісок, а весела земля з озерами й струмками — в безводну пустиню. Цей шар зовсім недавно був над її рідною землею — майнула в голові думка. Що робив він там, де, навпаки, люди снігову країну перетворили в сад, де в пісках задзюркотіли річки.

Летіти! Летіти за ним!

І їй уже страшно ставало — де приземлиться він і який ще жах вона побачить?

Вони пролітали над островом, де височіли міста, і дівчинці моторошно було, адже й тут шар може заподіяти таке ж страшне лихо, і справді він почав знижуватися, і дівчинка зупинилась на якусь мить. Адже невідомо, що він зробить. Але шар знижувався повільно, на очах мінився його колір — ставав усе блідішим, блідішим і врешті став зовсім невидимим навіть для дівчинки, яка не спускала з нього очей...

І нічого не трапилось у місті.

Місто спало, бо було рано, дуже рано. Дівчинка побачила на околиці міста невеличкий будинок, оточений садком. Будинок був як будинок, тільки на дахові його було переплетене мереживо антен, щогл, проводів. Це нагадало дівчинці будиночок вчених на півночі, де вона була на святі, і вона вирішила спуститися тут. З будинку вибігли

люди, дуже схожі на тих, які працювали там, на півночі, і влаштували для дітей свято першого врожаю.

Але дівчинка не спустилася на землю, адже невідомо, що це була за країна, де приземлився страшний мінливий шар, а спустилася на гілку високого розлогого густого дерева і, наче друга, обняла його. Як їй хотілось уже хоч трошечки спочити від усього! Вона не знала, що незвичайні події тільки починаються!

Люди з будинку всі дивилися в небо, гаряче сперечалися, а один, чорнявий, високий, в розпачі схопився за голову. Отак схвильовано розмовляючи, вони знову зайшли в будинок.

"Ах! Я даремно летіла так далеко,— подумала дівчинка.— Я нічого однаково не розумію. Дивний незнайомий був правий, коли не дозволив мені ще вилітати з дому,— адже для неї вся її батьківщина була рідним домом.— Але ж я ненавмисне торкнулася зірчастої дірочки, а потім вирішила подивитись, що то за шар.

Може, слід швидше повернутись додому і край? Ось тільки пробіжуся по вулицях. Цікаво ж подивитися, як тут живуть люди!"

І тільки вона хотіла спуститися і побігти по місту, як до будиночка під'їхала красива блискуча машина, і звідти вийшли троє чоловіків у

сірому одязі. Обличчя у всіх трьох були зовсім однакові. Вони, не згинаючись, наче дерев'яні, поважно, як хазяїни, попрямували до будинку.

Мабуть, дівчинка довго ще просиділа б на гілці, коли б у дверях будинку не з'явилася постать чорнявого високого чоловіка.

Він кинув гнівно якісь слова і пішов геть. •■ — Дей! Дей! — закричали навздогін, але високий чоловік, хоча й чув, та не повертався. .

Дівчинка непомітно спустилася з дерева. Вулиці ще були сонні й тихі. На багатьох крамницях жалюзі закривали вітрини, і нікого не було видно. Та от в кінці вулиці з'явилась невеличка постать. Білявий хлопчик у куценьких штанцях, такий на зріст, як і вона, йшов, весело насвистуючи якусь пісеньку. Дівчинці враз полегшало на серці. Хлопчик ніс під пахвою жмут паперу. От він розгорнув великий аркуш і наклеїв на стіні будинку.

Дівчинка підбігла і прочитала. Звичайно, вона зрозуміла не все, але перші слова вона зрозуміла! Вони стояли як заголовок, як гасло! "Мир і щастя" — адже ці слова багатьма мовами лунали завжди на її батьківщині.

"Як добре! — зраділа дівчинка і трохи не затанцюва-

31 ла.— Скрізь є хороші люди, які хочуть миру і щастя!"

— Давай я допоможу тобі! — запропонувала вона хлопчикові.

— Звідки ти взялась? Я думав, що встав раніше за всіх. З якої ти вулиці? — здивувався хлопчик.

Коли б він тільки знав, з якої вона вулиці! Але дівчинка не хотіла одразу розповідати, та їй і важко було говорити і'іого мовою. Вона тільки махнула рукою і сказала:

— Звідти.

1 це ж була правда!

— Мені хочеться скрізь розклеїти .ці об'яви, поки люди но встали,— сказав хлопчик.— Ну, що ж, якщо ти теж прокинулась так рано для цього, давай зробимо це вдвох!

— їх можна розклеювати скрізь? — спитала дівчинка.

— О! Звичайно. Дуже жалко тільки, що у нас нема драбинки, і ми можемо розклеїти тільки низько. Так добро було б їх наклеїти на балконах, закинути у вікна — хни би люди, прокинувшись, одразу б побачили їх. Вони б подумали, може, що то їм принесли голуби!

— Та ти подивись, як високо я стрибаю! — не стерпіла і похвалилась дівчинка.— Дай мені одну!

Вона вигнулась, як кошеня, непомітно для хлопчика торкнулась пальцем сандаликів, стрибнула аж за четвертий поверх і приклеїла великий аркуш коло балкона.

Хлопчик здивовано і з захопленням дивився на дівчинку. Так високо стрибати! Це ж просто спортивний м'яч, а не дівчинка!

От вони й порозумілися, хоча й розмовляли різними мовами.

Вони бігали, наклеювали скрізь великі і маленькі папірці: і на жилих будинках, і на воротях заводів та фабрик.

У центрі міста, на площі, на високій вежі, де був годинник, який показував всьому місту вірний час,— дівчинка повісила найбільший аркуш, де великими-великими літерами стояли тільки слова: "Мир і щастя"...

— О,— мовив задоволено хлопчик.— Тепер усі знатимуть про свято і всі зберуться.

— А яке у вас свято? — зацікавилась дівчинка, а про себе подумала: "От щастить — весь час на свята потрапляю!"

— Хіба ти не знаєш? — спитав здивовано хлопчик.

— Я не була в місті,— сказала дівчинка, і знову ж таки вона не збрехала!

— А,— цілком задовольнився хлопчик її відповіддю

32 і розповів: — Сьогодні день, коли всі робітники, всі в нашому місті хочуть зібратися і сказати, що вони за мир і щастя. І робітники не хочуть більше робити ні зброї, ні отруйних газів, нічого, що несе війну. Сьогодні ми пошлемо привіти друзям всього світу, а завтра Дей полетить на своєму шарі до друзів-вчених, які зберуться з різних країн. Ти знаєш, Дей обіцяв спочатку покатати дітей сьогодні на своєму надзвичайному шарі, який він винайшов.

— Дей! — аж скрикнула дівчинка, згадавши, що так гукали високому чорнявому чоловіку, коли він залишив будинок.— Хто такий Дей?

— О! То великий учений. І він хоче, щоб усі його винаходи служили миру і щастю всіх людей. Але ж ти знаєш, це не так легко, щоб були скрізь мир і щастя, адже є такі, що хочуть війни, хочуть загарбати усе собі — і всі землі, і всі винаходи.

— І цей шар? — спитала дівчинка і схопила хлопчика за руку.— А що він робить, цей шар?

— О! — сказав захоплено хлопчик.— Дей казав, що цей шар літає так швидко, як ніхто ще не літав; він казав, що тільки один вчений одної далекої країни, його давній друг, теж працює над такими апаратами і машинами. З цього шару все видно і чути далеко навколо. І цей шар може робити багато різних чудес на землі, не спускаючись. Завтра на цьому шарі він полетить до своїх друзів.

— Ой, слухай,— дівчинка стиснула ще дужче руку хлопчика, і хотіла вже розповісти про все, що вона бачила, як раптом підштовхнула його й кинула пошепки:

— Тікай! Швидше!

Вона помітила, з-за ріжка висуваються величезні вуха чапленосого. Так, так, він прислухається нишком до їхньої розмови.

— Тікай! Швидше!

— До побачення! Зустрінемося на святі! — гукнув хлопчик і побіг, а дівчинка повернулася праворуч. Вона бачила, як чапленосий нерішуче зупинився. За ким стежити? Він побіг за дівчинкою. Йому здалося, дівчинку легше піймати, але ж він не знав, що дівчинка швидко торкнулася першої дірочки і помчала так, що її ніхто не міг наздогнати.

А місто вже прокидалось, і всі люди, які виходили на вулиці, голосно читали гасла і об'яви, що наклеювали хлопчик і дівчинка.

— Мир і щастя! — лунало скрізь.— Хай живе мир і

щастя! Ми не робитимемо більше страшної зброї! Ми не будемо більше готувати отруйних газів! Борці за мир, до наших лав!

І вони шикувалися в лави, і над ними маяли прапори з словами:

"Мир!", "Ми хочемо миру для наших дітей!"

А діти, для яких матері і батьки так хотіли миру, побігли в перших лавах з квітами, з прапорцями, і попереду всіх ішов невеличкий білявий хлопчик з барабаном і захоплено вистукував паличками марш, який знають діти всього світу.

Дівчинка одним стрибком опинилась у першій лаві дітей, усміхнулась їм, як давнім друзям, і одсалютувала, як годиться. Вона знала, що на такому святі будуть раді всім друзям.

Білявий хлопчик підняв у відповідь руку вгору.

— Зараз ми вийдемо на площу, де вежа з годинником, і там нас уже, мабуть, чекає Дей,— шепнув він дівчинці.— Ти політаєш з усіма нами над нашим містом. Дей казав — це зовсім не страшно.

Дівчинці дуже кортіло сказати, що вона зовсім нічого не боїться, але вона стримала себе. На одній з вулиць, їй здалося, майнула вертка постать чапленосого і вмить зникла, а на панелях то тут, то там з'являлись люди в сірому, всі на одне лице, точнісінько такі, які під'їздили вранці до будиночка. Здавалося, їх за одним трафаретом вирізали з паперу і розфарбували сірою і чорною фарбами.

От вони проминули головну вулицю, от уже вийшли на площу, але Дея не було. Дівчинці здалося, що знов десь у натовпі вона побачила чапленосого. Люди співали пісні. Лунали палкі промови, але діти чекали

Дея і обіцяного польоту, а Дей не йшов і не йшов. Дівчинка вже хотіла розповісти про шар хлопчикові, хоча вона не знала, чи це має якесь відношення до Дея. І раптом хлопчик радісно закричав:

— Дей! Нарешті! — Але враз обличчя його змінилось.

— Дей! Що з вами? — кинувся він до Дея.— Що трапилось?

— Що з вами, Дей? — закричали всі люди і обступили Дея щільним колом.

— Друзі! — схвильовано промовив Дей.— Друзі, трапилось велике нещастя. Шар зник. Він зник з моєї лабораторії. Лихі люди його можуть використати не на добрі, а на жахливі справи.

— Який жах!

— Як це могло статися! — загомоніли люди, закричали обурено.

— Дей! Я знаю про шар, Дей! — раптом закричала щосили дівчинка. Як могла вона стриматися зараз, адже навколо неї були друзі, хоч і в чужій країні. Вона мусить розказати їм все, що бачила. Вона намагалась перекричати всіх і просунутися наперед.— Я знаю, Дей! Дей!

Але тут відчула, як їй грубо затулили рот і чиїсь руки витягли її з натовпу.

Вона не встигла отямитися, як опинилася в під'їзді будинку.

її потягли в ліфт, який піднявся високо-високо — на який поверх? П'ятий? Двадцятий? Сотий? Чи ще вище?

Вона бачила над собою чаплиний ніс, маленькі, мов у пацюка, люті очі, і дві постаті в сірому, які тримали її міцно, наче кліщами.

її кинули в маленький закапелок під самим дахом і замкнули на замок.

* * *

До неї ледь долітав гомін вулиці, але дівчинка більше прислухалася до розмови за стіною — напевне, там був чапленосий і ті сірі. Та от з міста загуло, ніби на сполох, голосно, щоб далеко було чути:

Гу-гу-гу!

— Чуєте, ви чуєте! — почула дівчинка за стіною.— Завод зупинив роботу.

— Невже через цього Дея?

— Так, так! Хіба ви не бачили на площі, як всі робітники кинулись захищати його?

Гу-гу-гу! — залунало з іншої сторони.

Ую-ю! — тоненько-тоненько долітало з третьої.

— Диявол! Це фабрика штучного шовку! — сердито кинули за стіною.

Ця ж фабрика виробляла делікатні шовкові речі, тому й голос її гудка був дуже делікатний. Але тепер на ній ткали шовк на надзвичайні шари, і тому вона теж припинила роботу.

Про дівчинку ніби забули. Вона сиділа, зіщулившись в темному закапелку, в якому не було навіть віконця. О, коли б тут було віконце, тоді б сандалики допомогли їй втекти!

Нона згадувала все, що трапилось на площі, і думала — іііінже ніхто не ділнається про чапленосого? Коли б тільки їм пощастило втекти, вона б уже знайшла Дея або хлопчики, і шар був би знову у Дея. Усі робітники, усі люди, що виходили сьогодні на площу з гаслами за мир і щастя, допомогли б Дею. Як страшно! В руках одних винаходи гімн них роблять щастя, в руках інших — сіють смерть і горо. Вона бачила розумні машини, які допомагали робити ріпки, працювали, щоб людям легко і добре жилося, а в руках інших — вони готують зброю. Але дівчинка усміхнулась — зараз усі робітники припинили роботу, адже приз замовк шум на заводах. Паси, що ними дихали цехи і лісі бігали завжди, немов моторні істоти, тепер сумно помисли, як звичайні ганчірки. Машини наче зітхнули ■•останнє і стали. Молот востаннє гупнув важко-важко, їїtОи навіки, і придавив сотні вогненних язиків, що ли-ипли його, і в цехах стало мертво і тихо, як у склепах.

Найрозумніші машини завжди ніщо без людей, коли ті ндають їх. Усе залежить від людей.

Година минала за годиною, і в закапелку було зовсім поночі. Тепер лише шум дощу і вітру ледь долітав до д lit чинки.

Дінчинка сиділа в куточку на підлозі і думала про с моїх тата й маму, але була певна, що коли вона їм роз-КДжс, вони зрозуміють, що інакше вона зробити не могла. Ті ось зарипіли двері, в закапелок увірвалась смуга піт л а, і дівчинка побачила постать у сірому.

— Ходімо! — її схопили за руку, і вона увійшла в кім-ішту навпроти. Це була звичайна кімната з канапою, квітами, шафою, круглим столом. На столі стояли різні страви, а за столом сидів чоловік. Де вона бачила його? ОЇ Це був один з сірих, тільки переодягнений в звичайний одяг.

— Ти, мабуть, зголодніла? — спитав він привітно.— їж, будь ласка. Тут трапилось непорозуміння, ти відпочинеш, поснідаєш і підеш додому. Де ти живеш? Розкажи мені, хто твої тато й мама? Мабуть, Дей ваш добрий знайомий? Він часто приходить до вас? Розмовляє з робітниками?

Але дівчинка не повірила його привітності. Вона знала, що ворогам не слід вірити ніколи, навіть коли вони привітні. А це ж був ворог.

Вона прикусила кінчик язика і мовчала.

— Щеня негідне! — враз змінивши тон, гримнув чоловік.— Я зараз протелефоную, щоб розшукали її батьків і дізналися про все.

Він вийшов і замкнув двері, але кому він казав? Щось ворушилось за вузькою шафою. Дівчинка придивилась: з обох боків шафи стирчали, наче слонячі, величезні вуха — чапленосий! А, так його ще й залишили наглядати за нею? Так ось тобі! Адже тут є вікно, і вона не боїться в своїх сандаликах стрибнути з нього!

Дівчинка в одну хвилинку опинилась коло вікна, по дорозі з усієї сили крутнула огидне вухо так, що дикий вереск залунав по всьому поверху, розбила вікно і стрімголов кинулася в нього, на ходу переставляючи застіжки.

— Що? Що трапилось?

У кімнату вбігли сірі і той, переодягнений.

— У вікно! У вікно стрибнула! — лементував чапленосий, тримаючись рукою за вухо.— Кішка навіжена!

— Так вона ж розбилась! З тридцятого поверху! Хай здиха!

Всі подивились униз, але нічого не побачили.

— На даху! Он на даху! — заверещав чапленосий.

— Оточити будинок! Спіймати! Навести прожектори! —■ горлав переодягнений, і решта сірих миттю вислизнула з кімнати. Але дівчинка зіскочила на землю вже в іншому кінці міста.

Ось вона біжить темною вулицею, шльопаючи по калюжах.

Косий дощ і вітер підганяв її. Поки її шукають на дахах, вона пробіжить долі. О! Вона знає, в багатьох будинках живуть люди, які з любов'ю прийняли б її, переховали від сірих, але ж можна помилитися і потрапити до тих, хто заодно з сірими і чапленосим.

Раптом назустріч з провулка виринула маленька постать. Вони з розгону просто стукнулись лобами.

— Ой! — скрикнув хлопчик.

— Ай! — скрикнула дівчинка.

— Це ти? — спитав хлопчик, і дівчинка пізнала білявого хлопчика. Вони міцно схопили одне одного за руки.

Хлопчик швидко-швидко, плутаючи її і свою мову, розповів — він біжить до Дея. Він мусить бути за п'ять хвилин там, а то може трапитись найбільше нещастя. Дея і всі його роботи заберуть сірі, вони не хочуть, щоб Дей їхав до друзів миру. Хлопчика послав робітничий комітет. Ще дуже далеко, і він боїться, що спізниться, він біжить босий, поранив ноги. Що буде? Що буде?

І треба сказати Дею, що шар захопили сірі і чапленосий; чиіі/нміосий літав на ньому, шар у нього. Мене схо-11 її її міні 'іпіосий, але я втекла від нього,— перебила його діичйнки, иле тут же змовкла. Як бути? Хлопчик знає, де Дгй, і мій мусить бути за п'ять хвилин там. В голові блис-JOM1KOHI гнялахнуло рішення.

Прийди, иона згадала слова дивного незнайомого, який подарунки ! й сандалики, про те, щоб нікому їх не віддавати. Нони іга дала, що лишається в чужій країні без

.....м m и да ликів. Та вона згадала ще, з якої вона країни,

іцо v (Млявого хлопчика тепер важливе доручення, і він, а по ними, мине, де знайти Дея. А вона, вона ж повинна німої і" не боятися!

Ми, ішіидше одягай мої сандалики. У тебе ноги такі ж, мк І мої. Скажи Дею — шар у чапленосого, і він літав на non" ширі. Я сама бачила! Ось доторкнись до першої дірочки І 61 лей мерщій! Повна скорість! Будь напоготові!

іііііжли готовий! — підняв хлопчик руку вгору і побіг їм пидко, швидше за авто, що пробігало мимо.

Л діііімишса лишилась сама, в чужому місті, серед тем-ної ночі.

Дощ до кісток змочив її. Вітер рвав на всі боки куценьку лічччп.ісу спідничку, і дівчинка, б'ючи босими ніжками однії об одну, намагалась зігрітися.

Кумедної конструкції авто, яке перегнав хлопчик, раптом пробило розворот і зупинилось коло неї. З авто виліз полоні к у широкому плащі і підійшов до дівчинки. А дівчинка, хоч зіщулилась коло стовпа, проте дивилась сміливо.

— Чого ти тут? — раптом почула вона знайомий голос, і рука знайомим рухом опустила окуляри з очей на ніс, і очі подивились над окулярами.— Та ти боса? А сандалики?

Дівчинка, як до рідної мами, кинулась довірливо до людини в плащі, шмигнула під полу і пропищала звідти:

— Заховайте мене спочатку, тоді я вам усе розповім. Дивний незнайомий схопив її під пахви і посадив в авто.

— Не чекав я тебе тут зустріти,— промурмотів він.— Я заїхав за моїм давнім другом, щоб разом з ним летіти на нашу нараду. Друга не знайшов, а тебе зустрів. Що за несподіванка! Додому,— сказав він шоферові. Та це був не шофер, це був пілот, бо в авто відразу вилізли невеличкі крила, і майже без шуму мотора вони знялися вгору.

Дівчинка вже заспокоїлася. Вона навіть підсунулася ближче до віконця авто-літака, бо вона все ж таки була страшенно цікавою до всього. Раптом дівчинка схопила дивного незнайомого за рукав.

— Дивіться, дивіться! — скрикнула вона.— Дивіться, на вулиці сірі. Скільки їх!

Дійсно, сірі тіні, як сарана, розлізлися по кварталу. Дивний незнайомий підсунув окуляри до очей і подивився теж у вікно.

— Прискорте хід! — скомандував він пілотові.— Нам треба швидше відвезти нашу малу мандрівничку додому. Я вже мушу сам доставити її мамі й татові, щоб бути цілком спокійним.— Вони стрілою промайнули кілька вулиць і на великому пустинному майдані побачили дві постаті.

— Це Дей і той хлопчик! — закричала дівчинка.— Поможіть! Поможіть їм! У хлопчика мої сандалики. Але ж у Дея нема таких! За ним полюють, у нього вкрали його винахід!

— Дей! Мій друг, учений Дей! — скрикнув дивний незнайомий.— Вниз! — скомандував він пілотові.— Це ж до нього прибув я у гості!

Авто-літак тихо, як пір'їнка, спустився на майдан. Дівчинка висунула голівку з дверцят.

— Дей! Сюди! Сюди! Швидше!

Дей і білявий хлопчик чули за собою погоню. Несподіване приземлення дивного літака зупинило їх: ззаду погоня, попереду невідомо які люди. Та білявий хлопчик пізнав голос дівчинки.

— Дей! Це вона! Та сама дівчинка,— радісно скрикнув він і кинувся до літака, тягнучи за собою Дея.

З вулиці і провулків бігли до майдану сірі.

— Хлопчику! Дей! Сідайте! — коротко крикнув дивний незнайомий, простягаючи їм руки.

— Дім! Це ви, Дім! — здивовано скрикнув Дей.

— Стривайте! Потім усе поясню! Повна скорість! Знизу лунали постріли, та вони не могли досягти цього

літака, що так високо знявся вгору, як ще не здіймався жоден літак у світі.

Хлопчик тримав обома руками руки дівчинки і говорив знову, плутаючи свою і її мови.

— Я встиг сказати все, завдяки твоїм сандаликам, і друзі вже врятували шар.

— Без мене однаково не могли б летіти на ньому,— усміхнувся Дей, — тому-то сірі й хотіли спіймати мене. Чапленосий вилітав на ньому, коли він був приготовлений для польоту, а вдруге він уже не знявся б. Та однаково, вони б не перешкодили: їх жменьки, а наших друзів — море. Ви знаєте, Дім, ціле місто обурилось і стало на захист мого винаходу. Дім, я прошу залетіти за моїм шаром. Я мушу прилетіти на ньому, щоб і ви і всі друзі подивились на нього.

— Ви зробили його так, як збирались кілька років тому, коли ми бачились востаннє? — спитав Дім.

— Так, я багато перероблював і врешті застосував той метод, про який говорили ви, і все цілком виправдалося. Проект був такий...— і він почав з захопленням описувати, як він будував свій шар.

Дім перебивав його запитаннями, але з їхньої розмови хлопчик і дівчинка нічого не зрозуміли, бо вони пересипали їх цифрами і такими словами, які може б трошки зрозуміли тільки старшокласники, які вчать фізику, хімію і алгебру,— та й то не всі. Вчені так захопились розмовою про свої наукові відкриття, що здавалось, вони сидять на науковій конференції.

— Подумати — ми не бачились з вами так багато років,— раптом сказав Дей,— адже ми могли б працювати, допомагаючи один одному, і швидше дійти наслідків. Нам, ученим, це необхідно. А ви продовжуєте ту ж свою працю?

— Звичайно,— усміхнувся Дім.— Я працюю над тим, щоб люди могли легко, вільно і швидко відвідувати своїх друзів в усіх куточках землі. Тоді друзів буде багато. А між іншим, для відпочинку я зробив такі дитячі сандалики. Хай діти теж літають і бігають по всіх усю дах!

Дівчинка подивилась з острахом на нього.

— А що ж тепер буде з сандаликами? Я ж порушила ваш наказ? — сказала вона.— Але ж я не могла зробити інакше!

— Ти не могла зробити інакше! — підтвердив її дивний знайомий.

— Прошу вас приземлитися тут! — сказав Дей.— Мої друзі робітники мусили тут чекати мене з шаром, який відібрали у чапленосого і сірих, і ми полетимо...

— Навперегонки! — писнула дівчинка.

— Можна й так,— засміявся Дім.

— Візьміть і мене! — тихо попросив хлопчик.

— Хай він побуде у нас в гостях. Ми ж з ним такі друзі,— благально мовила дівчинка.

Дім і Дей, звичайно, погодились.

1933—1956

ВЕЛИКІ ОЧІ

Зовсім недалеко від нас жив один дивак лікар.

Що він дивак — ніхто в цьому не мав сумніву, а що він лікар — кожного сумнів брав. Всі в місті поважали лікарів, які лікували скарлатини, дифтерити, апендицити та інші противні хвороби. Але цей лікар не лікував цих звичайних хвороб. Він не був хірургом, не лікував "вухо, горло, ніс", не рвав зубів, і взагалі його спеціальність була така дивна і незрозуміла, що всі вважали за краще підсміюватися з нього і оголосити диваком, ніж познайомитися ближче.

Він жив на краю міста, і навколо його лікарні був великий-великий сад. Казали, що в тому саду надзвичайні оранжереї з рідкісними квітами і приручені зайчики, кізочки та інші звірята бігають вільно по траві. Казали, що там якісь чудесні озера з якоюсь чудесною водою; взагалі багато цікавих речей, але які зовсім не стосуються звичайного лікування. Кожному хотілося подивитися хоча б в щілинку на такі дивовижні речі, але паркан був високий, і нічого крізь нього не можна було побачити, а потрапити до саду можна було лише через прийомну лікаря. Ну, а хто б насмілився піти в цю прийомну, коли на дверях її висіла така об'ява:

Лікую:

БРЕХУНІВ, БОЯГУЗІВ, БАЗІК, ЛЕДАРІВ, ЗАЗДРИХ І ТОМУ ПОДІБНИХ ХВОРИХ, ЩО ЗАВАЖАЮТЬ ЖИТИ СОБІ И ІНШИМ.

ЛІКУЮ ШВИДКО І БЕЗ БОЛЮ. ЛІКИ БЕЗПЛАТНІ У ВЛАСНІЙ АПТЕЦІ.

Тепер вам, напевне, зрозуміло, що всі поважні особи десятою дорогою обминали цю чудну лікарню. Навіть якщо хто й почував себе трохи хворим на якусь із зазначених хвороб, нізащо не погодився б піти на прийом. А що, як його побачать і рознесуть по всьому місту, що він свідомий брехун!

Напевне, саме через це прийомна лікаря була завжди порожня. Але лікар від цього не дуже сумував. З ранку до вечора сидів він у своїй лабораторії, готував у скляночках різні гіркі й солодкі мікстури, важив на аптекарських тендітних терезах білі порошки, засипав їх у облатки, а найбільше з гострою увагою досліджував у мікроскоп якісь мікроби. Може, він шукав мікроби тих хвороб, про які писав у об'яві? Але, напевно, їх дуже важко було найти!

Одного дня трапилась невеличка подія, з якої, власне, і починається вся історія.

Лікар сидів коло відчиненого вікна, що виходило на вулицю, розглядав щось у мікроскоп і записував на довгих, як рецепти, папірцях. Раптом війнув вітер і здув кілька списаних папірців просто на вулицю.

А повз вікно саме біг хлопчик Ясь. Було вже нерано, і він боявся запізнитися до школи. Але хтось з вікна гукнув йому:

"Хлопче, піймай, будь ласка, мої записки!"

Хлопчик підвів голову і побачив лікаря, того самого лікаря, з якого сміялися завжди всі в місті, і всі обминали його лікарню.

Лікар справді мав не зовсім звичайну зовнішність.

Від того, що він завжди з загостреною увагою дивився у мікроскоп або в лупу, він мав дуже загострений вигляд — гостру борідку, гострий ніс, гострі вуха і такі гострі очі, що, здавалося, з них сиплються голки.

Гострим довгим пальцем він указав хлопчикові на папірці, що легковажно літали за вітром.

— Підбери,— повторив лікар.

— Ой, я знову запізнюся до школи! — зітхнув хлопчик.— А вони, он бачите, скрізь літають!

— Але ж я не можу зараз кинути мікроскоп,— серйозно запевнив лікар.

Хлопчик махнув безнадійно рукою і кинувся ловити папірці.

— Нате,— буркнув він, подаючи лікареві записки і дивлячися на нього спідлоба.

— Дуже тобі вдячний,— мовив лікар і так подивився на нього, що Ясеві здалося — голочка його вколола,— коли тобі доведеться лікуватися в мене, я лікуватиму тебе залюбки, так і знай, бо ти мені дуже допоміг: це дуже цінні записки.

— Я нічим не хворий,— пробурмотів Ясь,— але я знову запізнився до школи. Прощайте! — і він, насунувши кепку на лоб, побіг.

І так щодня він запізнюється! Треба ж було йти повз цього дивака!

Дійсно, коли б лікар був на його місці — він би зрозумів, як це все сумно. От ви, напевне, добре розумієте, і вам хочеться знати, що було з Ясем далі?

До школи він, звичайно, запізнився. —.А на першому уроці була географія. Ясеві було байдуже, чи географія там, чи історія,— сидіти йому було однаково нудно на всіх уроках. Але вчитель географії був суворіший за вчителя історії, він, звичайно, записав йому зауваження, і навмисне викликав, і навмисне спитав урок, заданий на сьогодні. Бувають же такі вредні учителі! Ну, а хлопчикові завжди було нудно вчити уроки,— чого б це він сьогодні вивчив?

На перерві всі діти побігли грати у волейбол. Але що цікавого кидати м'яч? Ну, зловиш, ну, не зловиш,— яка різниця?

Після уроку до Яся підійшла дівчинка з його класу. Ця дівчинка його дуже не любила. І Ясь її теж не любив.

По-перше, вона завжди знала всі уроки. По-друге, вона : ніколи не спізнювалася. По-третє, хоч вона була нижча ростом від багатьох дітей і нижча від Яся, її очі завжди дивилися на всіх згори вниз.

— Сьогодні загальні збори, ти повинен лишитися,— сказала вона і подивилась на Яся, як завжди, згори вниз.

— А нащо вони мені здалися? — спитав Ясь.

— Як нащо? Ми готуємось до міської дитячої олімпіади, у нас виступатимуть гуртки: музичний, драматичний, літературний, фізкультурний...

І Та Ясь уже не слухав, а дивився кудись у вікно.

— Чого ти не відповідаєш? — раптом почув він вже зовсім сердитий голос дівчинки.— В якому гуртку ти будеш: фізкультурному, літературному, драматичному чи музичному?

— Ну, в музичному,— сказав байдуже Ясь, і вони пішли в музичну кімнату.

Там лежало багато блискучих і веселих інструментів. Ясь ще не знав, який голос має кожен з них.

Спочатку заграв шумовий оркестр. Одні стукали вилочками, другі дзвеніли дзвониками, треті били в барабан, а вчитель грав на скрипці, і скрипка співала тоненько, к хороша красива дівчинка, і все разом виходило ду-е красиво.

— На чому ж ти гратимеш? — спитав учитель Яся.— На дзвіночках чи на вилочках?

— Я хочу грати на скрипці,— несподівано сказав Ясь.

— Але це дуже важко! — заперечив учитель.

— Я хочу на скрипці! — уперто повторював Ясь.

І вчитель дав йому скрипку, показав ноти і задав перший урок.

Ясь вчив урок дома. Ноти він ще так-сяк вивчив, але в нього не виходило голосу тоненької, красивої дівчинки, а тільки щось нудне й скрипуче.

Так продовжувалось кілька уроків. Нарешті діти почали сміятися і глузувати з нього. Ясь спересердя порвав струни і кинув скрипку в оркестр.

З того часу йому стало зовсім нудно й сумно жити. Головне, він нічого ніде не бачив цікавого.

В школі йшов шаховий турнір. Та що цікавого переставляти фігурки і думати над кожною півгодини?

В школі були кролі. Та що цікавого прибирати за ними?

В школі був садок. Та що цікавого чистити його?

Про уроки нема чого й казати. Перед літньою перервою він приніс стільки двійок, що мати розсердилася, розплакалася, розпалилася і закричала:

— Нещастячко моє! Нічого не хочеш робити, і нічого путнього з тебе не вийде! Тобі, мабуть, у того дивака лікуватися треба! Іди з моїх очей геть на всі чотири вітри!

Вона, звичайно, не хотіла його проганяти зовсім, але Ясеві стало так сумно, що він насунув кепку на лоб і пішов на всі чотири вітри.

Але ж не можна йти зразу в чотири боки. Він зупинився і замислився. Що йому справді робити? Напевне, вже всі не тільки в школі, а й у місті знають, що він нікчемний хлопець і нічого з нього не вийде.

А поки він стояв і думав, вітер зірвав з нього кепку і покотив її аж на другу вулицю.

Ясь побіг за кепкою. Та це ж та вулиця, що веде до незвичайної лікарні!

"А що, як справді піти до лікаря?" — подумав він. Адже ніхто ніколи ще там не був і нічого не знає напевне. І однаково йому більше нічого не лишається!

Ясь насунув кепку на лоб і швидко пішов у той бік і за тим вітром, що вів до лікарні незвичайного лікаря.

Проте чим більш він наближався до лікарні, тим повільніше ставали його кроки.

Адже ще жодна людина в місті не наважувалася зайти туди. Невідомо зовсім, як і чим і від чого лікуватиме його лікар.

От уже тільки одну вулицю пройти... От уже останній квартал...

Ох! Якби не висіло цієї об'яви і якби його ніхто не побачив!

Ясь озирнувся навколо, ступив на ґанок і тільки простяг руку до дзвоника і на мить нерішуче зупинився,— як двері відчинилися і висунулася спочатку гостра борідка, потім гострий ніс, і, нарешті, гострі очі гостро подивилися на Яся.

— А, це ти! — мовив лікар.— Ми з тобою трошки знайомі. Ну, заходь, заходь! Що в тебе болить?

— У мене нічого не болить,— несміливо проговорив Ясь,— але ж ви й не лікуєте, здається, звичайних хвороб. Я... просто... нічого не хочу робити...

— Ой, які противні слова,— скривився лікар, наче хіни без облатки ковтнув,— ні, хлопче, такої хвороби немає, ти, мабуть, хворий на щось інше. Краще давай я постукаю і послухаю тебе, і тоді ми поставимо вірний діагноз.

Він постукав Яся по грудях.

— Так, так,— мурмотів лікар,— за дачок ти рішати не любиш.

— Не люблю,— погодився Ясь.

— А любиш ти слойоні пиріжки? — раптом спитав лікар і відчинив перед Ясем дверці одної шафи.

Там замість ліків стояли тарілки, повні різних ласощів і смачних страв.

— Може, ти хочеш з'їсти? — спитав лікар. Але Ясь байдуже подивився на все.

— Я вже снідав сьогодні,— сказав він.

Лікар глянув на нього, покрутив вуса, ніби намотав собі щось на них.

— А чи бачив таке? — щось згадавши, весело спитав лікар і відчинив другу шафу.

Там стояли різноманітні конструктори, з яких можна було зробити різноманітні моделі машин; стояли моделі дирижаблів, пароплавів і навіть невеличкий стратостат.

Але Ясь байдуже подивився на все це.

— Я нічого не люблю,— сказав він.

І лікар знову покрутив вуса. Він зачинив і цю шафу. Обвів очима кімнату, шукаючи ще якихось принад, і раптом відчинив вікно в сад.

А там співали пташки — тьох, тьох, тьох! Як гарно!

— Як гарно! — сказав Ясь. А лікар усміхнувся і накрутив собі й це на вус, і Ясь помітив, що кожна вусинка в лікаря стирчить окремо: так багато було намотано на його вуса!

— А ти ж казав, що нічого не любиш?

— Ну, так це ж не уроки, а співи. Уроків я й по музиці не люблю, я поламав скрипку, і мене вигнали з музгуртка.

— Тепер я знаю, чим ти хворий! — сказав впевнено лікар.— Я тебе вилікую. Я зроблю тобі більші очі і тонші вуха — тільки й всього, і тобі буде дуже цікаво жити.

— А це дуже боляче? — спитав зі страхом Ясь.— Це страшна операція? Я боюсь!

— Нічого страшного — одна хвилинка. Ходи сюди до вікна. Одкрий очі — ай-ай-ай! — ти ними нічого не бачиш. Раз! От я влив туди краплі. Давай вуха. Готово. На хвилинку я зав'яжу тебе чистим бинтом — так. А

тепер я виведу тебе на свіже повітря у свій сад, давай руку. От ми вийшли. Я зніму з тебе бинти, і ти з півгодини побігай тут.

Хлопчик одкрив очі — і здивовано скрикнув. Це був чарівний сад, чи його очі і вуха стали чарівними? Він так багато побачив і так багато почув!

В саду росли чарівні квіти, і хлопчик бачив найтонші переливи на їхніх пелюстках. В саду були великі озера з такою дивною прозорою водою, що всі квіти й дерева кольористо, з найніжнішими відтінками, відбивалися в них. Усе було сплетено, вишито, вимережено з чудових різноманітних фарб, і кожна тоненька травинка була живою дивною істотою. Та найдивніше в цьому саду було те, що в ньому лунала чарівна музика. Хто це грав? Хлопчик прислухався і почув, що це грають дерева. Так, так, справді, це грали дерева, коли вітер гойдав їхнє листя. Бузок дзвенів, як ніжні китайські дзвіночки; берізки, ніби скрипки, виводили тонку мелодію; немов кларнети, що завжди прагнуть вище за всіх, стриміли вгору високі стрункі тополі; і, як старий поважний барабан, інколи подавав свій голос дуб. Все, все грало й співало в саду, і все, все чув хлопчик. Він чув, як розпускаються квіти і наливаються, червоніють черешні.

Хіба ж могло бути сумно, коли стільки чуєш?

Але хлопчикові чогось не вистачало. Йому самому захотілося грати в цьому дивному оркестрі!

І він побіг назад до лікаря і з палаючими очима, торсаючи його за рукав білого халата, сказав:

— Я хочу теж грати, але я поламав скрипку, і мені діти більше не дадуть! Навчіть мене грати, ви ж усе можете!

Лікар засміявся:

— Ну, що ти, я тільки лікую. Але я вже до кінця віддячу тобі,— сказав він.— Я можу дати тобі чарівну скрипку, і ти будеш на ній так грати, як тобі хочеться.

— Ой, дайте мені швидше,— закричав хлопчик. І очі в нього так розгорілися, що просто можна було сірник об них запалити.

Лікар вийняв з третьої шафи невеличку скрипку.

— Не зважай,— сказав Він,— що вона звичайна на вигляд. Це чарівна скрипка, і подарував її мені старий музикант, який вмів причаровувати людей і звірів, навіть змій, своєю музикою. Я дам тобі тимчасово цю скрипку, але від тебе залежить, щоб вона залишилася чарівною: її чари гинуть, коли на ній перестають грати, і її чари збільшуватимуться, чим більше ти гратимеш на ній.

Я зробив тобі тонкий слух і великі очі, ти тепер багато бачитимеш і багато чутимеш. Ти мусиш навчитися грати так, як грають дерева, як співають птахи, як літає вітер і... як живуть люди. Тоді ти гратимеш нові пісні, які слухатимуть і радісно співатимуть усі.

— Я гратиму день і ніч, щоб вона була чарівною, як і в того музиканта, який причаровував людей і звірів,— палко сказав Ясь.— Але що мені робити? Мене вигнали з дому. Коли я повернуся і тільки гратиму, мене знову виженуть.

— Ну, то ти не йди додому,— порадив серйозно лікар. — Мати тобі сказала, щоб ти йшов на всі чотири вітри. От ти пішов за одним вітром — до мене, іди тепер за другим!

І хлопчик закинув за плечі торбинку з скрипкою, зсунув кепку з очей на потилицю, щоб добре було все видно, попрощався з лікарем і пішов за другим вітром.

З торбинкою за плечима, з кепкою на потилиці йшов веселий Ясь з ясними очима і весело підспівував легенькому вітру, квітам і житу.

От ліс. Він зупиниться тут. Він піде далеко-далеко в глиб лісу, щоб ніхто його не побачив і не почув, і там гратиме на своїй чарівній скрипці

— Тьох, тьох, тьох,— співала сіренька пташка. Як гарно!

Хлопчик вийняв скрипку і провів смичком. Що це? Свиня десь захрокала, чи що? він тільки заважа-

тиме, псуватиме лісову музику?

У хлопчика аж сльози виступили на очах. Та він згадав — адже вона, скрипка, лежала в лікарні, а лікар же на ній не грав, от вона й загубила свої чари. Але ж чим більше на ній грати — тим швидше вони повернуться.

— Нічого! — кивнув Ясь уперто головою.— Хай зараз, як свиня захрокала — вона мусить заспівати, як пташка!

І він грав, уперто грав, аж поки раптом не почулося у нього під рукою — тьох, тьох!

Він озирнувся. Це та сіренька пташка так близько підлетіла? Але ні, пташка сиділа високо на гілці і теж озиралася: де це співає її товаришка?

Хлопчик знову так само повів смичком — і вже ясно почув, що це у нього так вийшло, і раптом сіренька пташка підлетіла зовсім близько і разом зі скрипкою защебетала — тьох, тьох! — так гарно!

Хлопчик розтягся на сухому торішньому листі, стомлений, але радісний і гордий вперше в житті за свій успіх.

Адже до його скрипки повернуться її чари!

Ви думаєте, це було легко?

Коли б Ясь не вірив незвичайному лікареві, що чари мусять повернутися, він би давно вже кинув скрипку.

Перші дні у нього виходило лише тьох-тьох — і більше нічого, а далі знову ніби поросята хрокали і ніби вчитель скрипучим голосом розповідав щось нудне, чого Ясь і не слухав.

І стільки цікавого було навкруги! Хотілося полазити по деревах, поплавати в річці. Але хлопчик згадував слова гострого лікаря і грав, грав, грав.

І от раз він помітив: він грав на своїй скрипці, і раптом зупинилися три пташки, що пролітали повз нього, зупинилася прозора ледь-ледь блакитна бабка, за нею зелений маленький жучок і чорний великий жук з рогами. Вони зупинилися і співали разом з ним. Одна пташка просто сміялася трелями, а жук з рогами підспівував басом, звичайно, жучиним басом — жу-жу-жу!

Це вийшло чудесно!

Хлопчик бігав по лісу, сміявся, співав, і здавалося йому, що в лісі — його близькі, рідні товариші. А три сіренькі пташки, прозора бабка, зелененький жучок і чорний великий жук з рогами так заприятелювали з ним, що завжди літали над його головою.

Якось увечері, коли вже виплив золотий човник-мі-сяць, хлопчик сів над лісовим струмком, і йому стало чомусь журно. Ну, так просто, буває

ж іноді журно, адже він був невеличкий ще хлопчик — може, він просто свій дім згадав, чи що. І він заграв журливої, сумної пісні...

Ой, як сумно стало в лісі!

З своєї нірки вилізла лисичка, як стара бабуся, обіперлася гострою голівкою на лапку, згадала, як її раз трохи не схопили хорти і як їй не вдалося курку стягти, і мало не заплакала. Вовчиця десь далеко підскулювала, що телята її не люблять і, як побачать, враз розбігаються. Струмочок тік ледь-ледь, не журчав і не сміявся. А хмара комарів здивовано зупинилася і не полетіла нікого кусати. Та й сам хлопчик так розчулився, що не міг більше грати і відклав скрипку. Це він добре зробив, а то так стало сумно, що вже збиралися хмари і могли ще пролитися дощем.

А вранці, тільки визирнуло сонце і Ясь, відкривши очі, побачив над собою своїх товаришів,— йому аж соромно стало. Як з такою скрипкою так зажуритися і такий сум нагнати на весь ліс!

Ні, мабуть, йому вже треба йти далі, за третім вітром! І на прощання він заграв так радісно, так весело, що всі враз звеселилися: зайчики застрибали, вся лісова капела пташок заспівала, а ящірка так розтанцювалася, що загубила хвостик, тому що він легко ламався. Правда, швидко відріс новий, так що особливої шкоди не було. Жуки і бабки показали надзвичайні танки в повітрі, а пустун-стру-мок так швидко побіг, що рибки, які мирно плавали в ньому, вистрибнули на берег. Музика-танок лунала по всьому лісі — це Ясь прощався з усіма його мешканцями.

Він ішов веселий та бадьорий, з торбинкою за плечима, кепкою на потилиці і чарівною скрипкою в руках за третім вітром, а над ним летіли маленький жучок і великий чорний жук з рогами, і всі співали.

Дзень-дзень! Дзелень! Який ясний весняний день!

По пагорках, по горбках, по зелених запашних луках ішов Ясь, і трава була м'яка, ніжна, як волосся, вимите дощовою водою.

На луках паслися білі вівці і баранці з задерикуватими ріжками.

Білі купи їх були, як білі хмарки, що спускалися на землю, а на синьому, теж ніби вимитому небі пливли справжні білі хмари, як отари овець.

Ясі} грав, і раптом круторогий баранець-ватажок почав вибрикувати ногами — туди й сюди, туди й сюди. Ну, а вівці як вівці, звичайно, купою за ним, і замекали всі — ме-ме-ме!

Хлопці-пастушки в широких брилях перелякано подивилися — що це з їхньою отарою? Побігли за нею, але музика була така весела, що по дорозі вони не стерпіли, щоб і самим не зробити кілька викрутасів ногами.

— Цікаво ти граєш,— сказав один з них.

— Але так ти всіх овець хтозна-куди заведеш!

— Краще ти веди вже їх додому,— засміявся третій. І вони всі пішли додому, до тих хат, що біліли ген-ген.

Попереду витанцьовував круторогий баранець, за ним вівці, далі йшов Ясь і грав на скрипці, а хлопці-пастушки з усіх сил помагали йому на сопілках. А в одного сопілки не було — так він просто на губах.

З другого поля поверталася трактористка на тракторі. До неї долинула музика — і раптом і їй, і тракторові стало дуже весело. Вона поправила квітчасту хустку на голові, та як закрутить рулем, та як заспіває, а трактор підстрибом, підстрибом — так і помчав вулицею.

В селі вже повернулися з робіт, і тепер всі вибігли на вулицю — що воно за весілля іде?

А то поверталася отара, і протанцювала вона до кошари і, танцюючи, увійшла в неї.

— Ну, годі, а то вони не поснуть,— застережливо сказав пастушок.

— Не поснуть? — усміхнувся Ясь і заграв таку колискову пісню, що не тільки всі вівці, телята й лошата враз поснули, а й усі немовлята в своїх колисках, і матері були дуже здивовані, що сьогодні їм так мало клопоту з дітьми.

Полюбився усім хлопчик зі скрипкою, і залишили його в селі.

Зранку Ясь ішов з усіма на роботу або на поле, або на городи, або в сади.

А сади були великі і такі пахучі від яблук, що коли дихали цим повітрям, здавалося, що яблука їли. А кожне яблуко було таке завбільшки, що й голови Ясевої не видно було, коли він підносив яблуко до рота. Яблуні треба було підпирати тичками, бо ніяк вони не могли втримати свого віття. І Ясь чув, як яблуні зітхали, але задоволено зітхали, так, як матері, що заморяться інколи від дітей, а все ж таки раді, що діти хороші ростуть. Увечері знімуть найстигліші яблука і понесуть на вечерю. Ясь іде, грає, і поля соняшників повертають до його пісні голівки, як до сонця, і люди, що йдуть з ниви, підхоплюють ту пісню і сміються до Яся.

А Ясеві дивно — як це він раніше не бачив, що в людей бувають такі хороші очі і лагідні усмішки.

І пішла вже чутка по інших селах, що живе там дивовижний хлопець з дивовижною скрипкою і там усім дуже весело і робиться, і живеться, і пшеницю зняли там найперші.

І Ясеві ще дужче хотілося так грати для цих людей, щоб було їм легко працювати й радісно спочивати.

Та от завернув до них якийсь парубок. Невідомо було, з якого він села, та тримався він так, ніби й раніше тут жив, і його прийняли як годиться, гостинно, бо попросився він перепочити, перебути якийсь час у них, обіцяв за це в роботі допомогти. За вечерею парубок сидів ліворуч від Яся, і, коли їв кашу, у нього був вигляд найдур-нішого барана в отарі: око посоловіле, масну губу одква-сив. Він не був схожий на решту хлопців і дівчат з їхнього села. Потім пішли вони спати, і парубок ліг праворуч Яся.

Ясь ще довго грав, а потім подивився і не пізнав хлопця — ніс у нього був гачкуватий, як у шуліки, а зуби щирилися.

Вранці це був звичайний сонний, млявий хлопець з баранячим обличчям, а коли Ясь несподівано забрів у стайню, де хлопець чистив коней,— знову блищали дико зуби і дикі очі були не дурні, зовсім не дурні. І так у нього мінялося обличчя, що перші дні його важко було пізнати. Було також дивно, що в одну й ту ж мить права й ліва сторона його обличчя могли бути різними, а ще очі, коли він дивився прямо, бачили навскоси.

Це все помітив Ясь,— адже він все добре бачив,— але зовсім не розумів, чому це так, і йому й на думку не спадало, що інші цього не помічають.

Хлопець з мінливим обличчям часто підходив до Яся.

Якось він прийшов, коли Ясь сидів під яблунею і грав. На другий день мали приїхати гості із сусідніх сіл; їх треба було почастувати надзвичайними яблуками і гарними піснями. От Ясь і придумав нову пісню. Недалеко на полі працювали.

— Ти добре граєш,— сказав хлопець з мінливим обличчям. І Ясь побачив — це просто хороший товариш підсів до нього.

— Дуже добре,— повторив він,— чи то скрипка така гарна?

Про це ще ніхто не питав Яся, і він одверто сказав:

— Та це ж чарівна скрипка. Вона може причаровувати і звірів і людей!

— А, тому-то всі так і працюють тут,— сказав парубок.— Хто ж тобі дав її і вивчив грати?

І Ясь розповів йому про незвичайного лікаря, що живе в їхньому місті.

— І ти на ній все можеш заграти?

— Все! — сказав Ясь з гордістю.

— Так я б на твоєму місці заграв так, щоб усі про роботу забули.

Ясь аж відсахнувся від нього.

— Або, знаєш, ще краще, давай так грати, щоб вони працювали, а ми ні. Адже були часи, коли не всі працювали, га?

Ясь здивовано, просто з острахом поглянув на нього, але парубок сидів ніби байдужий і лагідно продовжував:

— Ти от послухай, це зовсім не так погано. Коли б я мав таку чарівну скрипку, я б був найщасливішою, най-багатшою людиною в світі. Усі коні — були б мої коні, усі сади — були б мої сади, і всі ці люди, що так люблять працювати,— працювали б ще більше. Тільки всі скрізь робили б те, що я захочу. От послухай, заграй це!

І він засвистав. Ясь не міг розібрати, щ,9 воно таке, але заграв так точнісінько на скрипці. І такі жахливі, страшні звуки полилися з неї, і так неспокійно стало, і дивно — люди, що працювали поряд на полі, зупинилися, їм стало важко.

— Ми спочинемо! — загукали вони. Але спочинок їм був не спочинок, все найважче, що трапилося у кого в житті, лізло в голову, не давало спокою. Стало душно й хмарно, і Ясь перелякано припинив музику.

— Що ти, збожеволів,— так грати? — накинулася на нього трактористка в квітчастій хустці.— Я трохи трактора не зламала.

Ясь хотів сказати про хлопця, та той сидів з таким баранячим виглядом! Хто б повірив Ясю?

— Це так само вийшло,— сказав Ясь. Але він знав, що не само так вийшло.

Увечері всі були дуже заклопотані, бо готувалися до завтрашнього свята — свята першого хліба.

А Ясь ходив замислений. Ні, між людьми було і краще і важче, ніж у лісі. їх важче зрозуміти, ніж дерева і квіти.

Засипаючи, він думав: треба розказати про парубка з мінливим обличчям трактористці або ще кому на селі.

Але інколи хороші думки приходять надто пізно.

Вранці, коли Ясь прокинувся і, як завжди, потягся до скрипки, її не було коло нього. Він гукнув парубка. Парубка теж не було. Він украв скрипку... Ясь кинувся бігом за ним. Він кричав, він плакав, як маленька дитина, та він і слідів не бачив і догнати його ніяк не міг, бо парубок уночі, на кращому баскому коні мчав через ліси, поля і міста з чарівною скрипкою в руках.

Понурий, похмурий ішов Ясь за четвертим вітром, сам не знаючи куди і навіщо, і над ним уже не летіли ні пташки, ні жуки, ні бабки.

Він ішов, і стільки дивного було навкруги. Крилами злітали мости над річками, садами розцвітали нові міста, легкими алеями бігли нові дороги, і скрізь багато-багато праці, і скрізь лунала зовсім нова музика. І тільки він іде з порожніми руками і не може заграти про все це. А він же хотів повернутись до школи, додому зовсім іншим. Він тепер знав напевно, що і в школі, і дома насправді все зовсім інше, ніж він бачив раніше, та без скрипки він, напевне, знову буде нікчемним хлопцем.

Раптом від страшної думки він аж затремтів.

— Адже чарівна скрипка у ворога! Той парубок з очима, що бачать навскоси,— ворог. Він з цією скрипкою робитиме скрізь лихо. Він так гратиме, що люди не зможуть працювати.

Ой, що ж він наробив, нерозумний Ясь! Нащо розповів він парубкові таємницю скрипки! Адже він бачив, що то не просто собі звичайний, лагідний хлопець, у нього ж завжди мінилося обличчя і очі бачили навскоси.

Треба швТидше до лікаря, швидше до лікаря! Тепер скрипка в руках того парубка руйнуватиме хороше радісне життя, що будують люди.

І він побіг, побіг додому, до свого міста. І четвертий вітер, вже осінній, нетеплий вітер підганяв його.

А в місті готувалися до свята, до великого свята, і в цей день мала відбутися дитяча олімпіада.

Як завжди, в день свята хазяїнами міста були діти, а напередодні — художники. Усе місто було їхнє величезне полотно, де вони мусили спільно намалювати кольористу, привабливу для дітей картину.

Звичайно, їм доводилось орудувати не лише пензлями та

фарбами, а й молотками, гвіздками, драбинами, а найбільше квітами. Але художники — народ захоплений, вони вигадували все нові й нові деталі, а тому цілу ніч і навіть ще зранку в день свята чути було веселий стукіт і грюкіт.

Тільки лікарня незвичайного лікаря стояла дуже серйозною, бо лікар був дуже зайнятий своєю роботою.

Він сидів коло великого робочого столу, перевіряв різні формули, переглядав свої записки, розглядав різноманітні скляночки з різноманітними ліками,— і все-таки поки що не розумів, у чім справа?

Дійсно, в чім справа?

Чому й досі нема хлопчика, якому він зробив великі очі?

За всіма науковими розрахунками, він мусив уже повернутися.

Але гострий лікар ніколи не дивувався і не хвилювався.

По-перше, він знав, що це дуже кепсько впливає на очі. При хвилюванні і здивуванні очі завжди закруглюються і гублять свою гостроту.

По-друге, в нових експериментах завжди буває багато несподіваного, і коли б зарані було відомо все на світі, не цікаво було б витрачати на них час. Його навіть ніби не обходило те, що всі в місті знають, що десь зник Ясь і турбуються про це.

Лікар вирішив тільки уважно все перевірити і переконатися, що все зроблено як слід. Він ще і ще заглиблювався в свої книжки й записки, не звертаючи уваги на той веселий гомін, що лунав з міста.

Раптом якісь дивні різкі звуки порушили веселу музику міста. Лікар прислухався. Звуки наближалися. За хвилину він ясно почув скрипку. Невже це той хлопчик? Але що він зробив із скрипкою?

Здавалося, скрипка хотіла кричати, лаятися, але охрипала, замовкала, потім знову починала дику страшну пісню і знову зривалася.

Лікар виглянув у вікно. Вулицею йшов хлопець зі скрипкою в руках, і невеличка купка людей здивовано й зацікавлено йшла за ним. Хлопець, лютий на себе, лютий на скрипку, з якою нічого не міг вдіяти, простував до його лікарні.

Лікар підійшов до дверей; перед дверима стояв боком зовсім інший, звичайний собі хлопець з звичайним, трохи дурнуватим обличчям; але права сторона його обличчя була злою і хитрою, ніби зовсім іншої людини.

— Я до вас, шановний лікарю! — сказав хлопець, скидаючи картуз.

Лікар покрутив вуса і, усміхнувшись в них, спокійно відчинив двері. Він дуже любив нові експерименти!

— Я слухаю,— сказав лікар, сідаючи в крісло і витягаючи довгі ноги.

— Я дуже хочу навчитися грати,— смирно почав хлопець.— Я чув, що ви не тільки лікуєте ті жахливі хвороби, про які написано в об'яві і на які я ніколи не хворів, але й даєте. уроки музики.

— Так, так, у вільний час я даю,— підтвердив, киваючи головою, лікар.

— Я дуже хочу навчитися грати на цій скрипці,— повторив хлопець з мінливим обличчям.— Мені подарував її той хлопець, якому ви її дали. Але він дуже нездібний, він ніяк не міг вивчитися, навіть знаючи, що ця скрипка чарівна. Він віддав її мені. Тільки він не встиг сказати мені, як грати на ній, бо я дуже поспішав. От я і розшукав вас. Але я дуже поспішаю. Любий лікарю, я вас дуже прошу, скажіть мені швидше.

— Так, так,— повільно сказав лікар, дивлячись кудись убік і ловлячи погляд парубка, який дивився на нього, а бачив навскоси футляр від скрипки, стіл, мікроскоп.— Так, так. Але в мене час надто дорогий, я мушу працювати.

— О, за цим діло не стане! — жваво перебив його хлопець.— За це ви матимете дуже багато,— так захоплено продовжував хлопець, що навіть забув про своє обличчя, яке робилося хитрим, жадібним.— Адже, знаючи чари скрипки, я буду найбагатшою людиною в світі. Знаєте, я віддячу вам, я ніколи не забуду вашої послуги. Та що там, ви будете найближчою мені людиною, ви нічого не робитимете, все буде до ваших послуг, бо всі скрізь робитимуть те, що я захочу. А ми з вами будемо володарями усього. Адже тут не визнають вас, обминають вашу лікарню. Скажіть мені швидше, як треба грати на цій чарівній скрипці?

Лікар, ніби обмірковуючи цю пропозицію, зачинив вікно, взяв у руки скрипку, уважно оглянув її. Ні, на ній таки хтось багато грав — він це чув своїми гострими пальцями; поклав її в футляр, що залишався в нього весь час, і раптом сказав:

— Ви дійсно не хворі ні на яку з тих хвороб, які я лікую, але все ж таки, перед тим як почати уроки, вас мусять оглянути деякі спеціалісти. Щоб не відтягати справи, я піду покличу їх.

І з скрипкою в руках він вийшов з кімнати, замкнувши двері на замок.

— Га! — зрозумівши, що його розгадали, так заревів хлопець, що люди на вулиці зупинилися.

Люди бачили, що з лікарні вийшов дивак лікар і швидко поспішав у центр міста. Люди зацікавлено побігли за ним.

майже біг і говорив сам до себе лікар,— він думав одурити такого гострого діда, як я! Але чи не накоїв він чогось поганого Ясеві? Тепер зрозуміло, чого той не повертається? Треба негайно почати розшуки Яся! Повідомити про хлопця з мінливим обличчям!

А Ясь в цей час поспішав до лікаря. Але що це таке? Що це за музика, пісні? Ясь прискорив кроки. Прямо, прямо до лікаря. Йому треба пробігти все місто. На другому кінці — великий, чарівний сад і незвичайна лікарня. Тільки так, щоб його ніхто не побачив із знайомих. Швидше, швидше!

Але це важко зробити, бо по вулицях суне безліч веселого святкового народу, карнавал дітей. Стільки гомону, стільки сміху! Та от звуки фанфар, величний оркестр заглушає весь сміх і гомін.

Це йде армія. Ой, як хочеться і Ясеві заграти!

Він біжить за оркестром, зовсім у протилежний бік від лікарні!

Він бачить заквітчаний майдан, повний святкового народу, на естраді багато дітей з прапорцями і живими квітами. Якась дівчинка піднімає диригентську паличку. Дитячий оркестр гримить свій марш.

От діти починають. Той співає, той грає. А у Яся просто пальці ламаються,— де ж його скрипка? Як би він заграв усім!

І раптом чує — щось ніби вкололо його. Так, так, вкололо просто в очі. Він дивиться — гостра борідка, гострий ніс, гострі очі. Лікар, незвичайний лікар тут на святі! І в нього в руках футляр від скрипки, футляр, що залишався у нього весь час. Ясь протискується до нього.

— У мене вкрали вашу скрипку,— шепоче він тремтячим голосом,— я не знав, я не розгледів того парубка. А я так хочу заграти!

Гострий лікар усміхається.

— Скрипка в мене, ось тут у футлярі. А парубок теж у мене, в лікарні. Тільки я ще подумаю, якими ліками його лікувати і чи один я його лікуватиму. На скрипку!

Хіба ж можна давати чари в руки ворога?

Ясь обняв, гладив, пестив свою скрипку. Вона знову з ним!

— Ну,_що ж, гратимеш?

На естраду вибіг хлопець з скрипкою, ніхто не знав, хто він такий і звідки прийшов. Але він зі скрипкою, значить, хоче грати. Хай грає! Це ж дитяча олімпіада.

І Ясь заграв...

Всі заніміли і здивовано й напружено слухали цю музику.

І не дзюрчання струмка, не подих вітру, не всі ті лісові голоси, що бриніли й співали, здивували людей. Вони чули незвичайну пісню про молоду, радісну країну, в якій всі працюють і радіють з своєї праці. Вони чули сміх дітей, що ростуть у цій країні.

І ще ніхто в житті не чув такої чудесної, незвичайної музики. Очі у всіх дітей розкривалися, розкривалися, і хотілося їм усім швидше рости, творити, будувати, і підіймалися вгору руки — ми напоготові!

І все злилося в єдину, бадьору пісню, і цю пісню співали всі — і діти, й дорослі, й гострий лікар.

Раптом якась дівчинка вибігла на естраду.

— Та це ж Ясь! — скрикнула вона і сплеснула руками. Ясь подивився на неї — і пізнав і не пізнав — це була та

дівчинка, головна в класі, тільки з таким хорошим обличчям!

— Та це ж Ясь! — закричали всі діти.

— Та це ж Ясь! — закричала мати Яся. Вона хоч і була запальною, нервовою жінкою, але ж любила Яся і весь час була в розпачі, що він зник. Вона зовсім не хотіла його проганяти.

— Де, де ти навчився так грати? — кричали діти.

— Він дав мені чарівну скрипку, він зробив мені великі очі,— показав Ясь рукою в натовп, і всі оглянулися, і в усіх обличчя стали, як знаки питання.

Ясь показував на дивака лікаря.

А лікар, добродушно усміхаючись, вийшов на естраду і розкланявся всім.

— І нам, і нам дайте чарівні скрипки! — закричали діти.

— Любі мої,— весело сказав лікар, дивлячись не тільки гостро, а й ласкаво на дітей,— у мене немає більше такої скрипки, та і в цій чари лише від того, що він багато на ній грав. А ви... у вас у всіх такі великі очі! Розумієте, треба багато працювати, треба багато дивитися. От весь секрет!

ЧУДЕСНА КВІТКА

Що ж, тепер, звичайно, вже важко повірити, що між нами є люди, які чогось бояться.

Невже хтось із вас побоїться поїхати на Південний полюс, або полетіти на місяць, або сказати неприємну правду у вічі своєму товаришеві?

А от, уявіть собі, ще зовсім недавно жила дівчинка, яка всього боялася.

Вона боялася мишей, хоч миші, як відомо, самі усіх бояться. Вона боялася темної кімнати, хоч завжди і вночі можна засвітити електрику. Вона боялась навіть голосно розмовляти, і вчителі не на жарт непокоїлись, що вона завжди буде мовчати. Як тоді бути їм? Як дізнатися, вивчила вона урок чи ні, і що треба ставити в табелі?

Як усім відомо, всі діти мають властивість рости, бо з кожним роком, з кожним днем вони хочуть побачити все більше й більше. Зрозуміло, що для цього їм насамперед треба бути більшими на зріст. Але дівчинка, чим більш бачила і узнавала, тим більше всього боялася. Вона хотіла б сховатися від усього, і тому, прийшовши до школи, вже не росла, а навіть трохи зменшувалася.

В ті часи, про які я хочу розповісти, вона була зовсім маленькою дівчинкою і такою тоненькою, що могла завжди заховатися в яку завгодно щілинку.

Як її не годували, як її не лікували від різних хвороб, ніщо не допомагало. Навіть риб'ячий жир не допомагав.

Бідні батько й мати з очей її не спускали, завжди скрізь з нею ходили і все за неї робили, але й вони врешті були в розпачі. Усі діти ростуть, міцніють, а їхня Галя робиться все меншою та меншою.

Настала весна, і вирішили батьки з лікарями відправити Галю в дитячий лісовий табір.

Хоч дуже боялися!

От і поїхала Галя з дітьми.

Але дуже невесело, коли всього страшно.

У річці вона не купалася, бо можна було втопитися, грибів вона не збирала, бо можна було в лісі заблукати, і на гойдалці не гойдалася, бо можна було перекинутися.

Навколо був ліс, і щовечора сонце заходило, щоб було темно й страшно.

А ще в таборі було багато хлопців, і мама казала Галі, щоб з хлопцями вона не гралася, бо вони завжди б'ються. Хлопці, правда, поки що її ні разу не били, але, напевне, тільки тому, що вона з ними не гралася.

І саме в таборі трапилися з нею найбільші неприємності, їхній табір змагався з сусіднім, хто краще, дисципліно-ваніше та цікавіше проведе похід. Як готувались усі діти! Кожен обрав собі роботу до душі. Були тут розвідники, дослідники-геологи, ботаніки, зоологи, які мусили зібрати різні колекції, квартир'єри — приготувати шатра, куховари — зварити польову кашу і спекти картоплю у вогнищі; був на всякий випадок і загін медсестер і, звичайно, зв'язківці.

От зв'язківця Галю і надіслали під час походу в штаб. Треба було терміново змінити маршрут походу. Але Галя до штабу не добігла, тому що їй страшно було йти лісом, а заховалась неподалечку за стіжком. Поки діти чекали на відповідь, думали й гадали, як бути, сусіди дійшли до привалу першими і поставили свій прапорець. Всі діти сердилися: адже вони старалися, а вона їх підвела.

І ось один хлопчик сказав, що вона не годує чорногузика в живому кутку, коли чергує, бо їй страшно. А потім встала одна дівчинка й сказала, що стрибати вона теж боїться і всього їй страшно і що взагалі її не можна терпіти в таборі — це просто сором усьому таборові!

Тоді встав найстарший у таборі хлопчик, суворо глянув на дівчинку, що говорила перед ним, і сказав, що сором їм усім, якщо вони не виправлять Галю.

А як? Треба усім придумати.

Всі діти задумалися. Думати взагалі важко, особливо влітку, коли біля тебе річка, ліс і волейбольний майданчик. Але всі думали довго-

довго, може, цілих двадцять п'ять хвилин. Ні, це зовсім не легко так довго думати, а ще більше нічого не придумати.

Тому обличчя у всіх витягнулися, очі зробилися сонними, всі раптом згадали, що вже пізно і, мабуть, треба сигналити на вечерю.

Раптом встав один хлопчик. Діти ще з школи знали, що він страшний брехун і ніколи йому не вірили, хоча любили слухати його вигадки.

— Ви нічого не придумаєте,— сказав він, махнувши рукою.

— Не давайте йому слова! — заверещала задерикувата дівчинка, що краще всіх стрибала.— Він завжди бреше!

Але всім дітям було цікаво його послухати.

— По-перше,— сказав хлопчик, з погордою дивлячись на дівчинку,— я вже ніколи не брешу. Хто скаже, що я збрехав у цьому місяці, починаючи з дев'ятнадцятого? Отоді, коли вночі гукнув, що лізуть розбійники, і вас усіх побудив?

І всі хлопчики й дівчатка знову замислилися і пригадали, що з дев'ятнадцятого, справді, хлопчик нічого не збрехав. Він зник кудись на три дні. Невідомо, де він був, але коли повернувся, його пізнати не можна було. Він ні разу не збрехав! Правда, іноді він цокав язиком, хитро мружився і казав:

— Я б сказав вам... та нехай уже! — і швидко біг кудись у куток, виймав з кишені блокнот і щось швидко писав.

Задерикувата дівчинка запевняла, що він записує свої брехні, але ж у блокнот ніхто не заглядав, і тому закинути хлопчикові було нічого.

— Я знаю, як її виправити,— сказав хлопчик впевнено.

— Ну, кажи, кажи, швидше! — закричали діти.

— її треба повести до лікаря!

— її оглядало вже безліч лікарів,— зауважив найстарший хлопчик.

— Ну хіба ж її треба повести до звичайного лікаря? Я знаю лікаря, який лікує ледарів, заздрих, страхунів...

— А брехунів? — єхидно вставила задерикувата дівчинка.

— І брехунів,— спокійно підтвердив хлопчик і зневажливо подивився на дівчинку.

Дівчинка аж схопилася з місця:

— От бачите, він знову бреше!

— Ви можете самі піти до того лікаря і переконатися, що я кажу правду. А тобі теж слід піти до нього і полікуватися, щоб не задавалася!

Власне, слід було спробувати. І діти вирішили повести Галю до того незвичайного лікаря, що лікував брехунів, ледарів та боягузів.

Лікар був у прекрасному настрої. Як приємно відпочити після цілого місяця важкої роботи!

Він сидів у високому кріслі, витягнувши довгі ноги, і пихкав довгою коричневою сигарою.

Його лікарня була зараз порожня, але не тому, що її, як колись, обминали. Навпаки, багато людей відвідували дивного лікаря, про нього багато писали, і навіть в одній газеті вмістили його портрет. Правда, фотографії лікаря поки що були невдалі, бо жодна з них ще не могла передати, який він насправді високий та гострий.

Усі в місті з захопленням говорили про останні операції хвастунів, у яких навіть рот набув форми літери "я", бо за кожним словом вони казали "я", "я", "я".

Зараз у лікарні була невеличка перерва в роботі.

Раптом хтось постукав у двері.

— Прошу, заходьте! — гукнув лікар.

У кімнату вільно зайшов хлопчик з жвавим веселим обличчям.

Він тягнув за руку перелякану маленьку тоненьку дівчинку.

— Здрастуйте, дорогий докторе! — сказав хлопчик, привітно всміхаючись.— Ви мене не забули? Я лежав у вашій лікарні, і ви лікували мене від брехні.

— Як же, як же, пам'ятаю,— мовив привітно лікар, простягаючи довгу руку хлопчикові.— А ти ж зовсім видужав?

— О, звичайно! — впевнено сказав хлопчик.— Я вже цілий місяць не брешу. Я от привіз до вас дівчинку. Вона така страхуня! Просто самому страшно робиться. Ну, йди, Галю, не бійся, адже я лікувався у цього лікаря, і нічого страшного не було. Ви, будь ласка, вилікуйте її, а то подумають, що я набрехав про вас.

Але Галя глянула на лікаря з гострими вусами і гострими очима, вмить стала ще меншою і раптом зникла в щілинці шафи.

— От бачите,— знизав плечима хлопчик.— Від усього ховається. Ні в яку експедицію ми її не візьмемо нізащо, це вже я вирішив. Вона тільки підведе усіх. Я вже так і повідомив...— раптом хлопчик прикусив язика. — Ну, я йду, мені треба! — сказав він, швидко, на ходу, виймаючи блокнот з олівцем.

— Біжи, біжи,— діловито сказав лікар.— Я з нею переговорю сам. І дивись мені, щоб зовсім видужав!..

Хлопчик вибіг, а лікар обвів гострим поглядом кімнату і витяг дівчинку з щілинки шафи.

— Отак ти думаєш завжди робити? — спитав строго лікар, дивлячись прямо в полохливі Галині очі.— По-перше, мені зовсім не подобається, що ти така маленька. Ти ж навіть у вікно не можеш подивитися! Невже тобі не хочеться бути трохи вищою?

Дівчинка щось зашепотіла, але лікар нічого не почув.

— Що, що? Кажи голосніше.

Ллє Галя говорила так само тихо і не насмілювалась підвести голову.

— Я бачу, що з тобою нічого не зробиш,— розвів руками лікар.— В якому ти класі? Га? — Лікар мусив втроє зігнутися, щоб нахилити своє вухо до губ дівчинки.— Га? В четвертому? А в табелі в тебе що? Нічого? Ти боялася відповідати? А з ким ти дружиш? Ні з ким?

Лікар знову сів у крісло і на хвилинку замислився.

— Знаєш, що я тобі пораджу? — сказав він.— От послухай мене уважно. Тобі в нас жити не можна. Ні, ні, звичайно, не можна. Скажи, будь ласка, що ти будеш робити в нашій країні, де ніхто нічого не боїться, де всі між собою друзі? Ну, я розумію, трошки боятися собак. Це б я вилікував за півгодини. Боятися темряви — це теж вилікувати неважко. Боятися контрольних в школі і виступів на зборах — над цим теж можна посидіти. Але ти боїшся усього!

Ні, ні, тобі у нас жити не можна, і як би тебе мама не годувала, ти однаково не виростеш. Краще тобі жити в тому місті, де живуть самі боягузи. Ти не знала? Аякже! Є таке місто, де самі боягузи. Вони злякалися нашого життя, де всі голосно й сміливо розмовляють, і оселилися окремо. У них будинки з товстими стінами і стоять спинами до моря і до сонця, і хоча навколо прекрасні гори й ліси — вони живуть за високими парканами, щоб, бува, чого не трапилося. Вони майже не розмовляють один з одним, або так, як ото ти — пошепки. Сміятися і голосно співати вони теж не насмілюються, а що, як хтось почує, приїде до них і порушить їхній спокій?

А діти, що там народилися, ніколи нічого й не бачили, крім свого міста. У тому місті не всі тільки такі худі, як ти. Багато з них запливло жиром, бо майже нічого від страху не роблять.

Там саме тобі місце. Принаймні ти будеш товстою і спокійною. Справді,— рішуче закінчив лікар,— я одвезу тебе в місто боягузів!

І враз Галя уявила собі те місто, де живуть самі боягузи за товстими стінами у похмурих будинках з крихітними віконцями, і нічого там не видно. Ні квітів, ні сонця, не чути ані сміху, ані пісень. їй стало так страшно, як ще ніколи в житті. І від цього вона заговорила так, що її навіть можна було почути:

— Ні, ні я не хочу туди... Ви краще вилікуйте мене, я хочу бути такою, як усі в нас, тут... Я теж боюся тільки собак., і темряви... і

вчителя... Я ще боялася чорногуза, так він же міг клюнути... Ще я боялася лазити на трапеції, так можна було впасти. А в річці, мама казала, багато круч... Ви мене вилікуйте, а туди, до боягузів... ні, я не хочу.

Лікар знову замислився.

— Спробую,— пробурмотів він.— У мене є одні ліки. Ти питимеш їх. Можливо, щось вийде, і тобі не доведеться їхати в місто боягузів.

— Ні, ні,— шепотіла Галя,— я не хочу, я боюся туди. Ви мені дайте ліки, обов'язково дайте ліки.

Лікар підійшов до шафи, подивився на безліч скляночок та пляшечок і раптом сплеснув руками:

— Ти подумай, усі ліки вийшли! Що ж мені тепер робити з тобою? — звернувся він до Галі.

— Невже не залишилось ані краплиночки? Невже ви не можете ніде їх дістати? — зашепотіла Галя і подивилася на лікаря такими зворушливими очима, що навіть кам'яне прес-пап'є на столі заворушилося.

— В тім-то й справа, що дістати їх дуже важко. Я зробив ці ліки з дивних, чарівних квітів. Але де ростуть ці квіти? Про це, напевне, знає той льотчик, що привіз мені їх торік. А де він їх зірвав — я не знаю. Він казав тільки, що цвітуть вони дуже короткий час.— Лікар глянув на календар.— Так, ще три дні їм залишилося цвісти. Піди дістань ці квіти, і я вилікую тебе! — раптом звернувся він до Галі.— Я спитаю льотчика, де ростуть вони, а ти піди , швидше і нарви. Без квітів я нічого не зроблю.

— Я піду, звичайно піду,—сказала Галя.— Тільки так страшно йти самій,— додала вона і зітхнула.— Я ніколи навіть до школи не ходила сама...

— Але ж ти підеш по чарівні квіти! — захоплено сказав лікар.— Адже в тебе за кілька днів будуть чарівні квіти, і ти станеш зовсім, зовсім іншою людиною. Ти нічого не боятимешся, з тобою всі дружитимуть, всі тебе любитимуть, бо сміливa людина — це найкращий друг. І хіба ти будеш сама? Коли б ти дивилась навколо, а не ховалася від усього, ти б бачила, що живеш у країні, в якій усі — друзі, навіть не знайомі між собою, і всі допоможуть тобі. Якщо ти не хочеш іти — не треба. Може, й справді тобі краще буде в місті боягузів?

— Що ви! Що ви! — затремтіла Галя.— Я піду, я обов'язково піду!

— Тоді не можна гаяти часу! — гаряче сказав лікар.— Зараз я подзвоню льотчикові і спитаю його, де він нарвав цих квітів і як до них дійти.

Але Галя говорила так само тихо і не насмілювалась підвести голову.

— Я бачу, що з тобою нічого не зробиш,— розвів руками лікар.— В якому ти класі? Га? — Лікар мусив втроє зігнутися, щоб нахилити своє вухо до губ дівчинки.— Га? В четвертому? А в табелі в тебе що? Нічого? Ти боялася відповідати? А з ким ти дружиш? Ні з ким?

Лікар знову сів у крісло і на хвилинку замислився.

— Знаєш, що я тобі пораджу? — сказав він.— От послухай мене уважно. Тобі в нас жити не можна. Ні, ні, звичайно, не можна. Скажи, будь ласка, що ти будеш робити в нашій країні, де ніхто нічого не боїться, де всі між собою друзі? Ну, я розумію, трошки боятися собак. Це б я вилікував за півгодини. Боятися темряви — це теж вилікувати

неважко. Боятися контрольних в школі і виступів на зборах — над цим теж можна посидіти. Але ти боїшся усього!

Ні, ні, тобі у нас жити не можна, і як би тебе мама не годувала, ти однаково не виростеш. Краще тобі жити в тому місті, де живуть самі боягузи. Ти не знала? Аякже! Є таке місто, де самі боягузи. Вони злякалися нашого життя, де всі голосно й сміливо розмовляють, і оселилися окремо. У них будинки з товстими стінами і стоять спинами до моря і до сонця, і хоча навколо прекрасні гори й ліси — вони живуть за високими парканами, щоб, бува, чого не трапилося. Вони майже не розмовляють один з одним, або так, як ото ти — пошепки. Сміятися і голосно співати вони теж не насмілюються, а що, як хтось почує, приїде до них і порушить їхній спокій?

А діти, що там народилися, ніколи нічого й не бачили, крім свого міста. У тому місті не всі тільки такі худі, як ти. Багато з них запливло жиром, бо майже нічого від страху не роблять.

Там саме тобі місце. Принаймні ти будеш товстою і спокійною. Справді,— рішуче закінчив лікар,— я одвезу тебе в місто боягузів!

І враз Галя уявила собі те місто, де живуть самі боягузи за товстими стінами у похмурих будинках з крихітними віконцями, і нічого там не видно. Ні квітів, ні сонця, не чути ані сміху, ані пісень. їй стало так страшно, як ще ніколи в житті. І від цього вона заговорила так, що її навіть можна було почути:

— Ні, ні я не хочу туди... Ви краще вилікуйте мене, я хочу бути такою, як усі в нас, тут... Я теж боюся тільки собак., і темряви... і вчителя... Я ще боялася чорногуза, так він же міг клюнути... Ще я боялася лазити на трапеції, так можна було впасти. А в річці, мама казала, багато круч... Ви мене вилікуйте, а туди, до боягузів... ні, я не хочу.

Лікар знову замислився.

— Спробую,— пробурмотів він.— У мене є одні ліки. Ти питимеш їх. Можливо, щось вийде, і тобі не доведеться їхати в місто боягузів.

— Ні, ні,— шепотіла Галя,— я не хочу, я боюся туди. Ви мені дайте ліки, обов'язково дайте ліки.

Лікар підійшов до шафи, подивився на безліч скляночок та пляшечок і раптом сплеснув руками:

— Ти подумай, усі ліки вийшли! Що ж мені тепер робити з тобою? — звернувся він до Галі.

— Невже не залишилось ані краплиночки? Невже ви не можете ніде їх дістати? — зашепотіла Галя і подивилася на лікаря такими зворушливими очима, що навіть кам'яне прес-пап'є на столі заворушилося.

— В тім-то й справа, що дістати їх дуже важко. Я зробив ці ліки з дивних, чарівних квітів. Але де ростуть ці квіти? Про це, напевне, знає той льотчик, що привіз мені їх торік. А де він їх зірвав — я не знаю. Він казав тільки, що цвітуть вони дуже короткий час.— Лікар глянув на календар.— Так, ще три дні їм залишилося цвісти. Піди дістань ці квіти, і я вилікую тебе! — раптом звернувся він до Галі.— Я спитаю льотчика, де ростуть вони, а ти піди швидше і нарви. Без квітів я нічого не зроблю.

— Я піду, звичайно піду,—сказала Галя.— Тільки так страшно йти самій,— додала вона і зітхнула.— Я ніколи навіть до школи не ходила сама...

— Але ж ти підеш по чарівні квіти! — захоплено сказав лікар.— Адже в тебе за кілька днів будуть чарівні квіти, і ти станеш зовсім, зовсім іншою людиною. Ти нічого не боятимешся, з тобою всі дружитимуть, всі

тебе любитимуть, бо сміливa людина — це найкращий друг. І хіба ти будеш сама? Коли б ти дивилась навколо, а не ховалася від усього, ти б бачила, що живеш у країні, в якій усі — друзі, навіть не знайомі між собою, і всі допоможуть тобі. Якщо ти не хочеш іти — не треба. Може, й справді тобі краще буде в місті боягузів?

— Що ви! Що ви! — затремтіла Галя.— Я піду, я обов'язково піду!

— Тоді не можна гаяти часу! — гаряче сказав лікар.— Зараз я подзвоню льотчикові і спитаю його, де він нарвав цих квітів і як до них дійти.

Дивний лікар підійшов до телефону і швидко набрав гострим пальцем номер.

— Що? Вилітає? От не щастить нам з тобою сьогодні. Нічого, це ще можна влаштувати,— звернувся він до Галі, повісивши трубку.— Льотчик через двадцять хвилин має відлетіти в далекий рейс. Біжи мерщій на аеродром і спитай у нього, де ростуть квіти. Не барись. Квіти вже швидко пов'януть! Ще три дні їм цвісти! Поспішай! Я вилікую тебе.

Галя, почуваючи, що це єдиний її порятунок, зірвалася з місця. Треба застати льотчика, що б там не було! І вона дременула вулицями сонного міста до аеродрому.

Десь з підвороття загарчав на неї великий пес, але дівчинка, не спиняючись, махнула рукою і кинула:

— Нічого, почекай, я вже скоро тебе не боятимуся! Вона й не помічала, що на вулицях темно і нікого

нема.

Великі будинки з ясними ліхтарями вже далеко позаду. От уже приміські парки. Ніби привиди, дивляться на неї темні дерева. Швидше, швидше повз них! От уже поле — чи то туман, чи якісь страшні велетні підводяться тут і там?

Швидше мимо!

Нарешті вже видно — великі крила спочивають, розкинувшись на землі. Десь в кінці поля гуде мотор.

— Ой, швидше! — підганяє себе Галя і біжить щосили на вогник коло останнього літака.

— Почекайте! Почекайте мене! — кричить Галя, але її тихенького голосу не чує льотчик.

Ну от, він зараз полетить, і Галя так і не взнає дороги до чарівних квітів, і їй доведеться бігти додому і боятися темної ночі, страшних крил, лютих собак, і, головне, вона назавжди лишиться такою страхунею, і їй можна буде жити тільки в місті боягузів.

— Почекайте, почекайте мене! — крикнула Галя востаннє, схопилася з розбігу за дверці кабіни, стрибнула в літак і раптом літак одірвався від землі. От він набирає висоту, і вони летять, напевне, до місяця або до сонця, а може, до якоїсь незнаної, далекої зірки — все вище, вище та вище...

Галя не може отямитися. Невже це вона сидить в літаку? А літак хитається, коливається. То робиться зовсім темно — це літак входить у грозову хмару, то яскрава блискавка засліплює очі. І так все несподівано, що навіть ніколи подумати, що страшно. Але ж льотчик не знає, що

"Великі очі"

вона тут, теж летить, і що їй потрібні квіти. А ці ж квіти цвістимуть лише три дні!

— Куди ви летите? — питає нарешті Галя, та так тихенько, ніби мишеня запищало.

Льотчик повернувся, і невідомо, хто з них більше здивувався.

Перед льотчиком була крихітна, але справжня-справжнісінька дівчинка, а перед Галею — теж дівчина, справжня дівчина, з кучерями, як у всіх дівчат, тільки в шоломі, в. окулярах і в шкіряній куртці.

— Як це ти тут опинилася? — сердито спитала дівчина-льотчик.— Що це за пустощі! Це ж не трамвай, на який чіпляються хлопчаки! Що я тепер з тобою робитиму?

— Ви мені тільки скажіть* де ростуть чарівні квіти, які ви привозили лікареві,— вибачливо заговорила Галя,— і висадіть мене на землю. Я сама поспішаю і ще дуже боюся літати на літаках... Ви знаєте отого такого гострого лікаря?

Обличчя у дівчини-льотчика проясніло. Вона усміхнулася.

— Звичайно, знаю,— сказала вона.

— Так скажіть швидше і спустіть мене на землю! — зраділа Галя.— Адже у мене лише три дні!

— Ні,— сказала з жалем дівчина-льотчик.— Я знаю лікаря, а де ростуть ці квіти — я не знаю. Мені дав їх торік один водолаз. Може, вони

ростуть на дні морському? Про це, напевне, він знає. Він побував по всіх морських закутках, і ніщо від нього не сховалося.

— Так спустіть мене швидше на землю! — жалібно заскиглила Галя. — Я піду до того водолаза. Спустіть мене швидше! Мені ж ніколи, і я боюся!

— Ти хочеш зараз спуститися? — здивувалася дівчина-льотчик.— Зараз ми пролітаємо над містом боягузів. Невже ти хочеш опинитися там?

— Ні, ні, нізащо! Та що ж мені робити? Тільки три дні цвістимуть квіти! А завтра рано-ранесенько ви мене спустите?

— Ні,— похитала головою дівчина-льотчик.— Я буду пролітати над чужими, ворожими землями. Якщо ти хочеш там спуститися — тоді інша справа.

Позавтра я знову пролітатиму над нашим південним морем. Я спущу тебе з парашутом, і ти знайдеш там водолаза. Він зараз рятує затоплений літак. Ну, вибирай, що хочеш. А я ще довго не маю права спускатися на землю.

Ах! Усе було так страшно!

Спускатися в місті боягузів — ні, це неможливо. В чужій, ворожій країні? Це ще страшніше й неможливіше.

З парашутом на море? Це теж дуже, дуже страшно! Але треба щось вибрати. І Галя вибрала останнє. Вони летіли далі.

"Ой, як це вона не боїться одна летіти вночі над незнайомими землями? — думала Галя і нишком з захопленням дивилася на дівчину-

льотчика.— От коли б у мене були квіти, я б тоді теж полетіла аж до тієї далекої зірки".

Та навіть мріяти про щось не можна було, не тільки розмовляти, бо це зовсім не так легко летіти у крижаному повітрі, боротися з велетенськими лютими хмарами й вітрами. А ще інколи земля, уся величезна кругла земля, з усіма горами, лісами й океанами ніби падала на них. Але дівчина-льотчик сиділа спокійно, наче це була звичайна справа. Ну, а що лишалося робити Галі? Теж тільки сидіти, правда, не дуже-то спокійно, а злякано схопившися ручками за сидіння.

Вже минула ніч, почався ранок. Знову минув день, і друга ніч кінчалася.

"Ще тільки два дні мені лишилося, а я, може, ще дуже далеко від квітів",— подумала Галя. Але летіти вона трошки призвичаїлася, тремтіла менше і навіть дивилася іноді на землю.

— Тепер я тебе можу спустити,— нарешті сказала дів-чина-льотчик. — Однаково зі мною летіти далі не можна.

Вона одягла на Галю чудне гумове вбрання, на ноги водяні лижі, прив'язала парашут і наказала вилізти на крило літака.

— От ти й готова,— промовила вона.— Ти мусиш приземлитися.

— Приводнитися,— зі страхом сказала Галя.

— Приводнитися недалеко від того місця, де лежить затоплений літак. Коло літака, напевне, водолаз. Бувай! Ми ще побачимось.

Але Галя стояла і не могла стрибнути. Несподівано дівчина тихенько штовхнула Галю. Галя опинилася в повітрі і полетіла вниз головою, але раптом її щось смикнуло вгору. Над нею розкрився великий червоний

зонт, а вона сиділа, ніби в гойдалці, і тихо та плавно спустилася на синє-синє море.

Так кінчилася друга ніч і починався другий день.

* * *

Як у морі знайти дорогу? Чи по тій стежці, що кинув місяць, треба йти та йти, чи по тій хвильці, що жене тихий вітер, чи по зграї рибок, що пливуть по ньому?

Таке велике, таке синє море, і хвилька схожа на хвильку, і не видно берега — ні праворуч, ні ліворуч, ні вперед, ні назад.

Зупинилася посеред моря Галя під блискучим —зонтиком, у морських лижах, як у незграбних калошах на ногах.

З-під зонтика та з калош її майже й не видно. Перелякано озирається навколо Галя.

Сріблясті чайки зашуміли, закигикали, ніби пасма білого шумовиння залітали навколо; чорні гагарки заквиріка-ли; страшні потворні баклани, що летіли цілими зграями поснідати вранці рибою, замахали здивовано крилами. Чому сьогодні сонце упало в море? І щр від цього буде їм? Чи не розжене воно, бува, риб? І баклани поринули глибоко-глибоко в море і затріпотіли там дужими крилами, щоб налякати риб і спіймати їх.

"Може, то літак шумить?" — подумала Галя. Та всі вони враз вилетіли з рибами в гачкуватих дзьобах.

— Птиці! — Гукнула Галя.— Ви глибоко поринали у воду. Чи не бачили ви літака, що впав у море?

Та баклани летіли зі своєю здобиччю далі, на морські острови, щоб там відпочити.

А над морем підводиться все вище та вище, повільно, ніби важко йому підводитися, велике золотаве сонце. І враз безліч золотих рибок попливло під ногами у Галі, і сама вона бігла по золотих рибках, великих і маленьких.

— Рибки, золоті рибки! — гукнула вона.— Ви бігаєте по всьому морю, чи не бачили ви, де впав літак?

Та то не рибки, то хвильки від сонця зробилися рожево-золоті. І говорили вони "плесь-плесь" — і нічого більше.

Воно, правда, й золоті рибки такі ж німі, як усі риби, так що й вони нічого б їй не сказали.

Навколо Галі попливли якісь кольористі прозорі тарілочки. Он пливе її тарілочка з синім обідочком, а там з зірками, з квітами. Коли Галя схотіла взяти їх у руки, вона почула, що тарілочки слизькі й тремтливі, як холодець.

То були медузи,

— Медузи, медузи! крикнула Галя.— Ви такі легенькі, ви ж буваєте і на самому дні, і на найвищих хвилях. Може, ви бачили, де тут упав літак?

Але ж медузи навіть рота й очей не мали, на них ніхто в морі й уваги не звертав, і вони не звернули ніякої уваги на дівчинку.

Раптом стали збиратися хмари, а хвилі, як швидка гойдалка, загойдали Галю.

'. — Ой, що робити! — затремтіла Галя.— Хвилі занесуть мене хтозна-куди! Я не встигну нарвати квітів! Треба самій стрибати, а то мене хвилі перекинуть.

Галя квапливо одягла скафандр — водолазну шапочку, вистрибнула з лиж та шубовсть у воду — і опинилася у дивному, великому лісі.

Тьмяні, бліді дерева, кущі, трави з лапатим м'ясистим листям — тільки все ніби за серпанком. Риби пливуть над головою, зовсім, як пташки, літають — тільки співу не чути. Мовчки й зосереджено пливуть риби. Викручуються морські коники. А то якісь кущі з червоними ягідками. Може, зірвати їх по дорозі? Тільки стати на цей сірий камінець, щоб дістати зручніше. Та Галя тільки стала, а камінець як заворушиться, вісім ніг вилізло з нього, і полізла по дну неоковирна, чудна каракатиця. Злякалася Галя і мерщій у другий бік.

Ворушаться морські зірки, причаївся голчастий їжак під велетенськими водоростями, пливуть актинії. Ще страшніше стало Галі.

Раптом виросло перед нею страховище — звір не звір, людина не людина, хоча й на двох ногах, та голова кругла, як куля, два довгих хвости.

Не встигла Галя отямитися, як страховище її хап за руку і тягне за собою.

— Та то ж водолаз! — збагнула Галя.— Невже й у мене отака кумедна голова? — І аж смішно їй стало, а коли смішно — ніколи не страшно.

Хотіла йому розказати, хто вона і звідкіля, та тільки бачила — знизує плечима водолаз, не розуміє, як це опинилася на дні моря така маленька дівчинка.^

Проте він тягне її не нагору, а за собою, по дну моря. Це зовсім не легка прогулянка, по морському дну. З кожним кроком іти все важче й важче. Заважають гострі підводні камені, пливуть великі страшні риби, і ось пропливла з гострим, як меч, носом. Водолаз, швидко схопивши Галю за руку, заховався за камінь.

Він знав тут кожну рибу, і з цією рибою-меч теж був знайомий!

"Тут ще страшніше, ніж літати в повітрі,— подумала Галя.— А він не боїться тому, що все тут знає!"

Ще зробили кілька кроків і підійшли до літака. Вгруз літак одним крилом в піщане дно. Спокійно, як у себе дома, вийняв водолаз з-за пояса інструменти і почав поратися коло літака. Тут уже Галя не витримала, притулилася до його шолома і гукнула щосили:

— А де ростуть ті квіти, що ви дали торік дівчині-льотчику?

— Гай-гай,— усміхнувся водолаз собі в вуса. Тільки Галя, звичайно, цього не бачила, бо він же був у скафандрі. Він голосно крикнув Галі:

— їх нема на дні морському! Вони ростуть десь високо в горах, там, де живе Людина, що керує вітрами! Якраз над морем в'ється до неї доріжка!

— Так я хочу швидше туди! — закричала розгублено Галя.— Винесіть мене на берег!

— Яка швидка, почекай трошки. Ось я впораюсь з літаком, і нас витягнуть обох — раніше мене не піднімуть. А тебе одну не пущу, бо тебе акула проковтне. Не сумуй, краще допоможи мені.

Що залишилося робити Галі? Краще вже бути тут, коло цього спокійного дядька, ніж потрапити в пащу акули! І вона тримала його

інструменти, лазила в літак, щось витягала, щось подавала, поспішала, старалася, бо чим швидше вони закінчать, тим швидше їх піднімуть, а їй теж треба швидше в гори!

Та тут, під водою, не можна було розібрати, чи ще рано, чи пізно. Однаково гойдалася прозора зелена вода — ні темнішало, ні світлішало.

Нарешті, все було готове. Водолаз дав сигнал, і їх потягли нагору.

Ох, яка буря знялася на морі, над їхніми головами, а вони й не знали про це там, на дні. Дули холодні вітри, і море від холоду наче закипіло. Аж білий дим стояв над ним. От вони вже на баркасі.

Баркас приплив до берега, і їх роздягли.

— Ура, ура Г — закричали матроси.— Так от хто допоміг тобі витягти літак! Повеземо дівчинку на наш пароплав, і буде вона морячкою!

Але Галя глянула на розлютоване море, що викидало тисячі рук-хвиль, щоб затопити усі човни й пароплави, і замахали своїми ручками.

— Що ви! Що ви! Щоб я поїхала по такому страшному морю! Я боюся! Я думала, що там, на дні, чарівні квіти.

Мені треба їх дістати, тоді я плаватиму по всіх морях. Ви мене висадіть на берег.

Водолаз усміхнувся і сказав:

— Нічого, хай іде по квіти до Людини, що керує вітрами,— і він висадив Галю на берег.— Дивись, отуди високо в гори треба йти.

Галя подивилася на неприступні стрімкі скелі і пішла до Людини, що керує вітрами і живе високо в горах.

"Ох, це дуже страшно,— думала вона,— але ж у повітрі і під водою було ще страшніше! І назад я вже не буду боятися йти. Треба поспішати, бо вже кінчається другий день".

* # *

Це, справді, було дуже страшно.

Треба було йти вгору густими лісами. Під ногами шаруділи в сухому листі змії,— треба було лізти по деревах, щоб не наступити на них.

А дерева були перевиті тонкими, але міцними, як канати, рослинами-ліанами, і крізь них дуже важко було продиратися.

От ліси закінчилися. Все рідше траплялися коряві сосни, що корінням цупко вхопилися за стрімкі скелі і міцно трималися, незважаючи на вітер, на зливи.

Підйом ставав усе крутішим і важчим, треба було просто лізти рачки. Вітри все дужчали. Тут їм не перешкоджали ліси, і вони кидалися на скелі, зриваючи каміння, і каміння з гуркотом летіло вниз.

— Якою ж мусить бути Людина, що живе найвище у горах і керує цими свавільними вітрами! — жахалася Галя.— Може, вона така ж люта, як і ці вітри? Та однаково треба дійти до неї!

Але ж вона, певно, дужа та сміліва, якщо керує ними. Де ж вона живе? Може, десь тут, недалеко?

— Агей! — крикнула Галя.— Де ти, Людино, що керуєш вітрами?

Та вона ж кинула слова на вітер! Вітер полетів і розгубив їх у гуркоті каміння.

Галя збирала всі свої маленькі сили, щоб лізти по каменях, які велетенськими сходами вели вгору. Вузька стежка тулилася до скель, щоб не впасти у прірву, в якій божевільно мчала така ж, як і стежка, вузька-вузька, швидка гірська річка.

Раптом небо зовсім спустилося на гори, і, здалося, всі вершечки гір накрилися величезною сірою ватяною ковдрою. Стало темно, і найдужчий вітер завив так, як сотні вовків у лісі, а грім загуркотів, і гори здригнулися і відповіли луною.

"Зараз буде дощ, треба заховатися",— подумала Галя і за своєю старою звичкою хотіла влізти в щілинку, яку побачила в скелі. Але жах! Вона вже не могла поміститися в ній...

Справді, линув дощ, і блискавка раптово освітила небо й гори. Галя помітила велику скелю, що нависла над стежкою, кинулася туди і там сиділа й тремтіла цілу ніч.

А навколо гуло, гуркотіло, гриміло, ніби сварилися між собою хмари, гори і свавільні вітри.

Отака була третя ніч, остання ніч, коли цвіли чарівні квіти. А Галя була ще далеко від них!

Вранці вона вийшла з своєї схованки. Все спочивало після бурі.

Сиві бороди туманів звисали з гір і ледь коливалися, ніби старі гори зітхали після нічних незгод.

Ах! Іти було ще важче, ніж учора, бо стежка загубилася зовсім. І як обережно треба перелізти через місток над бурхливим водопадом! Він

сплетений з гілок і тремтить навіть під Галею, а бризки, що долітають до неї, просто обпікають, такі вони крижано-холодні. Тільки б перейти цей місток! Тільки б перелізти, а там, напевне, легше!

Справді, тільки Галя перелізла через місток, як сонце вже цілком вийшло з-за гір, розійшлися тумани, і на вершинах гір лежить уже не страшна сіра ковдра, а сліпучо-білий-білий сніг, такий блискучий, що на нього так само боляче дивитися, як і на сонце. ,

"Сьогодні останній день цвітуть квіти,— подумала Галя.— Невже я не нарву їх? А як же я повертатимусь тоді додому? Ні, ні, треба швидше йти! Напевне, вже недалеко живе Людина, що керує цими жахливими вітрами. Я нарву багато-багато квітів, я принесу багато квітів лікареві, і він даватиме їх усім, хто хоч трошки боїться. Вже близько. Вчора було ще гірше! Вже близько!"

І тільки вона подумала, що вже близько, і може, дійсно було вже близько, як раптом щось велике, темне, крилате налетіло на неї. То був дужий гірський орел.

— Ой-ой-ой! — закричала Галя.— І ніде сховатися! І нема за що схопитися! Гладкі скелі, і ніде ні деревця! — І несподівано навіть для себе схопилася за міцні крила орла й опинилася у нього на спині. А орел полетів вище, вище і вище — і скоро Галя, напевне, буде там, де вічні сніги...

...Під нею тонкими струменями з різних гір збираються хмари, спочатку рідкі, прозорі, як найніжніший серпанок, потім все густіші, біліші, як величезні клуби вати, і Галя вже над хмарами... А орел не скидає її і не розриває, і не викльовує очей, а тільки невідомо куди несе. І що лишається Галі, як не міцніше триматися за його пружну шию?

Скільки вони летіли, Галя не знала — може, мить, може, цілу годину. Напевне, в цих диких скелях ніколи ще не бували люди.

Раптом орел повільніше махає крилами і починає спускатися нижче. Галя заплющує очі — оце зараз він приніс її до свого орлиного гнізда і розірве на шматочки...

— Звідки ти, дівчинко? — несподівано чує вона, піднімає вії і бачить перед собою невеличкого сивого дідуся, і бачить перед собою невеличку хатинку з високими щоглами, прив'язану до скелі залізними канатами, і орел стоїть поряд, згорнувши крила.

— Я шукаю Людину, що керує вітрами,— лепече вона тихо.— Я хочу нарвати чарівних квітів. Мене послав гострий лікар.

Дід бере Галю на руки, і вона раптом чує, їй дуже-дуже хочеться спати.

— Я так хочу спати,— шепоче вона, ніби просить вибачення.— Я вже стільки не спала: ні на літаку, ні на дні морському, ні в горах... дуже хочу спати. Тільки це ж уже третій, останній день...

Та дідусь несе її в маленьку кімнатку, кладе на ліжко, а сам сідає перед якимось апаратом. І дивне бачить і чує Галя.

Дідусь крутить рукоятку, і в круглих скельцях апарата спалахують вогні, потім вона бачить, як у них тісняться клуби хмар, і дід голосно й чітко говорить:

— Шторм на морі припиниться увечері! Я посилаю південно-західний вітер! Східні пасати уже припинилися!

"Так це він керує вітрами!" — думає Галя, і брівки її здивовано піднімаються, але на півдорозі безсило опускаються, і вона вже спить міцним сном і нічого не бачить і не чує.

* * #

— Так це ви керуєте вітрами? — це перше, що питає Галя, прокинувшись.

— Вони дуже у мене свавільні,— каже старий, хитро примруживши очі.— Я вже знаю всі їхні голоси і пісні і мушу попереджувати людей внизу, в долинах, на морі, скрізь про їхній настрій...

— Але ж це дуже страшно жити тут. Вони, ці ваші вітри, можуть зірвати геть хатинку. Я б боялася...

— Але ж ти добралася до мене!

— Так мені ж потрібні чарівні квіти, щоб ніколи нічого не боятися,— переконано каже Галя.— Якби не квіти, я ніколи не пішла б сюди. От коли я буду сміливою, я приїздитиму до вас у гості. Ах! — раптом схопилася Галя.— Я проспала! Я проспала! Сьогодні останній день цвітуть квіти. Скажіть швидше, де вони ростуть? Ой, уже заходить сонце!..

Старий на мить замислився.

— Сьогодні одцвітають останні гірські фіалки,— сказав він, усміхаючись.— Тобі треба поспішити, щоб нарвати їх. Ось що: мій орел віднесе тебе до них. Його тепер ти вже не боїшся? Не барись! До заходу сонця, може, встигнеш.

І Галя вже спокійно сіла на розумного орла. Виходить, що все на світі можна приручити: і орлів, і вітри, і морські хвилі.

Швидше, швидше, бо вже ховається сонце. Ще кілька хвилин, і знову стане поночі, завиють дикі вітри, пов'януть останні чарівні квіти.

Може, то вони на оцій горі?

Але ні, це каміння біліє на мохових скелях. І вже половини сонця не видно.

Може, то вони коло блакитного озерця? Ні, то пташки сіли спочивати на ніч — а вже тільки Край сонця видно з-за гори.

Швидше, швидше, дужий орле, бо кінчається третій день!

Орел змахнув ще сильніше широкими крилами і підлетів ще вище.

І за горою, у високому узгір'ї, відкрилася зелена запашна долина. Вона була ще залита рожевим світлом вечірнього сонячного сяйва. Над нею лежали сніги, голубіли озера, і між пахучими соковитими травами цвіли чарівні гірські фіалки.

Десь здалека долинув мелодійний дзенькіт, ніби дзвіночки тихо-тихо бриніли. То спускалися з гір отари. Тихо дзюрчали річки, що починалися з вічних снігів, і ледь-ледь плюскотіло блакитне озерце.

Радісна, сама не своя, стрибнула Галя, зірвала білосніжну квітку, піднесла до личка і зачарувалася нею.

Поки зовсім сховалося сонце, вона нарвала цілі купи чарівних квітів...

Закінчився третій день...

Співали гори, річки і сонце — може, то Людина, що керує вітрами, наслала теплих лагідних вітрів? Галя летіла на орлі назад зовсім іншою дорогою. Хоча блищали сніги, та де-не-де виднілися хатинки-станції, проходили люди то на лижах, то з великими альпенштоками — це вони хотіли, напевне, приручити ці дикі гори, щоб ніхто не боявся їх. А коло однієї, трохи більшої хатки, на сніговому майданчику, залитому сонцем,

гралися в м'яч хлопчики й дівчатка в трусиках і блакитних майках. То був високогірний табір. Галя підхопила м'яч і кинула його дітям.

— Привіт! — гукнула вона.

— Привіт! Привіт! — закричали діти і замахали руками.— Ми сьогодні вирушаємо брати найвищу гору.

— Не бійтеся! — крикнула Галя і кинула їм білосніжну квітку.

Вони летіли далі, потроху спускаючись все нижче. Де-не-де вони зупинялися, і дівчинка, як весела гірська кізка, стрибала по запашних луках.

— Тепер лети додому, орлику! — сказала вона в долині.— Я встромлю тобі в пера квітку, щоб дідусь знав, що я таки нарвала чарівних квітів, а вниз побіжу сама.

Дівчинка, сміючись, побігла вниз, і всім, хто йшов назустріч, кидала білосніжні квіти. їм же треба було лізти високо в гори, де ще вчора їй було дуже-дуже страшно.

Галя поверталася додому.

Як весело, як радісно стало жити, коли нічого не боїшся! Ах! Тепер вона розкаже всім дітям, голосно розкаже, щоб усі почули, скільки дивного довелося їй побачити і яких сміливих друзів пізнати.

З білих квітів, що залишилися, Галя сплела вінок і наділа на голову.

Вона віддасть їх любому гострому лікареві. Це нічого, що їх мало — їй вистачить!

Вона йшла лісом і співала і сама здивовано прислухалася до свого дзвінкого веселого голосу.

Раптом Галя зупинилася. Край дороги здіймалася висока товста стіна.

"Цікаво подивитися, що там",— подумала Галя. Адже тепер її все цікавило і нічого не було страшно, бо на голові був вінок з чарівних гірських фіалок.

Галя залізла на високе дерево, яке, правда, своїм верхів'ям ледве досягало до кінця стіни. Проте їй було все видно.

Яке страшне, яке дивне місто відкрилося перед дівчинкою.

Там не видно було ні зелені, ні квітів. Маленькі хатки з великими дахами, що насунулися аж на самі підсліпуваті очі-віконця, маленькі дворики з глухими стінами на вулицю.

Сюди давно не заглядало сонце, і навіть вітер намагався обминати це нудне селище, тому рідкі деревця давно-давно посохли і листя їхнє облетіло.

Людей майже не видно було. Зрідка хтось швидко проходив вулицею, а то всі ховалися в своїх хатах, як кроти в норах.

— Та це ж, напевне, місто боягузів! — згадала Галя слова лікаря і хотіла вже злізти і швидше втекти подалі від цього страшного міста. Але в кутку між стінами щось копошилося. Галя придивилася і побачила дітей.

Ой, які страшні, які потворні були ці діти, бо росли без сонця, без свіжого повітря.

Вони боялися глянути в очі старшим, і старші ж привчали їх всього боятися.

— Бідні діти! — стислося серце у Галі.— Невже так і залишаться вони тут і не знатимуть нічого радісного і завжди боятимуться підвести голову?

Ні, соромно піти і не сказати їм ні слова.

— Діти! Доброго ранку! — гукнула Галя дзвінко і кинула їм одну квітку з стіни.

Що сталося з дітьми!

Вони ж ніколи не бачили такої прекрасної квітки, не чули такого свіжого аромату, вони ніколи не бачили такої веселої, чудесної дівчинки.

Діти протягли руки і кричали:

— Дай ще! Іди до нас! Тільки мить вагалася Галя.

"Хіба я не можу? Хіба я боюся?" — подумала вона.

І вона стрибнула з стіни до них. Але з крайнього будинку вибігла людина в довгому чорному вбранні і довгою палицею хотіла відігнати дітей.

— Не бійтеся! Не бійтеся його! — закричала Галя і, зірвавши весь вінок, кинула квіти дітям.

За чорною людиною вибігли ще мешканці страшного міста. Перелякані, вони тягли дітей за собою, але діти

не слухалися їх. Дорослі з люттю виривали квіти і топтали їх.

— Ходімо! Ходімо зі мною! — кричала Галя.— Я відчиню вам ворота. Я вам покажу стільки чудесного! Нічого! Ми нарвемо інших квітів! У нас є ще цікавіше, ніж квіти!

Вона, Галя, сама не знала, що кричала, і дійсно відчинила важкі ворота, і діти побігли за нею, а дорослі стояли остовпівши.

Ця дівчинка з іншого світу була така надзвичайна, до неї страшно було підійти.

І страшно було знову зачинити ворота, і так вони й залишилися розкритими.

А Галя йшла, оточена купою дітей, з щасливими блискучими очима.

— Я покажу вам, як живемо ми,— казала вона,— як у нас весело, і ви вернетеся і поламаєте стіни навколо свого міста і зробите вдома великі вікна!

Вони йшли і співали, і Галя зовсім не звертала уваги на те, що жодної квітки у неї не залишилося.

1936

ТРИ БАЖАННЯ

Цікаво, чи стрівали ви таких людей, яким завжди сумно, коли іншим весело, і, навпаки, вони тільки тоді й усміхаються, коли товаришам не до сміху? Ну, от просто ніяк не попадуть у лад?

Хоч таких чудних людей мені завжди шкода, проте бувати з ними в товаристві не дуже зручно, і я, по правді сказати, не дуже люблю, та і ви, напевно, також?

Мабуть, тому і в Зіни не було товаришів: вона теж ніяк не могла вгадати, коли треба сміятися, а коли плакати. Наприклад, у їхньому класі 5-А — дівчинка Ася зайняла на міському музичному конкурсі перше місце. Звичайно, весь клас ніби свято справляв, і кожен з учнів до речі і не до речі згадував: "Я вчуся в одному класі з тією самою Асею!" Тільки бідна Зіна ходила, ніби в воду опущена.

Правда, у неї саме в ті дні боліли очі...

Повесні наш Василь змайстрував чудовий планер; він літав, як справжнісінький. Василь навіть усіх катав на ньому. Тільки Зіна сказала, що в неї щось очі ріжуть, і не схотіла.

Взагалі, клас 5-А — чудовий клас.

Вітя, наприклад, пише вірші й оповідання, і весь клас покладає на нього великі надії. От Вітя написав таку поему про школу, що наші дівчата,— ви ж знаєте, дівчата завжди як сміються, так міри не знають, — плакати від сміху почали, особливо біленька і чорнявенька Галі.

А у Зіни бідної знову, як на біду, розболілися очі, і вона сказала, що такі дурниці слухати не смішно, а противно. Ку, знаєте, коли в людини щось болить, так ніщо вже її не веселить!

І навпаки, коли та сама Ася, яку в класі люблять, одержала з математики двійку, всім було дуже сумно за неї, і білявенька та чорнявенька Галі теж пішли з нею плакати в коридор, а в самої Зіни був хороший настрій. Вона сміялась і трохи не співала, і очі не боліли, як завжди. Отака вже дівчина вдалася, що все в неї не так, як у людей!

Не знаю, як було б далі, та, на щастя, її побачив один лікар.

Недавно в нашому місті було велике свято.

Святкували школярі закінчення навчального року.

Серед почесних гостей у театрі сидів і улюбленець дітвори — лікар тієї незвичайної лікарні, що стоїть на краю міста. Про цього лікаря взагалі можна розповісти з десять кіп казок, але хай іншим разом. Та, напевне, і вам відомий цей лікар, бо всі, навіть маленькі діти, побачивши його гостру постать, відразу починають співати:

Гострий лікар — це наш друг. Дуже він не любить хворих І лікує просто й скоро Брехунів і цокотух! В нього є чудові ліки Боягузам і базікам. І для всіх він знайде радо Допомогу і пораду!

І от цей дивний лікар звернув увагу на дівчинку, яка сиділа в партері в 2 ряду, місце 15, якраз посередині. Це була Зіна. Вона нібито нічим особливим не відрізнялась од інших дітей, але лікар своїм гострим поглядом помітив, що з дівчиною не все гаразд. Час від часу вона терла свої очі, і обличчя у неї при цьому кривилося. Через це вона і не сміялася, і не раділа так виступам своїх това-ришів-артистів, як решта дітей.

"В чім справа?" — подумав лікар. Якраз на сцені дівчинка Ася чудово грала на роялі, і це був, напевно, найкращий номер. її без кінця викликали на біс, а Зіна навіть закрила очі хусточкою!..

В антракті діти побігли в фойє. Вони цвірінчали, як горобці, ділилися своїми враженнями.

Ціла юрба обступила лікаря. Та, жартуючи з ними, він уважно стежив за дівчиною з хворими очима. Вона стояла одна за колоною і ні

на що не дивилась. Ось підбігли до неї дві реготушки — білявенька і чорнявенька Галі.

— Зіночко! — закричала білявенька.— Правда, Наталя чудово співала сьогодні! Я б цілий день слухала її.

— Пхе,— скривила губи Зіна,— і що там чудового? Просто, як кішка, верещала.

— Ну, що ти! —образилася чорненька.— Вона співає краще від усіх в нашій школі!

— Бо дуже легко заспівати краще від усіх в нашій школі. Усі, як миші, пищать! Я навіть відмовилася бути в хоргуртку!

Чорнявенькій зробилось враз сумно, бо вона любила всіх хвалити і всім захоплювалась. Але білявенька любила всіх мирити і тому добродушно сказала:

— Ну, що там сперечатися! От Валя та Рая танцювали сьогодні надзвичайно! Як би я хотіла так танцювати!

— А я і дивитись не схотіла! — сказала презирливо Зіна.— Коли я вчилася в балетній школі, таких, як вони, навіть не приймали.

Білявенька й чорнявенька аж ойкнули на такий присуд і, вже не вимовивши ані слова, схопилися за руки й побігли геть. Адже сумно й навіть страшно отак все гудити!

Тоді лікар, який чув усю розмову, не стерпів і підійшов до Зіни.

— Дівчинко, чи давно в тебе болять очі? — спитав він. Зіна здивовано поглянула на нього:

— Вже кілька років,— призналася вона.— Лікарі по очних хворобах кажуть, що очі цілком здорові, а вони весь час ріжуть і ріжуть,— додала дівчинка й почервоніла.

Лікар уважно подивився на неї і сказав:

— Може, я вилікую тобі очі. Приходь до мене ввечері. Увечері Зіна підходила до лікарні, оточеної великим

садом. На дверях висіла об'ява. На неї Зіна не звернула уваги: дівчинка проходила тут часто і знала її напам'ять:

Лікую:

БРЕХУНІВ, БОЯГУЗІВ, БАЗІК, ЛЕДАРІВ, ЗАЗДРИХ І ТОМУ ПОДІБНИХ ХВОРИХ, ЩО ЗАВАЖАЮТЬ ЖИТИ СОБІ И ІНШИМ.

ЛІКУЮ ШВИДКО І БЕЗ БОЛЮ ЛІКИ БЕЗПЛАТНІ У ВЛАСНІЙ АПТЕЦІ

Ця об'ява аж ніяк не стосувалася її. У неї просто боліли очі, і гострий лікар обіцяв вилікувати їх.

Лікар сидів у затишному, дуже гарно вбраному кабінеті за невеличким круглим столиком і був зайнятий якоюсь дивною справою. Перед ним стояло кілька шкатулок, наповнених дрібним різнобарвним камінням.

— Яка краса! — скрикнула Зіна.— Воно як живе! Дивіться, як промениться оцей червоний камінець! А цей зовсім прозорий, як струмкова вода!

— Якщо ти не поспішаєш,— сказав лікар,— допоможи мені перебрати це каміння.

— О, з великою охотою! — радісно відповіла Зіна.

— А чи не заболять очі від цього дужче? — спитав лікар.

— Ні, вони зовсім не болять зараз! Мені, навпаки, так приємно буде перебирати ці чудові камінці.

Яких тільки камінців не було тут! І червоні, як усмішка, корали, і маленькі зірочки-діаманти, і рідкісні чорні перлини, і веселий смагард, і безліч простих камінців, але таких різнобарвних, ніби веселка упала на них і відбилася всіма своїми кольорами, щоб вони завжди веселили очі людей. А хвилі обточили їх краще від найвправні-ших майстрів.

— Я назбирав їх на берегах багатьох морів,— сказав лікар,— багато з них подарували мені мої друзі, що їздили по всіх світах. Перебираючи їх, кожного разу я ніби читаю цікаву книгу. Кажуть, що багато з цих камінців мають чарівну силу. Оцей смарагд береже від хвороб, а оцей чорний камінець з синіми жилками моряки беруть з собою в море, і він рятує їх під час бур. А хто має оцей мінливий червоно-золотистий, той може здійснити свої три щирі бажання. Ти відбери мені оті кругленькі рожеві камінці. їх я збирав сам, і вони нагадують мені і взимку ласкаве весняне сонце.

Зіна вибирала рожеві камінці і, справді, наче тепле сонячне проміння розлилося на столі. Навіть пальцям стало тепло.

— А навіщо ви відібрали ці рожеві камінці? — спитала Зіна.

— Я хочу послати їх у подарунок вашій дівчинці Асі,— мовив лікар.— Вона так грала сьогодні,— ніяк не можу забути! Справді, ніби сонце сміялося, і ніби не пальці, а білі метелики літали по клавішах.

Він не скійчив говорити, як раптом Зіна почула, що в неї дуже ріжуть очі. Вона швидко потерла їх.

— Ах, мені дуже боляче! — сказала вона. Лікар, немов не почувши її слів, продовжував:

— Але мені так хочеться зробити подарунок. Хочеш, я подарую тобі цей камінець трьох бажань?

Зіна з хвилюванням подивилась на нього.

— Як, я можу стати тим, ким хочу? Я можу забажати всього, чого мені хочеться? І все здійсниться?

— Так,— сказав лікар.— Цей камінець трьох бажань перейшов уже багато поколінь. Він переходить з рук у руки, бо виконує всього лише три бажання протягом трьох місяців. Хочеш мати цей камінець?

— О, звичайно!

— Так, будь ласка, бери його, і хай буде в тебе три місяці, поки не здійсняться твої три бажання. Чого ж ти •хочеш?

Зіна, не замислюючись, уперто й твердо сказала:

— Я хочу грати так само, як Аська!

— Ну? — здивувався лікар.— Хіба ти найбільше від усього любиш музику?

, — Вона скрізь перша,— вже не ховаючи серця, мовила Зіна,— і вона задається!

— Добре,— сказав замислено лікар.— Ти сьогодні ж почуєш, що граєш так само, як і вона. Але надалі все залежить від тебе. Через три

тижні вона виступатиме на олімпіаді всієї країни. Ти можеш виступити разом з нею!

— Але ж я можу знову загадати бажання перед олімпіадою? — спитала Зіна.

— Е, ні,— засміявся лікар,— друге бажання ти зможеш загадати лише через місяць, а олімпіада через три тижні. Та й навіщо тобі? На сьогодні ти граєш так само, як і вона, і коли в тебе дійсно таке щире бажання грати, ти багато гратимеш і за цей час зможеш навіть перегнати її.

— Правда,— погодилася Зіна.— Тепер я їй зможу показати!

— Знаєш,— мовив лікар серйозно і ласкаво,— постарайся тільки зрозуміти, чого хоче Ася, тоді у тебе все вийде гаразд. Ну, що ж, а тепер давай подивимось на твої очі.

— Ні, ні! — заперечила Зіна.— Хай потім. Я хочу швидше спробувати, чи справді я граю так, як Ася? До побачення!

І вона швидко побігла, сховавши чарівний камінець у кишеню. А лікар усміхнувся і похитав головою.

* * *

Ніхто з дітей не знав, що в кишені у Зіни лежить чарівний камінець, і всі були дуже здивовані, коли почули, як вона грає. її руки сміливо і впевнено брали найважчі акорди і з блискавичною швидкістю виконували найскладніші пасажі. Ася сиділа уважна й серйозна, ніби боячись пропустити хоч один звук. Усі діти мимоволі поглядали не тільки на Зіну, а й на неї. Яке ж було їх здивування, коли по закінченні гри вона раптом кинулася Зіні на шию.

— Зіночко! Як чудово ти граєш! Я про це і не знала! Тепер ми разом виступатимемо на олімпіаді!

Зіна презирливо усміхнулась і сказала:

— Звичайно, аякже!

І вони вдвох поїхали за місто, на затишну дачу з великим парком, який просто переходив у ліс. У них були милі кімнатки, в яких стояли прекрасні роялі. І там у затишку і спокої вони готувались до олімпіади.

Тільки починали співати пташки в парку, як Ася вже сідала за рояль, і починала безконечні вправи.

Зіна натягала ковдру на вуха і бурмотіла:

— Ото ще задавака, щоб усі чули, що вона перша встає! Тільки виспатись не дасть!..

Після сніданку і вона сідала грати, але як нудно грати одне й те ж сотні раз! І як це Аська може! Зіна не витримувала і бігла в парк, там кидалась у гамак з якою-небудь книгою і мріяла, як вона переможе Асю на олімпіаді. Вона вже ніби бачила перед собою здивовані обличчя подруг і товаришів, сльози Асі і себе, сяючу і задоволену. Крім цього заняття, у неї було ще одне, не менш важливе. Вона дуже дбайливо ставилась до своїх рук. Адже завжди на концертах всі дивляться на руки, тому вона без кінця підточувала нігті, стежила, щоб шкіра була ніжною і, чого доброго, не засмагла на сонці.

Ася і Зіна мусили вивчити нову велику й важку сонату.

— Слухай, ти зовсім здурієш! — сказала якось Зіна Асі.— Ти ж уже знаєш її, чого ж тобі ще морочити собі голову!

— Ні,— сумно похитала головою Ася.— Хіба ти не чуєш, як я щоразу граю її по-новому, і все мені здається, що той, хто написав цю сонату, мислив її не так!

— Ще думати, про що він мислив? — знизала плечима Зіна.— Я граю те, що написано, і зовсім не хочу знати ні про що інше.

— Я так не вмію,— тихо мовила Ася. І вона задумливо ходила по алеях парку, потім знову сідала за рояль. А за парканом збиралися люди і зачаровано слухали глибоку, проникливу, як найщиріші думки людини, музику, і дивувались, як ця дівчинка може добути таке багатство звуків, може передати і сум, і радість, і дзюрчання води, і спів птахів.

— Мені здається, що ти не дуже багато граєш, моя дівчинко,— зауважив одного разу Зіні вчитель, що приїздив інколи їх відвідати й перевірити.

— Скільки того й діла! — відмахнулась Зіна. Але з кожним днем їй стало важче примусити себе сісти за рояль.

Якось приїхали до них у гості подруги — обидві Галі.

— Ах! — зацокотіла чорнявенька.— Ви тут сидите і нічого не знаєте!

— А що у нас трапилось!..— зацокотіла білявенька.

— Не перебивай! — смикнула її чорнявенька, але білявенька все-таки випалила раніше за неї:

— Настусині квіти посилають у серпні на виставку! І сама вона поїде аж у столицю!

І враз у Зіни защеміли очі. Оце справді! І хто б міг подумати про скромну, соромливу Настю, що вона таке зробить!

— Вона зараз на дитячій садівничій станції,— пояснили Галочки,— вона там виводить якісь надзвичайні троянди! Ой, якби ви бачили! Яких тільки троянд там нема! Ну, а тепер пограйте нам.

Зіна відмовилась грати перша, і за рояль сіла Ася. І коли грала Ася, дівчатка сиділи тихі, мовчазні. А потім грала Зіна.

— Як швидко у неї бігають пальці,— прошепотіла білявенька.

— А знаєш, вона відкидає з лоба волосся, зовсім як та артистка на концерті,— засміялась чорнявенька.

— Не заважайте! — суворо шепотом зауважила Ася, але обидві цокотухи раптом позіхнули.

— Ти чудово граєш, Зіночко! — сказали вони для годиться.

І хоч Асі зовсім нічого не казали, Зіна почула, як знову в неї болять очі.

Вона побігла в глиб саду і раптом сказала собі:

— А хай їй, тій музиці! У мене тільки очі болять від цих остогидлих нот! От пощастило Насті!.. Звичайно, квіти — не музика, там собі гуляєш по саду, поливаєш, нюхаєш — та й годі. А потім нате вам — пошлють на виставку і скрізь у газетах надрукують твій портрет.

А може, задумати, щоб так, як і Настя, вирощувати квіти?

Всю ніч вона вже не могла спати спокійно, а на ранок склала свої речі, сказала "до побачення" здивованій Асі і поїхала в місто. В кишені її був чарівний камінець і тому, коли минув, нарешті, цей місяць, незвичайний лікар зовсім легко погодився на її бажання і відвіз Зіну до квітів.

— Лише два тижні ти мусиш попрацювати так, як Настя,— сказав лікар.— Настя казала, у неї дуже багато роботи і коли б хто-небудь був ще, можна було б зробити далеко більше.

Але Зіна не слухала його. Вона палала бажанням швидше фотографуватися для портрета в газеті. А квіти? Хто ж не справиться з такою дурницею?

Вони опинилися в країні троянд. Рожеві, білосніжні, палеві, червоні, аж чорні, троянди розстилалися навколо. Як веселі вінки на стеблинах, підпертих тонкими жердинами, пишалися червоні; ніжним килимом стелилися долі дрібненькі жовті; ледь розпускалися тендітні білі. А в глибині саду були дві заповідні грядки. Там ще не розпустилися квіти, але біля цих грядок найбільше поралася Настя. Тут вона виводила надзвичайні блакитні й лілові троянди.

Тепер лілова грядочка перейшла до Зіни. І першого ж дня, після першої поливки, у неї з'явилися раніше, ніж на грядочці в Насті, чудові бутони.

Але вже через три дні Зіна відчула, що це для неї ще гірше, ніж музика. З ранку до вечора Настя поралася біля троянд, триріжком розпушувала землю, берегла від комах, поливала, доглядала.

А Зіна з жахом дивилася на свої тендітні руки, про які нона так особливо дбала, коли мріяла стати музикантkою.

Тепер з цим треба було попрощатися.

Під нігті часто набивалася земля, шкіра загоріла й порепалась, була вся в подряпинках від колючок. І взагалі це була нудота! Вона навіть забула, що троянди так чудово пахнуть і, навпаки, знала тепер добре, що вони боляче колються. Настя безжально будила її, коли сходило сонце.

— Ти знаєш,— казала вона Зіні, уважно оглядаючи кожний кущик,— я мрію, щоб скрізь було багато-багато квітів. На селі, де я росла, кажуть, раніше ніколи не садили квітів, ніколи й нікому було займатися цим. І тільки моя мама знаходила час і садила коло хати маки й чорнобривчики. Тепер біля кожної хати ростуть троянди, і на майдані, де раніше дітлашня купалася в поросі, я з дівчатами розвела квітник. Я мрію, щоб скрізь так було. Я мрію, щоб у нас могли рости найкращі квіти з усього світу і щоб ми виводили нові й нові.

Зіна слухала й позіхала.

Потроху вона почала сваритися з Настею і, коли та радила що-небудь зробити, огризалася:

— Що ти корчиш з себе старшу! Я й сама знаю, що мені робити!

Незабаром клумби й грядки, які доглядала Зіна, почали занепадати, на них з'явилися бур'яни, туди поналазила якась черва і стала точити ніжні пелюстки. Зіна, хоч і бачила це, але вже не в силі була боротися — надто вона занехаяла нелюбу роботу. Якось вранці, коли Настя поралася коло шпалерних троянд у кінці саду, Зіна помітила, що на Настиній грядочці розкрився перший блакитний бутон у чудову ніжну троянду.

"У неї розцвівся раніше, ніж у мене",— подумала вона і раптом з люттю вирвала ніжну рослину й кинула геть. Вона думала, що Настя не помітить, але Настя знала кожну свою квіточку і вмить виявила, що однієї нема. Вона тут же сіла на землю й гірко заплакала.

А Зіна втекла на річку, бо їй все-таки було трошки соромно.

Тільки вона пірнула в воду, як з-за повороту випливла ціла флотилія човнів.

— Зіно! Зіно! — загукали хлрпці й дівчата.— Сідай з нами! Знаєш, у нас швидко будуть змагання з гребні, і, здається, наш Юрко вийде першим, його і зараз навіть з "Червоних водників" ніхто не пережене! Приходь до нас на змагання!

І Зіні враз спротивіла її кропітка робота з квітами. Гребня, водний спорт,— оце так,— тут тобі самі розваги! А уславитися можна не менше, ніж задавака Аська або причепа Настя! Тим більше, що, як на зло, Зінині квіти і в'януть, і сохнуть, а нові не зацвітають, Настині ж — навпаки! Зате у неї чарівний камінець, про який ніхто не знає, і вона ще може загадати третє бажання!

Ну, звичайно, ви вже догадалися, що Зіна не барилася довго і зібралась додому.

Тижнів зо два вона спочивала, а потім прийшла до лікаря.

— Ну, як справи? — спитав, усміхаючись, лікар.

— Ану їх, ці троянди! — сказала Зіна.— Знаєте що? Я хочу кататися на човні, гребти і перегнати Юрка на змаганнях!

— Що ж, можна і це! — мовив лікар.— Тільки дивись, адже це третє — останнє твоє бажання. Далі вже ти повинна будеш повернути чарівний камінець. Може, гребня тобі також набридне, і ти не доведеш справи до кінця?

— Ні, ні! — заперечила Зіна.— Адже до змагання всього лише тиждень.

І справді, Зіна цього разу вже гаряче взялася до справи... Не можна сказати, щоб їй дуже сподобалося гребти, але вона добре пам'ятала, що це її останнє бажання і тільки цим вона може уславитися.

А як це буде красиво! В своєму шовковому купальному костюмі вона сяде в човен (глядачі сидять на березі на спеціально влаштованих трибунах), махне веслами, як крилами. "Дивіться, дивіться, яка гарна дівчинка",— хвилею пронесеться шепіт. І звичайно, пережене всіх! їй підносять квіти, вітають і... Ну, і взагалі все, що буває в таких випадках.

Нарешті настав день змагань, і все було так, як малювала в своїй уяві Зіна: багато народу, дівчата в гарних купальних костюмах, а хлопці в синіх трусах, човни, заквітчані прапорцями й квітами, багато сонця й синє небо, й синя широка повноводна ріка, і... головне, багато фоторепортерів з усіх місцевих газет.

Змагання мало бути досить важким. Гребці повинні були пропливти кілька кілометрів вниз по річці, потім по одній з приток угору, і там, коло Крутого берега, був фініш.

Оркестр заграв марш, і зграя білих човнів полетіла по водяній дзеркальній сині.

— Зіна перша! Зіна, звичайно, буде першою! — хвилею пронісся шепіт, але Зіна була зайнята своєю справою і не чула нічого, крім сплесків весел. Так і є! її човен вийшов наперед, обігнав навіть Юрка, от вони всі геть позаду, а Зіна вже так далеко попереду, що її ледве видно. Звичайно, вона прийде першою! От вона пропливла березовий гайок, минула дачі й санаторій і пливе вже одна. Праворуч ліси, а ліворуч поля золотої пшениці та білої гречки і зелені запашні луки. От уже швидко притока; треба звернути, там буде важче гребти: проти течії. Але ж усі так відстали, їх навіть не видно, так що не страшно, коли в притоці вона гребтиме трохи повільніше.

Тільки вона хотіла повернути в притоку, як раптом чийсь крик зупинив її.

— Стій! Стій! Почекай! — почула вона. Зіна оглянулася навколо і побачила на березі чоловіка з чемоданчиком у руках.

"Я ще встигну!" — подумала Зіна і направила човен до берега.

Коло ніг чоловіка лежав поламаний велосипед.

— Поможи мені! — кричав він.— Підвези мене туди, вниз по річці. Я лікар. Мене викликали до тяжкохворого, але мій велосипед поламався. Ти ж пливеш просто як блискавка!

— Я не можу! — злякалася Зіна.— У нас змагання, і я йду перша... Мене сфотографували, і я обігнала Юрка... мені треба в притоку, а не вниз,— залопотіла вона.

— Але ж я поспішаю до хворого! — закричав у розпачі лікар.

— До хворого? — злякалася Зіна.

І враз Зіна зрозуміла, що це ж далеко важливіше, ніж перший приз, ніж змагання, бо тут же справа йде про життя людини!

— Сідайте, сідайте, я нічого,— заговорила вона. Лікар швидко стрибнув з своїм чемоданчиком у човен.

— Сідайте до керма, правте! — скомандувала Зіна, і вони понеслися ще швидше.

Ох! Коли б її тепер бачили, вона напевно б одержала перший приз!

Але ні Юрко, ні решта гребців не бачили її.

"Напевне, Зіна вже давно коло Крутого берега",— думав кожен з них.

Яке ж було їхнє здивування, коли біля Крутого берега вони не знайшли Зіни!

А Зіна щосили гребла, і лікар ще підганяв її.

— Швидше! Швидше! Розумієш, у лісника захворів онук, на кілька кілометрів навколо нема нікого. Йому треба негайно зробити операцію, от і я поїхав, а дід побіг за медсестрою, і вони приїдуть незабаром. Нічого, поки що ти допоможеш мені.

— Звичайно, звичайно,— шепотіла Зіна і думала: — Однаково змагання, мабуть, вже закінчилось, і потім тут така страшна справа!

Вона витягла човен на берег, прив'язала до дерева й пішла за лікарем вузенькою стежечкою в глиб лісу, до хатини лісника.

— Грійте воду! — скомандував лікар.— Зіно, мий руки! Щипці, вата, бинт.

Зіна швидко виконувала все. Вона боялася дивитися, але ж від операції залежало життя хлопчика, і вона взяла себе в руки й допомагала мовчки, швидко й точно.

Ах! Коли б у неї ще був дійсний чарівний камінець і коли б вона могла загадати ще одне бажання!

— Готово! — сказав, нарешті, лікар.— Не плачте, бабусю, ваш хлопчик врятований! Сиди, Зіно, коло нього, давай пити, а як приїде сестра, я відпущу тебе!..

Зіна з повагою дивилася на лікаря і з ніжністю на хлопчика, якого він врятував. І коли приїхала сестра, їй не хотілося йти.

— Вам буде важко самій доглядати його! — сказала вона.

І Зіна лишилась і допомагала перев'язувати хлопчика,

давала йому ліки, не спала ночі і зовсім забула і про змагання, і про квіти, і про музику, і навіть про чарівний камінець. Вона зовсім не знала, що в газеті було написано про надзвичайну операцію лікаря, і як допомагала йому дівчинка-школярка Зіна, бо лікар не знав про неї більш нічого.

Увечері до гострого лікаря постукали:

— Це я! Зіна! — сказала дівчинка.— Я принесла вам чарівний камінець!

— А! — зрадів лікар.— Ну, що ж, здійснилося, нарешті, твоє бажання? Перегнала ти Юрка?

— Ні,— похитала головою дівчинка.— Я не встигла. Та це нічого,— призналася вона, усміхаючись.— Мені далеко більше хотілося, щоб хлопчик залишився живий і здоровий. На жаль, цього не можна було загадати, бо чарівний камінець вже не мав своєї сили.

— І тому ти сама намагалась допомогти вилікувати його? — спитав лікар.

"Усе він знає і розуміє, цей гострий лікар!" — подумала Зіна.

— І тобі не шкода, що ти не виграла в жоднім змаганні?

— Зовсім не шкода,— щиро сказала дівчинка.— Я не так уже сильно любила і музику, і квіти, і гребню, а от допомагати лікареві мені дуже хотілось! І він, здається, був задоволений мною,— скромно додала вона.

— Так, все залежить від щирого бажання і любові до своєї справи,— мовив лікар.— Це далеко більше, ніж чарівний камінець!

І ви знаєте, з того часу у Зіни ніколи не боліли очі, і вона завжди раділа, коли було радісно її друзям, і сумувала, коли їм було сумно.

ЧАРІВНІ ЗЕРНА

Невже ваші старші брати й сестри не розповідали вам ніколи, що, коли вони були маленькими, декому з них довелося лікуватися в одного дивного лікаря, якого діти поміж себе називали "гострим"?

Так, так, його поміж себе називали просто гострим, бо він завжди з загостреною увагою приглядався не тільки до своїх хворих, а й до всього навколо і мав через це дуже гострий вигляд — гостру борідку, гострі вуса, гострий ніс і такі гострі очі, що нікуди від них втекти не можна було: він ніби пришпилював ними.

Проте останнім часом про лікаря і його лікарню згадували все рідше й говорили про них усе менше.

Мені здається, про нього навіть почали потроху забувати.

Та це й не дивно, бо всі ми певні, що таких хвороб, які обрав своєю спеціальністю гострий лікар, у нас тепер майже немає, навіть удень

лікарі крізь свої трубочки їх не помічають, а —вночі, коли всі сплять, тим більше на них ніхто не хворіє.

Але все-таки, на всякий випадок, я нагадаю вам, яка спеціальність була у цього дивного лікаря. Може, вам або комусь із ваших товаришів це згодиться, бо вивіска на його лікарні від часу зовсім вицвіла і на ній ледве вже можна розібрати слова:

Лікую:

БРЕХУНІВ, БОЯГУЗІВ, БАЗІК, ЛЕДАРІВ, ЗАЗДРИХ І ТОМУ ПОДІБНИХ ХВОРИХ, ЩО ЗАВАЖАЮТЬ ЖИТИ СОБІ ТА ІНШИМ.

ЛІКУЮ ШВИДКО І БЕЗ БОЛЮ ЛІКИ БЕЗПЛАТНІ У ВЛАСНІЙ АПТЕЦІ.

Запам'ятайте на всякий випадок!

Тепер лікар, вільний від прийому, сидів над своїми на у ковими записками або порався в саду.

Колись казали, що там був справжній чарівний сад, і, як належить усім чарівним садам, там були чарівні дерева, чарівні квіти і навіть озеро із справжньою чарівною водою.

Під час останньої війни, коли лікар був на фронті, у сад влучив снаряд, паркан було знесено, і люди нічого дивного там не знайшли,— занедбаний, зруйнований сад та й годі,— і всі забули про те, що він був колись чарівним...

Та час не стоїть на місці. Він приходить і відходить, усе змінюючи за собою. Повернувся з фронту лікар, навколо саду знову з'явився паркан, і за високою огорожею все здалося знову таємничим і цікавим. Адже те, що закрито, завжди цікавить нас.

І от напровесні, саме коли лікар порався в своєму саду, в двері його лікарні рішуче постукала людина. Важко було б сказати, якого вона віку. Заклопотаний вираз обличчя і портфель були зовсім дорослі, а вся постать ще зовсім невеличкого хлопця.

— Цікаво, цікаво,— усміхнувся в свої гострі вуса лікар.— Які ж хвороби з'явилися знову в нашому місті? —* І він пішов відчиняти двері.

— Чи можу я бачити самого лікаря? — почав швидко відвідувач.— Тільки в мене дуже мало часу, бо зараз я біжу з засідання моєї ланки на збори ланки, з якою ми змагаємося, і там я маю виступити з доповіддю про стан нашої роботи, тому я прошу прийняти мене позачергово.

— Будь ласка, прошу! — привітно мовив лікар.— Для такої зайнятої людини, як ви, я завжди знайду вільний час, тим більше, що це моя основна робота...— додав він і... підкрутив свої гострі вуса. Щоб ви знали, він завжди намотував собі на них усе, що помічав. Тепер вони були в нього майже сиві, але від цього здавалися ще гострішими.

Відвідувач з солідним виглядом пройшов у кабінет лікаря, але відразу очі в нього розбіглися по всіх стінах і кутках кабінету, рот трішки розкрився, і лікар побачив, що це звичайний малий хлопець, бо у всіх хлопців у його кабінеті так розкривався рот і розбігалися очі.

Що це був за кабінет! На стінах висіли географічні карти, не прості німі карти, до яких звик хлопець у школі, а з малюнками, краєвидами, виліпленими горами, синьою, ніби справжньою, водою, з квітами й деревами. На столі стояв величезний, незвичайний глобус, який сам весь час повертався. На високих, аж до стелі, полицях стояло безліч товстих книг, у скляних шафах — моделі кораблів, машин, літаків.

Не чучела, а справжні живі пташки сиділи на високих живих пальмах, діжки з якими були вриті просто в підлогу. Так, це був дивний кабінет, і хлопець мало не забув, чого він сюди прийшов, але лікар

показав йому на крісло, і, почувши на собі його гострий погляд, хлопець швидко набрав знову солідного, заклопотаного вигляду, подивився на себе і в своїх власних очах знову став солідною, діловою людиною. Він розстебнув портфель і вийняв кілька записних книжок, блокнотів і довгих аркушів паперу.

Це все він розмістив на своїх колінах і швидко почав:

— Перш за все, шановний товаришу, я хотів ознайомити вас із станом справ на сьогоднішній день. Біжучі події примусили мене звернути увагу на вузькі місця нашої роботи, які стають перешкодою на шляху виконання нашого плану, затвердженого на поточний квартал...

В цю мить лікар простяг довгу руку за сигарою, раптом від руху повітря всі папірці злетіли з колін хлопця. Він кинувся їх підхопити, та блокноти й записні книжки звалилися з колін на підлогу.

— Ой,— скрикнув хлопець,— усі мої тези тепер переплуталися. Як же я вас поінформую?

— А ви спробуйте без тез! — серйозно, але підбадьорююче мовив лікар.— І ви не інформуйте, а просто розкажіть, що у вас трапилося, бо я на старість недочуваю і можу поставити невірний діагноз.

Хлопець зніяковів, почервонів і раптом розгубленим голосом сказав:

— Я зовсім не хворий, дорогий докторе, і в моїй ланці нема ні ледарів, ні боягузів... вони всі дуже хороші дівчатка й хлопчики, кожен сам по собі... І все-таки я не знаю, що робити, коли ми всі разом... І я прийшов до вас просто порадитися. Тільки, будь ласка, нікому про це не кажіть.

— За це будьте спокійні. Лікарська таємниця — наш закон"— запевнив лікар.— І для мене нічого дивного немає в тому, що ви

прийшли просто порадитись. Хіба мало моїх колишніх пацієнтів приходили до мене просто радитися! Але, щоб порадити вам що-небудь, я мушу познайомитися з усіма хлопчиками й дівчатками з вашої ланки.

— От зараз я розшукаю їхній список, вони всі в мене переписані,— заметушився хлопець і почав ритися в своєму портфелі.

— Не треба! — спинив його лікар.— Якщо це не потрібно для історії хвороби, можна обійтися без записок. Ви мені просто розкажіть про них — ви ж їх, напевне, добре знаєте.

— Але ж у списку зазначено, яка успішність кожного в школі і хто яке доручення виконує. Правда...— додав він сумно,— навантаження лише записано, а ніхто нічого не хоче виконувати.

— Чому? — зацікавився лікар.

— Я сам не знаю, чому так виходить. Юрко, наприклад, хоч і вчиться найкраще від усіх і багато знає, каже, що хоче робити лише найголовніше і найпотрібніше, а все інше для нього — дрібниці, дурниці й абищиця. Івасик і Панасик кажуть, що із звірами й птицями їм далеко цікавіше, ніж з нами, і тільки скінчаться уроки, вони як дременуть у ліс і на поле, що ні на які збори їх ніколи не докличешся... І дівчатка у нас теж якісь недоладні. Вчаться вони, правда, добре, але ніякої роботи від них не діждешся. Оксана — це просто дурносмішка, усе б тільки сміялася. Не розумію, як це вона має добрі оцінки. На все вона каже: "Нецікаво" або "Нудно", "На ваших зборах навіть не засмієшся ні разу!" А хіба збори для того, щоб сміятися! Мар'янка — та навпаки — весь час: "Ой, не так! Ой, обережно! Ой, коли б чого не трапилось!" Хіба з такою щось зробиш? А Тетянка — тій би тільки знайомитися з усіма. Просто все місто — її знайомі, і через це їй завжди ніколи, їх ніколи і не збереш разом, а як зберуться — кожен своєї тягне,— і що я можу зробити? У мене плани, і списки, і папери всі в порядку, а робота ніяк не

посувається. І навіщо мене обрали ланковим? — вже зовсім у розпачі зітхнув хлопець.

— Не журіться! — сказав лікар.— У вашій справі я зможу допомогти. В моїй практиці траплялися такі випадки. Проте саме зараз у мене одна термінова праця, і я одразу не зможу зайнятися вами. Ви кажете, ви всі добре вчитеся?

— В нашій ланці немає навіть трійок.

— Оце добре! — зрадів лікар.— Я саме зараз шукаю школярів з такими оцінками. Я хочу попросити спочатку вас допомогти мені в одному експерименті. Прошу вас, прийдіть сьогодні ввечері всі до мене. Я буду вам дуже вдячний, а за це, будьте певні, як тільки я закінчу свій експеримент, я допоможу вам вивести вашу ланку на перше місце серед усіх шкіл міста. Будь ласка, скажіть мені ще, як усіх звуть?

— Мене звуть Сашком,— сказав хлопець, ще не знаючи, чи радіти, чи сумувати з такої пропозиції лікаря.— Мого заступника Юрком, ще є Івасик, і Панасик, і дівчатка: Оксанка, Мар'янка і Тетянка.

— Дуже, дуже добре! — невідомо чому зрадів лікар, адже імена, які він повторив, були найзвичайнісінькі: Оксанка, Мар'янка і Тетянка.

* * *

Увечері вся ланка — Сашко, Юрко, Івасик, Панасик, Оксанка, Мар'янка й Тетянка — підходила до лікарні незвичайного лікаря.

Кожен з них удавав, що його зовсім не обходять останні, що він сам по собі і ні на кого іншого не схожий, і кожен намагався надати дуже незалежного виразу своєму обличчю; а через це вони тільки поглядали скоса один на одного, і всі були дуже подібні між собою, тим більше, що їх усіх цікавило одне й те ж — чому їх кличе цей лікар?

А гострий лікар поглядав на них у вікно і все те бачив.

— Вітаю, вітаю вас, юні мої друзі,— радо зустрів він їх на порозі.— Будь ласка, заходьте. Я дуже щасливий з того, що ви відгукнулися на моє прохання і прийшли до мене. Адже всі мої колишні приятелі і помічники зараз роз'їхалися, а мені конче потрібна допомога. Я чув, що ви всі прекрасно вчитеся, а тому, звичайно, ви легко все зрозумієте, що мені потрібно. Будь ласка, сідайте, почувайте себе, як дома, розглядайте все, що вас зацікавить, а я зараз повернуся.— І він вийшов з кабінету.

— Я передчуваю якесь відповідальне завдання,— сказав Юрко і навіть трохи задрав носа вгору. Він, між іншим, міг би цього не робити, бо через цю звичку його носик завжди трішки стирчав угору.

— Мабуть, треба все одразу занотувати,— зауважив Сашко й поліз в кишеню за олівцем і блокнотом — портфеля він уперше зараз не взяв з собою.

— Дуже цікаве знайомство! — сказала Тетянка і аж заплескала маленькими, але міцними ручками.

— Ой, коли б чогось не трапилося! — застережливо зітхнула Мар'янка.

— Які ж ви всі смішні зараз! Нарешті щось веселе! — пирснула зі сміху Оксанка.

Івасик і Панасик нічого не сказали, бо прикипіли очима до пташок, які сиділи на гіллячці якоїсь не відомої для них рослини.

Лікар повернувся за кілька хвилин, несучи в руках три невеличкі, чимось наповнені торбинки.

Гостинним рухом він запросив їх ближче до свого столу.

— Ви, напевне, вже чули, дорогі друзі, що я давно нікого не лікую,— промовив він.— Я хочу спочатку привести до ладу мою лабораторію, мою аптеку і мій сад. Під час війни майже все загинуло, але я хочу все поновити.

"Невже він хоче, щоб ми йому допомогли в цьому? Мої нізащо не згодяться",— з острахом подумав Сашко і аж закрутився на місці, та враз його ніби пришпилив гострий, але зовсім не сердитий погляд лікаря.

Лікар продовжував:

— Та дещо я все-таки приховав так, щоб воно збереглося до цього часу, і тепер я хочу зробити подарунок нашій Батьківщині. Я хочу подарувати те, що для неї зараз найголовніше.

— Найголовніше? А що ж найголовніше? — аж підскочив Юрко.

— А хіба ви не знаєте, що зараз найголовніше для нашої країни після війни, після страшної посухи, щоб усі були ситі, здорові і знову міцні, відбудовували все зруйноване? Зараз для нас найважливіше — хліб.

— .Хліб? — розчаровано протяг Юрко.— Воно, звичайно, правда. Ми всі знаємо, найголовніше — хліб. Так що ж я тут можу зробити? Тут уже все відоме.

Але лікар таємниче підморгнув дітям, і вони, затаївши подих, присунулися до нього ближче.

— Ще давно, до війни, один мій приятель, старий учений, подарував мені чарівні зерна.

— Чарівні? — вигукнули в один голос діти.

— Еге ж, чарівні. Я не встиг їх виростити, бо почалася війна, але встиг їх заховати, вони ось тут, в одній із цих торбинок.— І він показав на свої торбинки.

— В якій же? — нетерпляче спитали діти.

— Увага! — лікар підняв палець угору й продовжував: — Я ховав їх наспіх, разом із своїми, звичайними, вирощеними на моїй ділянці, але наскільки пам'ять мене не зраджує, чарівні зерна мусять бути дуже великі, дуже золоті і дуже запашні. Він казав, мій приятель, що з цього чарівного зерна, якщо його дуже пильно викохувати, буде небувалий урожай і вийде зовсім незвичайний хліб. По-перше, люди, коли їстимуть його, усім всміхатимуться.

— Ой, як добре! — закричала Оксанка.— Я завжди хочу, щоб усі всміхалися, бо коли люди всміхаються, значить, їм добре.

— По-друге, вони набуватимуть нечуваної сили. По-третє, їсти його зможуть лише наші друзі, бо для ворогів він перетворюватиметься на таку гіркоту, що його й проковтнути не зможуть.

— Так це ж прекрасно! — закричав Сашко.— Чому ж ви досі ховаєте ці чарівні зерна?

— Вони ж дуже потрібні для всіх,— схвильовано вимовив Юрко.

— У тім-то й справа, що я хочу зробити тепер цей подарунок. Але трапилася велика неприємність. Ви самі зараз побачите, в чім справа.

Гострий лікар швидко розв'язав три торбинки, туго набиті зерном, і діти аж очі закрили: перед ними лежало велике золоте зерно, аж сяяло навколо, і чудові пахощі розходилися від нього.

— Як запахло полем, сонцем! — сказала Оксанка і засміялася від радості.

— А по-моєму, чудесною здобною булочкою! — потягла носиком Тетянка.

— Але де ж саме чарівні зерна? — спитали більш помірковані хлопці. — Вони ж усі однакові, у всіх трьох торбинках.

— Справді, вони всі однакові. Подумайте, яка неприємність,— розгублено мовив лікар і, приклавши гострий палець до чола, замислився, а гострі вуса його сумно опустилися вниз, бо, мабуть, лікар нічого на них не намотав з приводу чарівних зерен.— Мені треба обов'язково дізнатися, де ж саме чарівні. Мій приятель сказав, що це його чарівне зерно найшвидше проростає. Друзі мої! Якби ви могли мені допомогти, я б вам дав усі три лантушки, ви б посіяли їх на трьох ділянках, і тоді, коли насіння проросте, ми дізналися б, на якій саме ділянці чарівні зерна. Ви розумієте, яка це важлива справа?

— Звичайно, дуже важлива! — стурбовано мовив Юрко.— Найважливіша, яку я тільки стрічав поки що в моєму житті.

— І ми мусимо це зробити! — сказав Сашко.

— Звичайно, звичайно! — загомоніли всі семеро.

Але лікар не радів, не всміхався з такої швидкої згоди дітей.

— Я знав, що ви свідомі, мої юні друзі, і відгукнетеся на мої прохання з щирим серцем. Але не думайте, що це так легко — виростити чарівні зерна,— мовив він сумно.— Мій приятель сказав мені три умови, при яких може вирости справжнє чарівне зерно, і я боюся, що ви не зможете виконати ці три умови. Вони, напевне, будуть надто важкі для вас.

— А ви все-таки скажіть! Ми спробуємо,— благально заговорили діти, особливо дівчатка.

— Так слухайте. Перша умова — чарівні зерна можуть виростити лише вірні, щирі друзі. Одна сварка — і все загине, і з них вийде звичайнісінький хліб.

Діти переглянулися між собою.

— По-друге, жодного ворога — чи то буде людина, яка шкодить вам, чи хижа комаха, чи птиця, чи шкідливий звір — не можна підпускати й близько. Усі, хто матиме справу з вашою ділянкою, а потім з вашим зерном, мусять бути нашими друзями.

— Ох-ох-ох! — зітхнули діти і ще раз переглянулися.

— А третя умова — всі ви мусите працювати дуже весело, з усмішкою.

— Ну, це найлегше! — вигукнула Оксанка і засміялася.

— Як кому! — зітхнула Мар'янка.

— Як знаєте,— серйозно мовив лікар.— Я, звичайно, можу попросити якусь іншу ланку допомогти мені. Це ж надзвичайно важлива справа —- знайти ці чарівні зерна. Ви ж розумієте, яке це значення матиме зараз для всіх. Але, може, іншим це буде легше виконати.

Діти перезирнулися між собою, поглянули на Юрка.

Юрка всі вважали найрозумнішим, бо він завжди мріяв про винахід чогось найважливішого, і всі полегшено й радісно зітхнули, коли він сказав лікареві:

— Ні, ми самі візьмемося за це.

— Тільки треба одразу накидати план роботи і розподілити обов'язки,— підхопив Сашко.

— От на сьогодні це дуже вірно,— засміявся лікар.— Про деталі ми з вами зараз поговоримо.

* * *

У старих казках — раз, два, три — підніс чарівну паличку, і все готово! А зараз зовсім не те. Нічого готового нікому не дається. Самі ж діти мусили відшукати чарівні зерна. Правда, гострий лікар обіцяв їм у всьому допомогти.

— Напевне, працюватимете ви всі,— сказав він,— бо кожному з вас приємно буде потім знати, що з його участю відшукали чарівні зерна.

— Звичайно,— загомоніли всі діти, а найдужче Оксанка, бо вона боялась, що через її легковажність їй не довірять такої роботи.

— Я б порадив кожному з вас нести й окремі обов'язки,

Крім цієї звичайної роботи: скопати, посіяти, прополоти. ■ Адже, головним чином, треба виконати три умови і за цим треба ретельно стежити. От я й пропоную вашій веселій Оксанці завжди дбати про те, щоб ніхто не сумував і щоб усі всміхалися. Ти згодна, дівчинко?

— Ще б пак, вона та й не погодилася б на таке доручення! — трохи презирливо мовив Сашко.

й ..Але Оксанка, боячися, що в неї відберуть це завдання, а. з іншим їй буде справитися важче, не звернула на Сашка уваги і закивала головою:

— Добре, добре, це я вже беру на себе! — і, весело підморгнувши товаришам, додала: — Дивіться мені! Щоб носа ніхто не вішав!

— От і молодець! — похвалив задоволено лікар.— Іва-сик і Панасик, на мою думку, мусять взяти на себе охорону ділянки від шкідників поля. Вам треба буде дуже добре вивчити, хто наш друг і хто ворог серед птахів і звірів. Я навіть пропоную вам пройти у мене курс пташиних і звіриних мов і навіть навчитися підслуховувати мову рослин. Аякже! Рослини теж розмовляють, і у нас є рослини-друзі, а є й люті вороги.

Кажучи це, лікар дістав з полиці кілька товстенних книг, куди товстіших за Брема, якого так любили читати Івасик і Панасик.

— Це — словники мови всієї природи! — сказав поважно лікар.— Мова звірів, мова птахів, мова рослин, мова стихій,— підніс лікар палець угору,— води, вітрів, бур і ураганів, а тут,— показав він на одну з книг,— мова матері-землі.

Діти завмерли від захоплення.

— Ой, хіба вони зможуть це все прочитати? — про-' шепотіла Мар'янка.

— Звичайно, ні! — заспокоюючe, вже зовсім звичайним, голосом мовив лікар.— Я з ними пройду просто короткий курс цих мов, а коли їм сподобається, вони надалі це вдосконалять. Ви можете приходити до мене щодня після школи між п'ятою і шостою годинами.

— Обов'язково! — вигукнули Івасик і Панасик, а інші поглянули на них навіть із заздрістю. Та лікар це одразу помітив, намотав на правого вуса і продовжував серйозно й захоплено: .

— Вам доведеться, звичайно, стикатися у вашій роботі з різними людьми. Може, деколи й залучати їх до своєї роботи. Розшукувати таких людей, знайомитися з ними, я думаю, вам треба доручити Тетянці, у неї, напевне, лег-

ка, але міцна рука, щоб дружньо привітати нового знайомого.

— Це мені дуже до вподоби! — зраділа Тетянка.— Мене, справді, цікавлять завжди всі люди. Адже кожна людина по-своєму цікава.

— При всяких наукових дослідах завжди важливо вести точний запис усього. Я гадаю, що найкраще з цим упорається Сашко. Адже він звик все занотовувати. Крім того, якщо доведеться комусь написати листа, це вже він зробить.

— Обов'язково. Будьте певні, це все буде в порядку,— задоволено сказав Сашко.

— А хто ж стежитиме за всією роботою і хто дбатиме, щоб робили найголовніше і справді потрібне? — запитав сам себе і дітей лікар, але діти прекрасно бачили, на кого поглядає його гостре око, і закричали всі разом:

— Звичайно, Юра!

— Ну, що ж! Можна приступати до роботи,— мовив весело лікар.

— Ой, просто страшно. І цікаво, і страшно,— прошепотіла Мар'янка.

Лікар глянув на неї, усміхнувся, підкрутив угору лівий вус і сказав:

— Щоразу, коли вам усім здаватиметься, що все гаразд, і ви будете цілком спокійні, Мар'янка казатиме: "Ой, коли б чого не трапилось!" — і нагадає вам про всі можім пі перешкоди, і ви всі разом знову й знову все обміркуєте. Щовечора, коли закінчите щоденну роботу, Мар'янка їсипцтиме: "Ой, а чи все в порядку?" — і сама все перевірить. Гаразд, дівчинко?

1 Мар'янка, почервонівши, мовила:

— А я вже боялася, що ви все цікаве роздасте і мені німого не залишиться. Обіцяю вам, дорогий докторе, завжди казати "ой" і все самій перевіряти, щоб бути спокійною.

Псі були просто в захопленні від своїх обов'язків, і все їм здавалося цікавим і легким, як подорожньому, що тілі.ки-но вирушив у далеку, невідому мандрівку.

Діти щиро попрощалися з лікарем і пішли, обнявшись так, що зайняли цілу вулицю.

Лікар дивився на них у вікно і задоволено підкручу-наи свої гострі вуса.

* * *

По весні тане сніг і починає прокидатися земля після зимового сну. Вона зітхає й шепоче тихо: "Скопайте мене, засійте. Я багата, родюча, я зберегла живущі соки для насіння, я нагодую всіх, всіх, тільки пильнуйте, шануйте мене. Я просто, немудро говорю, тільки слухайте мене".

Так земля говорила щороку, щовесни, і розумні люди прислухалися до її мови, переказували з покоління в покоління, і чим далі, тим більше розуміли її нечутний ласкавий шепіт, і чим далі, тим більше дарувала земля людям за те, що шанували її. Люди записували її слова, і вчені писали товсті книги, і тепер уже навіть маленькі хлопчики могли вивчити її мову.

У великій книзі мови матері-землі, яку показав хлопцям лікар, на першій сторінці було написано: "Земля — це дружба".

Хлопці прочитали і замислились. їм це сподобалося, бо вони любили і землю, і дружбу, але вони ще не зовсім це зрозуміли.

Вони, обидва хлопці, яким припало стежити за друзями та ворогами і вивчати для цього мову природи, вирішили рано-ранесенько, тільки-но зійде сонце, вийти на поле, поглянути на ту землю, де хотіли вони з товаришами посіяти чарівні зерна.

Земля парувала, вона раділа весні, ранкові, роботі, адже набридло їй, такій роботящій, стільки спати, без діла лежати. Хлопці прислухалися до її зітхання і теж почули ті слова, які земля казала щороку. Вони, щасливі, дивилися на поле, і раптом до них долинула весела дзвінка пісня.

То маленький жайворонок літав у небі, падав стрімголов на землю, ніби цілував її, і знову підносився у височінь. О! Тепер хлопці вже могли розібрати, що він співає. А він співав:

— Доброго ранку! Добридень! Здрастуй, рідна земле! Я прилетів до тебе з весною!

А земля казала:

— Здрастуй, моя мила маленька пташко! Я пам'ятаю тебе. Адже це тебе боялися всі комахи, які заважали рости моїй пшениці, моїм житам. Багато ти їх, шкідливих, знищив! То нерозумні думають, що ти собі літаєш і співаєш безтурботно, а скільки тобі клопоту, скільки роботи, малесенький сірий жайворонку!

Не турбуйся, я не один, нас багато, а за нами й інші пташки летять— Тільки б діти не нищили наших гнізд і не лякали наших малят. Vi

Хлопці лише недавно почали розуміти пташину мову, а самі відповісти на неї ще не вміли і дуже пожаліли, а то б пони запевнили жайворонка, що ніхто з дітей не робитиме пташкам шкоди.

— От уже наш друг об'явився,— засміявся Івасик. где

— Біжімо швидше, всім скажемо, що ми сьогодні почули! — сказав Панасик.

І неї діти з їхньої ланки зраділи разом з ними.

А на поля вже виїздили люди. Гуркотіли трактори, тягнучи :іа собою гострі плуги. Попереду вів трактор молодий парубок у зеленій гімнастерці. Ой, любо-мило було дивитися, як пін працює! Тільки повернув кермо, а за ним чорна смуга зораної землі так і побігла. Перекидаються грудки, пара під них іде. "Оце добре, оце весело, набридло мені без руху лежати",— примовляє земля.

А з другого кінця поля повела трактор дівчина, а там ще дядько бородатий, і всі трактори загуркотіли, заторохтіли. Здалека можна було подумати, що то вони всі сваряться між собою, а то просто в них були такі басовиті голоси, і трактори ними направляли плуги. А плуги тільки: "Дж-ж-жё, дж-ж-же, глибше, глибше",— і більше нічого не калаАи, врізаючись у землю. Та землі було тільки краще від того: чим глибше зорють її, тим більше соків збереже вона для насіння.

Діти вимірювали свою ділянку, щоб поділити її на три рійні частини, коли мимо проїхав перший тракторист.

Л звідки ви будете, люди добрі? — закричав він приятелям.— І чиїх батьків, матерів ви діти, що самі тут окремо від усіх землю копирсаєте? Чого мене не кличете, щоб я вам землю зорав? Адже я для всієї громади орю.

— Здорові були, щасти вам у роботі,— відповіла перша Тетянка, а за нею і всі діти.

— У нас тут така справа, що ми самі все мусимо зробити...— почав Сашко.

— Самі? — здивувався тракторист.— Скільки вже я живу на світі (а жив він справді більше, ніж кожне з дітей, але не більше, ніж двоє їх разом), ще ніколи не бачив, щоб на землі окремо від громади працювали. Навіщо ж тоді люди машини вигадали, щоб ви землю лопатами копали? Та краще за мій трактор ніхто в світі цього не зробить!

Тоді виступив наперед Юрко.

'*'; Ми розуміємо,— сказав він,— що в нас, звичайно, без машин вийде гірше, ніж у вас, але як же нам бути? Ми ж мусимо самі працювати.

Перед дітьми нараз постало складне питання. Лікар їм нічого, здається, про це не казав, і порадитися з ним не можна було, бо він виїхав на кілька днів з міста.

Але ж вони всі пам'ятали: треба все робити якнайкраще.

>>— Дивні люди! — засміявся тракторист.— Хіба всім мало роботи буде? Дивіться — от зараз на полі лише ми, трактористи, працюємо, а потім і жатимуть і в'язатимуть усі, хто тільки є. А скільки нам і зараз можна допомогти: і води принести, і до коваля збігати, і тут замінити. Та я ще навчу вас. А як же на землі працювати і з людьми не дружити?

І тут Тетянка сказала впевнено:

— Дорогий трактористе! Уся наша ланка дуже вас просить, щоб ви зорали й нашу ділянку. І не думайте, що це ми від усіх відокремитися хочемо.

— Ми просто провадимо чарівні наукові досліди,— не стерпіла й перебила Оксанка.— І поки що це велика таємниця,— вона додала це так таємниче й хитро, що тракторист засміявся, і всі були цілком заспокоєні, що не порушили жодної з умов. їм допомагатиме друг та ще й дуже веселий до того.

Оксанці кортіло розповісти йому все докладно, але Мар'янка глянула на неї і зробила такі страшні очі, що вона враз прикусила язичка.

А тракторист сказав таки чистісіньку правду: "На землі робити — з людьми дружити".

Скоро вже всі на великому полі знали, що ланка школярів провадить якийсь таємничий дослід, і ніби прийняли їх до свого гурту, а діти вже старалися допомогти у всьому, де тільки могли.

За плугами по землі проїхала гострозуба борона, розбиваючи грудки, вона вгризалася в них своїми зубами і бурчала на плуг: "Понагортав тут, понагортав, а мені треба, щоб земля пухкенька, м'якенька була. А як же до зерна тоді водиця добереться?"

А потім уже поїхала сівалка. "Сипся, сипся рівнесенько, буде хліб білесенький",— підспівувала вона. І на трьох смугах діти посіяли чарівне зерно, почистили машини, попрощалися з трактористом та з усіма людьми на полі і пішли веселі додому.

— Ну, все гаразд,— мовив Сашко*-*-" Зерно посіяли якнайкраще, бо землю зорали, заскородили й засіяли найкращими машинами. Усі ми були веселі, бо ще не заморилися, і ніхто ні з ким не встиг посваритися. Я певен, що через короткий час ми дізнаємося, де зійде чарівне...

Усі були дуже задоволені, бо початок видався не таким уже й важким. Адже їм увесь гурт людей допомагав!

Уже сіДало сонце, і діти з насолодою відпочивали. Раптом Мар'янка сказала:

— Ой, а чи все гаразд з нашим зерном? Може, піти перевірити?

— Ну, це ти вже занадто,— засміялась Оксанка.— Зерно лежить у землі, чи його вкраде хтось, чи що?

— А все-таки я піду,— мовила Мар'янка.— І хай зі мною підуть Івасик і Панасик.

І хоч тепер, після роботи, їм було вже важче йти, ніж уранці, але вони однаково пішли. Мар'янка тому, що обіцяла все перевіряти, а Івасик і Панасик тому, що вони одні могли почути те, чого б інші не почули.

Ні, все було гаразд на полі. Недалеко від своєї ділянки діти сіли перепочити.

— От, тільки переполошила нас даремно! — мовив Панасик Мар'янці.

І раптом Івасик смикнув його за руку і припав вухом до землі.

— Тс! Тс! Ти чуєш?

З землі почулося шкряботіння. Тільки хлопці, які вивчали мову природи, могли це почути, а Мар'янка не чула нічого:

— Що там? Що там?

— Ой, Івасику! Це ховрахи. Але я забув зараз їхню мову. На якій це було сторінці? Давай згадаємо вдвох.

Але від несподіванки й Івасик теж одразу забув ховрашину мову.

— Вони б'ють лапками себе по боках... вони шкрябають...— згадував він,— вони водять носиками.

— А головне, кожен може з'їсти пуд зерна за рік,— розпачливо мовив Панасик,— і риють вони тисячі нір під землею.

— Ой,— скрикнула Мар'янка,— та це ж вони можуть добратися до нашого поля. Ви ж слухайте, слухайте їх, навіщо ж вас вчили?

Та хлопці й самі лежали нерухомо й прислухалися.

— І перекладайте, перекладайте мені,— пошепки благала Мар'янка. — Я ж теж хочу знати.

— Ой, про що вони повідомляють один одному? Вони сповіщають, що в землю вже насипано зерно і треба всім прокидатися, бо є що їсти. Це бачив їхній вартовий ховрах, стоячи на своєму сторожовому горбку, коло нірки.

— Коли б не так,— обурилася Мар'янка.— Ми для них сіяли наше чарівне зерно! їх сюди і близько не можна підпускати.

— Біжімо швидше додому і повідомимо всіх, що об'явився перший ворог.

Ще не сходило сонце, а діти були вже напоготові.

Вони вийшли з палицями, цеберками. Попереду йшли розвідники — Івасик і Панасик, розшукували нори і забивали кілочки. Як вони зручно влаштувалися, ці хитрі, погані ховрахи! Вхід до нірки був просторий, стінки гладенькі, а коло нірок були невеличкі горбочки — їхні сторожові пости.

Просто з весняних калюж діти набирали воду і виливали в нори. Сполоханий, розлючений ховрах, чхаючи й пирскаючи, висовував мокру морду, отут його й хапали, злодюгу.

Ой, це була нелегка робота! І нір було багато, і воду носити далеко, і раптом Оксанка побачила, що обличчя у всіх потроху витягаються, вкриваються краплями поту і все рідше й рідше хтось усміхається. Та й у самої вже боліли руки тягати цеберки. А треба ж було поспішати, ховрахи були зовсім недалечко від їхньої ділянки. Невже через цю капость загине їхній чарівний дослід? Що ж би його вигадати? Як розвеселити знову товаришів?

І вона раптом заспівала. Голос у неї був зовсім малесенький, тонесенький, слова вона співала перші, які спадали на думку:

Ховрашок бридкий шкідник, Він із нірки ТІЛЬКИ СКІК, А ми цілою юрбою Заллємо його водою!

Всі засміялись, так це було несподівано і смішно, і в Оксанки був такий кумедний вигляд! Але пісеньку підхопили, почали вигадувати нові слова і знаєте, якось і втома не була вже такою помітною.

Оксанка одразу ж вирішила:

"Коли в мене буде вільний час, я навигадую різних пісень і різних цікавих історій, і як тільки помічу, що обличчя у всіх витягаються, так і почну розповідати. А я, дурненька, думала, що мені найлегша робота припала".

Ні, то тільки попервах здалося, що все легко; Швидко казку розказувати, та не так швидко діло зробити. .,, Діти дуже боялися, що вони не помітять, на якій же ділянці найперше зійде пшениця, щоб дізнатися, де ж саме посіяне чарівне зерно, і вже його доглядати якнайпильніше.

Спочатку вирішили чергувати, але ніхто не хотів іти з поля, бо кожному хотілося на власні очі побачити, як витикатимуться чарівні паростки.

Друг жайворонок ще спав і не співав, так було рано. А діти вже звикли до його пісень, під його співи так добре було працювати! Оксанка, правда, намагалася вигадати на такий самісінький мотив і свої слова, щоб, коли нема жайворонка, співати за нього, тільки в неї ще не виходило.

Тихо було навколо, навіть вітри задрімали, і раптом Те-тянка, яка сиділа коло першої ділянки і вже куняла, закричала :

— Витикається! Росте! Чарівне зілля росте!

— Ні, тут перше! — закричала Оксанка, яка сиділа коло другої.

— І в мене! І в мене! — закричала Мар'янка, яка сиділа коло третьої.

Івасик і Панасик сиділи на пагорку. їм було все видно. Справді, зілля виткнулося в одну мить на всіх трьох ділянках.

— Як же тепер бути? — заметушився Сашко.— Як же ми знатимемо, на якій ділянці чарівне?

Він був просто в розпачі. Йому так кортіло швидше записати в свій товстий зошит: "Сьогодні виявлене чарівне зерно".

Не тільки він, всі діти хвилювалися.

— Нічого! — заспокоїв усіх Юрко.— Адже лікар казав: воно ростиме найкраще. Давайте пильнувати далі.

..Але уявіть собі: з кожним днем діти все більше помічали, що на всіх трьох ділянках сходять чудесні, свіжі, зелені, але цілком однакові сходи. І лікаря не було в місті.

Стурбований, розгублений Сашко склав йому телеграму, довжелезну телеграму: "Чарівні зерна однакова проріcть тчк Ніхто не проспав тчк Оксана пісню жайворонка тчк Ховрахів залили тчк Усі в розпачі тчк" — і ще багато-багато в такому ж стилі. Вам, напевне, все зрозуміло, про що хотів повідомити Сашко, а от телеграфіст на телеграфі нічогісінько не зрозумів і відмовився прийняти таку телеграму. Сашко почав благати й згадувати гострого лікаря. Тоді телеграфіст зрозумів, що тут щось особливе й таємниче і вистукав цю довжелезну телеграму.

Відповідь прийшла скоро, дуже коротка, дуже звичайна і проста: "Продовжуйте роботу далі тчк З'ясується після жнив тчк Вітаю".

Та тепер, коли б діти й хотіли, вони не могли кинути ро-ббти, бо тільки почало витикатися зілля з землі, як побігли звідусюди бур'яни. Не

сіяли їх ніколи, не жали, а, як вогонь по полях, як зелена чума, розбігся смоктун-пирій.

:— Ой,— зітхала й плакалася земля.— Усі соки з мене оця відьмача трава висмокче. Загине моя золота пшениця.

Пішли діти її з корінням виривати, палити, щоб і близько її насіння не впало коло їхнього поля, щоб і вітрові нічого було розносити, іншим полям шкодити.

— Як добре,— сказала Оксанка, милуючись на зелені чудесні килимки, якими були тепер їхні три ділянки.

— Ой! — зітхнула Мар'янка.— Це ж тільки початок, ще зілля, бачте, яке маленьке. Ви, хлопці, краще слухайте та дивіться, що робиться навколо,— наказала вона Івасикові й Панасикові.

І незабаром хлопці принесли страшну звістку: з півдня йде чорною хмарою сарана. Треба рятувати ділянку з чарівними зернами, треба попередити всіх, хто працює на великих полях, бо й там уже з'явилася зелена свіжа паросць.

Почали всі копати глибокі рівчаки, щоб, коли повзтиме сарана, не допустити її до нив. Але цього було замало.

Навіть веселий тракторист засумував. Він краще від усіх водив трактор, але з сараною нічого не міг вдіяти.

— Кажуть, є така отрута,— сказав він.— Нею треба поливати з неба, як дощем, але про те треба попросити льотчика. А як його попросити, коли його ніколи немає на землі! Він завжди прилітає і відлітає, і за хмарами всі його справи.

— Я піду просити його,— зголосилася Тетянка.

— Швидше біжи,— прошепотіла їй Оксанка.— Бач, як усі засумували — тут уже моїми казками не розвеселиш.

І Тетянка побігла, побігла розшукувати льотчика, який прилітав і відлітав, прилітав і відлітав, і ніхто не втручався в його захмарні справи. Та коли літак на хвилинку приземлився, до льотчика підбігла маленька дівчинка.

—4-' Будь ласка,— закричала вона.— На наші поля йде сарана. Ми вас просимо полити її з неба отрутою. Нам треба врятувати всі поля негайно, бо, по-перше, може загинути хліб, а, по-друге, між усім посіяним зерном є жменя чарівного. Уявіть собі, що буде, коли й воно загине, а більше ні в кого нема ні зернинки: його вивів учений, який уже помер. Ви згодні?

Льотчик зняв шолом та окуляри, тут Тетянка побачила, що це дівчина, тоненька й кучерява. І вона посміхнулася Тетянці й сказала:

— Мені дуже ніколи, мої справи завжди там, за хмарами, але хліб — це ж зараз найголовніше. Навіть коли б і тої чарівної жмені не було, треба поспішати, а коли ще й вона в небезпеці, то що ж тут час гаяти? У мене є така отрута, от я зараз захоплю її. Сідай поруч зі мною й показуй, де ваше поле. А звуть мене Галя, і будьмо знайомі!

І вони полетіли.

— Ти не боїшся? — спитала льотчик Галя.— Адже ти, напевне, вперше летиш?

—— Поряд з такими людьми, як ви, нічого не страшно,— палко призналася Тетянка.— Ви он над хмарами не боїтесь літати!

— А маленькою я всього боялася,— засміялась льотчик Галя,— та один лікар, гострий такий, послав мене по чарівні квіти, щоб зробити з

них ліки від страху. Я шукала їх на дні моря, я шукала їх у хмарах, а знайшла їх високо в горах, де живе Людина, що керує вітрами.

Тетянка аж підстрибнула, коли почула ці слова льотчика Галі, але розмовляти під шум мотора було дуже важко, і вони вже летіли над темною хмарою, що повзла по землі.

Ніби смерть проходила там, де лізла сарана. Жодної рослинки, жодної стеблинки не лишалося на її шляху. І раптом на неї згори полив зелений густий дощ. Це була отрута.

— Ой, який дощ! — закричали на полі.

— Врятовано! Хліб врятовано! — кричали всі: і діти, й дорослі.

— Дорогий льотчик! Він врятував увесь хліб!

Коли літак приземлився і льотчик з Тетянкою вилізли з кабіни, всі кинулися до нього, як до рідного, хоч до того цього льотчика ніхто ніколи не бачив, а тракторист навіть кинувся обнімати його, та тут льотчик скинув шолом і окуляри, й усі побачили, що льотчик — дівчина Галя, і її розцілували всі дівчата, а тракторист засоромився й відійшов.

— Ну, тепер усе гаразд! — мовили діти.— Виросте пшениця, і тоді ми дізнаємося, де чарівне зерно. Працюватимемо і далі на всіх трьох ділянках.

Діти тепер знали кожен горбок, кожну стежку, їм здавалося, кожну стеблинку на полі...

Але Мар'янка сказала:

— Ой, коли б ще чогось не трапилося!

— Все гаразд! — заспокоїв Сашко.— Ховрахів побили, бур'яни попалили, сарану потруїли. Які ще вороги можуть бути?

Вони згадували, згадували й'забули про одного — найстрашнішого, найлютішого. А він ніби розсердився за це і нагадав про себе.

Цього ж ворога не можна було ні побити, ні отруїти, бо він літав по полях, по степах невловимий, страшний, глузував з усіх, і, де пролітав, там в'яла і жовкла трава, там дерева сохли, там земля репалася й стогнала:

— Води... Крапельку води...

То був страшний вітер-суховій, найлютіший з усіх бра-тів-вітрів. Він мчав з пекучих піщаних пустель, розганяв хмари, проганяв молодших братів — морських вітрів, які несли прохолоду й дощ.

Віяв він спекою, палив жаром, і його улюблена подруга була посуха.

— Давно не було дощу!

— Як парить!

— Як важко дихати!..— все частіше й частіше казали люди.

Вода в ручаях і криницях висихала, навіть звірі в лісах конали від спраги і не кидалися одне на одного. їм не хотілося їсти, їм хотілося пити... пити...

Діти з жахом дивилися на своє поле, яке на їхніх очах було приречене на смерть, якщо не підуть дощі.

— Невже нічого не можна вигадати? — хвилювалися діти.— Дикий вітер сваволить, а люди нічого не можуть зробити?

— Але ж є Людина, яка керує вітрами,— згадала раптом Тетянка,— мені про неї вже розповідала льотчик Галя.

— Справді? Я теж про неї читав,— зрадів Юрко.— Високо в горах, над морем, живе Людина, яка керує всіма вітрами. Це вже старенький дідуган, він вивчає і знає всі їхні пісні й настрої і повідомляє про них на землю: в долини, на поля, на моря кораблям, які вийшли в рейс. Хоч і далеко ця Людина від нас, але ж можна з нею поговорити по радіо.

.-: Я.іду! — враз схопилася Тетянка1.— Я спитаю його, невже нема в нього управи на суховій?

І вона справді пішла в місто, пішла в будинок, звідки можна було по радіо розмовляти з усім світом, з зимівниками на Північному і Південному полюсах, з капітанами, які на кораблях перетинають екватор, ну, одне слово, з ким завгодно.

Дівчину провели в малесеньку кімнатку, затягнуту сук^ нами і килимами, поставили перед мікрофоном, і за кілька тисяч кілометрів залунав її голосок:

— Здрастуйте! Ми знаємо, що ви керуєте вітрами. А чи відомо вам, що робить на землі суховій? Він знову палить хліб, сушить землю, сади горять. Невже не можна знайти управи на нього?

— Є й на нього управа! — почувся старечий голос здалека.— Я вже повідомив людей на степах. Ще з весни насадили вони великі заслони — смуги лісів. Дерева обіймуться вітами і не пустять його. Але він вирвав з корінням перші, другі, треті ряди дерев, і лише на сотих смугах заморився. Та ще не скрізь виросли такі лісові смуги. Цей клятий вітер

пробрався південніше і порозгонив усіх своїх братів — морських вітрів — із посухою полинув до вас. Та й на це ми знайдемо раду!

Треба, щоб пішов дощ і вбив посуху. Суховій розгонить дощові хмари, так хай самі люди зроблять дощ. Вже є люди, які керують дощами, справжні дощові інженери. Допоможіть їм з річок проводити канали, робити фонтани, напувати землю живою водою. Ви приборкаєте суховій.

О, значить, і на свавільні вітри є управа! Тільки швидше, швидше, до роботи, допомагати рити канали, робити самим дощ.

Тетянка подалася до дощових інженерів, які з невеличких річок проводили канали і напували живою водою спраглу землю.

— Нам треба, щоб ви пустили живу воду і на наше поле,— сказала вона, привітавшись,— і ми, всі люди будемо вам допомагати, як зуміємо.

За деякий час поля і впізнати не можна було. Воно ніби грибами високими вкривалось,— і з-під шапочок тих грибів, коли треба було, лився дощ, справжній дощ, і струмені його можна було скерувати куди завгодно. Це, між іншим, швидко збагнула Оксанка. Коли хтось із дітей починав потягатися, позіхати, вона непомітно швидко направляла на нього струмінь водички, і той ураз оживав.

гНі, то була справді жива вода, бо ожила і земля, і ниви,

І ЛЮДИ. г.!'.. 'і

—— Дивіться! — раділа Тетянка.— Скільки у нас.тепер нових цікавих знайомств, і все це наші вірні друзі: і тракторист, і льотчик Галя, і дідусь, який керує вітрами, і дощові інженери. Цікаво-таки жити на світі!

І от уже заколосилася нива, і була вона як суцільне золоте море, не було помітно жодної бур'янинки, жодЦої квітки волошки чи березки, які дуже красиві на вигляд, а насправді заважають жити пшениці. Добре викохали діти своє поле! І знову загуркотіли машини і виїхав поважний, величний комбайн. Він одразу і косив, і молотив. ••Ви й уявити собі не можете, як тремтіли діти. Адже зараз, зараз вони побачать, де саме чарівне зерно. Вони приготували по три величезних лантухи на кожну ділянку, і яке ж було їхнє здивування, коли в усі лантухи посипалося цілком однакове велике золоте зерно. Куди більше за те, що давав їм посіяти лікар.

Де ж було чарівне? . — Що ж тепер нам робити? — зітхнула Мар'янка.—■ Невже ми зробили щось не так? Адже й не посварилися ми ні разу...

— І за роботою не сумував ніхто ніколи,— вставила Оксанка.

— І допомагали нам лише друзі,— додала Тетянка^

— А ворогів ми й близько не підпускали,— мовили Івасик і Панасик.

— Треба написати знову лікареві,— вирішив Юрко.

— Телеграма готова! — сказав Сашко і дременув до телеграфіста.

, Телеграма була знову заплутана, для стороннього ока зовсім незрозуміла:

— "Ми розпачі тчк Зерно все чудове тчк Ворогів не було тчк Земля дружба тчк Чарівне не знаємо де тчк. Привіт від усіх".

Телеграфіст знизав плечима, але цього разу взяв без заперечень і перестукав і цю телеграму. А відповідь була знову проста й звичайна: и

"Вітаю всіх тчк Змеліть потроху зерна з кожної ділянки тчк З найкращого борошна спечіть паляниці тчк Попередьте на млині і на хлібозаводі". <

* * *

Уся країна збирала врожай. А урожай був цього року чудовий, бо дружно працювали всі. І ті, що орали й сіяли, і ті, що воювали з шкідниками, і ті, що керували вітрами та дощами. Без кінця по шляхах з поля до млина мчали машини, повні мішків з зерном. Треба було тепер усе зерно перемолоти, і всі млини запрацювали: і великі парові, і галасливі водяні на греблях річок та озер, і старі діду-гани-вітряки теж замахали своїми старечими руками-крилами.

— Аякже, аякже! — шуміли й вони.— Ще й ми згодилися — стільки зерна! От і ми, старі, допоможемо!

Але лантухи з трьох дитячих ділянок їхали до нового великого млина, де були найновіші, найкращі машини, бо діти боялися, щоб наостанку чогось не трапилося з зерном і не загинуло чарівне. Вони чекали, вони певні були, що матимуть з одного із лантухів надзвичайне, чарівне борошно.

З зерном їхала Тетянка і везла докладний лист, написаний Сашком. Цей лист був до наймолодших робітників млина, ще учнів, майже ровесників наших друзів, і їх діти дуже-дуже просили особливо уважно поставитися до їхнього зерна, і за це вони будуть дуже вдячні.

Який жах! І змелене борошно було цілком однаковим! Та ще залишався хлібозавод, де вже з борошна пекли різні паляниці, булки, кренделі, пампушки.

Увесь свій хист вклав Сашко в останній лист — останню надію дітей. І всі діти, хвилюючись, допомагали йому писати.

Юрба хлопців і дівчат у білих халатах і білих ковпаках одержали лист і остовпіли.

Незнайомі діти писали їм про якісь чарівні зерна, з яких вийшло чарівне борошно і мусить вийти чарівний хліб, і в листі ще діти просили, щоб цей хліб вони спекли якнайкраще і щоб усі були при цьому веселі. Молоді пекар-чуки — хлопці й дівчата — стояли, розвівши від здивування руки, коли до них підійшов Найстарший Майстер Найсолодших Булок. Він був товстий, з веселими пишними вусами і з щоками, як великі здобні булки. Він прочитав листа і, уявіть собі, аж нітрішечки не здивувався.

— Що ж тут дивного? — запитав він своїх юних помічників.

— Вони пишуть, щоб ми були веселі, коли міситимемо і садитимемо хліб у піч.

— Пхе! — засміявся Майстер Найсолодших Булок.— Це ще моя прапрабабуся знала, що хліб у веселої хазяйки завжди найкращий. Хіба ви бачили, щоб я коли сумував! Тому я й одержав премію за найсолодшу булку. І вас, малих, хочу так навчити. Аякже! Робити для людей найголовнішу справу — хліб — і при цьому сердитися? О! Це розумні діти, я бачу!

— Вони ще пишуть про чарівне борошно і чарівний хліб! — несміливо пискнув найменшенький пекарчук.

Але й це не збентежило веселого товстуна.

— Цікаво знати, коли це мій хліб не був чарівним? Він просто не зрозумів, у чому справа, і вирішив,

що це комплімент його роботі, і, як завжди, весело наспівуючи, підбадьорюючи учнів, почав замішувати тісто. Перше з нового урожаю

борошно він узяв з трьох дивних лантухів і виробив окремо з кожного круглі паляниці.

Але цього разу і він був здивований. Він ще ніколи в житті не бачив таких паляниць. Вони виростали на очах до неймовірної височини, їм не вистачало форм, і вони ледве влізли в пічку і заповнили її геть-чисто всю. А коли їх вийняли, паляниці були легкі, пухкі і такі пахучі, що навіть на вулиці люди зупинялися. Тільки... всі однакові...

Майстер Найсолодших Булок одрізав по шматочку на пробу, дав помічникам, сам укусив і розвів руками:

— Це щось надзвичайне... Такого я ще ніколи не їв. Ніби мені сили від цього шматочка прибавилося, ніби я й не працював ще сьогодні зовсім. Це справді якийсь чарівний хліб.

* * *

Гострий лікар нарешті приїхав. Схвильовані, всі семеро дітей прийшли до нього, несучи три чудесні паляниці.,

— Ми робили все, як ви наказали,— сказав Юрко,— а вони всі вийшли однакові.

— Однаково чарівні? — хитро всміхнувся лікар.

— Вони справді надзвичайні,— мовили діти.— Всі, хто куштував паляниці з нашого борошна, хоч би з якого мішка, кажуть, що вони просто чарівні.

— А якими б вони могли бути інакше,— сказав лікар,— коли ви всі однаково з запалом працювали над кожною зерниною, коли стільки любові ви і ваші друзі вклали в свою працю? Любов, праця і дружба кожну справу зроблять чарівною.

Він хотів ще щось сказати, але тут подзвонив телефон. Лікар узяв трубку.

— Зараз. За півгодини ми будемо готові,— мовив він у трубку, а потім звернувся до дітей: — Ми зараз вилітаємо до нашої столиці. Ви всі нагороджені цієї поїздкою за прекрасну роботу, і ми повеземо на Виставку Урожаю наш чудесний хліб.

* * *

Мої знайомі казали, що стрівали веселу групу дітей з гострим лікарем на чолі в одному з павільйонів Виставки. Вони всіх частували чудовими паляницями, бо з їхнього борошна все пекли й пекли, а його ще було багато. І ніякого секрету наші друзі не робили з того, як виростили цей хліб. Багато дітей і дорослих, записували три умови, розпитували Івасика з Панасиком, як вони вчили пташині й звірині мови, у Тетянки — адреси людей, дощових інженерів і телефон дідуся, який керував вітрами, а в Оксанки — її пісні й різні історії. Взагалі це був дуже веселий павільйон. І не дивно. Адже чарівний хліб мав таку властивість: усіх звеселяти. І тільки раз до павільйону підійшла людина в рогових окулярах, картатому пальті, з блокнотом у руках. її теж почастували шматком чарівної паляниці. Але людина скривилася і непомітно виплюнула шматочок.

Діти перезирнулися між собою і все зрозуміли. І ви також?

1946

Оповідання

ПЕРВАЧКИ В УЛЬЯНОВСЬКУ

Над широкою Волгою стоїть місто Ульяновськ. Першого вересня тут, як і скрізь у Радянському Союзі,— перший день навчання.

Учителька Ніна Олександрівна зібрала своїх первачків, поставила в пари і сказала:

— А тепер я поведу вас в той саме клас, де колись учився маленький Ленін — Володя Ульянов.

— І ми теж там вчитимемося? В тому ж самому класі? — нетерпляче вигукнув Женя.

Усі діти, які сьогодні вперше прийшли до школи, вже знали, що цього хлопчика звуть Женею, бо він весь час крутився, перебивав учительку запитаннями і ніяк не міг заспокоїтися. Маленькій Олі з великими білими бантами в охайних тоненьких косичках було дуже неприємно, що його поставили, як навмисне, в парі з нею. Але ж не буде вона вередувати і коверзувати з першого дня в школі! Вона мовчала й намагалася не звертати на нього уваги. Може, потім учителька побачить, як це Олі неприємно, і сама посадовить її на парті з якою-небудь дівчинкою або принаймні не з таким хлопчиком, що весь час випинається!

— Ні,— спокійно відповіла Жені вчителька,— ми там проведемо лише перший урок, ваш перший урок у школі, де вчився колись маленький Ленін.

От учителька дуже сподобалась Олі, та й, напевно, всім дітям: вона була така спокійна і так дивилася на них, ніби кожного вже давно знала.

— Бачите, діти, яка вам честь припала: ви й вчитися починаєте в тому ж класі, де вчився Володимир Ілліч, і живете в тому ж місті, де він народився. Тільки наше місто раніше звали Симбірськ, а тепер звуть...

— Ульяновськ! — вигукнув Женя. Наче крім нього, ніхто про це не знає! Але Ніна Олександрівна і зараз на нього не розсердилася, а спокійно вела далі:

— Аякже! Звичайно, ви всі знаєте, що наше місто звуть Ульяновськ. Ульянови — прізвище родини Володимира Ілліча. А Леніним Володимир Ілліч почав називатися, коли виріс, став революціонером, і це ім'я його знають в усьому світі. Багато людей хочуть побачити місто, де він народився, де минули його дитячі, юні роки.

Справді, і маленька Оля, і всі діти знали, що в їхньому місті, особливо влітку дуже багато туристів, не тільки з усього Радянського Союзу, а й з різних країн світу.

Сьогодні всі дорослі милувалися, як першого вересня діти йшли до школи — з букетами квітів у руках, дівчатка в білих фартушках, з білими бантами в кісках. А в кого косички ще не підросли — однаково якось-то вже намагалися причепити бант на голівці.

Найдужче хвилювалися первачки. Оля встала сьогодні раніше за всіх у домі, але й вона зовсім не знала, що їх поведуть саме в той клас, де вчився Ленін. Клас тепер був як музей.

Підходячи туди, навіть Женя трохи втихомирився. Та ви думаєте, надовго? Тільки всі зайшли в клас і вчителька почала казати: "Сідайте, діти, за парти",— як Женя знову вихопився:

— А де сидів маленький Ленін? Я хочу там сісти!

— Ні,— похитала головою Ніна Олександрівна,— цю парту ніхто не займає.

І вона розсадила всіх дітей по-своєму — меншеньких наперед, а вищих на задні парти, щоб усім було добре і зручно. А Олі таки знову припало сидіти поряд з Женею! А потім учителька розповіла дітям, що хоч маленький Володя був і веселий, і жвавий хлопчик, та на уроках завжди поводився дуже уважно, любив читати книжки, і тому вчився найкраще від усіх. А коли закінчив гімназію, одержав золоту медаль, і

тепер, коли в Ульяновську хто закінчує школу на всі п'ятірки, тому видають атестат і медаль на урочистому святі в тому ж залі, де колись видавали Володі Ульянову.

Всі первачки до кінця уроку сиділи уважні, серйозні, і коли Ніна Олександрівна спитала: може, хто хоче якийсь віршик прочитати, тільки хай не кричить, а тихенько підніме руку,— всі попіднімали руки, і Олечка прочитала:

Светит солнце ясное В небе голубом. О великом Ленине Песню мы поем.

Дуже було шкода, що продзвенів дзвоник; але ніхто не схопився з місця. Всі дивилися на Ніну Олександрівну, а вона раптом так ласкаво усміхнулася і сказала:

"*•■— Я певна, що всі ви добре вчитиметеся і будете скоро жовтенятами, а потім піонерами. І знаєте що? Хай кожен з вас хоч одну хвилиночку посидить на тій парті, де сидів Володя Ульянов, і щоб кожен з вас пам'ятав, що він почав тут учитися. Тільки не шуміть, не поспішайте, всі по черзі, по порядку.

І кожен з учнів хлопчики і дівчатка — посиділи на тій парті. Всі були як на святі, навіть Женя не базікав і нікому не заважав, а сидів свою хвилинку дуже серйоз-і ний, як дорослий.

Він, мабуть, думав так само, як і Оля, як кожні хлопчик і дівчинка, які сиділи тут, що треба дуже добре вчитися, щоб і атестат тут же одержати. Хоча це й буде лише через десять років!

1976 *

НОВОРІЧНА ЯЛИНКА

Те, про що розповім, діялось дуже-дуже давно.

У Симбірську, місті над Волгою, взимку завжди холодно. А то трапилась якась особливо люта зима з вітрами, заметілями, що нагрібали кучугури снігу по всьому місту — на вулицях, на центральній площі. А що вже казати про околиці, про степові та лісові шляхи!

Залізниць було тоді зовсім мало, а про літаки мріяли лише поодинокі вчені. Люди їздили кіньми, і невідомо^ коли було важче — чи в непролазну грязюку їхати, чи в такий буран, що знявся над Волгою!

Та однаково батько, Ілля Миколайович Ульянов, поїхав. Одяг поверх шуби ще й кожуха, надягнув теплі рукавиці* хутряну шапку, а мама замотала його поверх шапки башликом. Попрощався з дітьми, сів у сани. Зарипіли полозки. Мама довго дивилася у вікно, махала рукою на щасливу путь.

. — Ой лишенько,— зітхнула няня, не відриваючись >від свого клопоту: завжди в руках щось було — чи панчішок в'язала, чи когось з маленьких бавила.

— Що поробиш,— мовила мама.— Він же з ревізією поїхав: у кожній школі вчителі чекають нетерпляче його поради, його допомоги. Як уявлю ці школи, наче від усього світу зараз відірвані, немов по очі, по самі віконця снігом заметені! А вчителі — це ж здебільшого молоді дівчата та юнаки, він же їх сам готував та умовляв на села їхати. І скільки шкіл нових при ньому відкрито!

^Правда, сама раніше думала, що менше буде турбот, коли стане чоловік директором народних училищ у Симбірській губернії. Та де там! Сам хоче своїми очима на все глянути: чи добре школи працюють, чи посилають батьки дітей учитися, як учителі живуть; повезе їм нові книги, порадить в усьому.

• ;А коли дома! Хіба є вільна хвилинка? а Минув день, другий. Мама частіше замислювалась, все робила мовчки. Зупинялась коло вікна, а за вікном така завірюха!

А няня наче думки її читала.

-■— Ох-ох-ох, що правда — то правда.

Старші діти — Аня і Саша — перезирнулися. Звичайно, мама зараз хвилюється, тільки нічого не каже. У їхньої мами стільки діла, хвилювань та турбот про всю сім'ю! Добре, що вони, Саша й Аня, вже в старших класах гімназії, Саша мріє про університет, а Анна про жіночі курси в столиці. За Сашею на чотири роки молодший іде Володя. Як і старші, він вчиться блискуче і в усьому намагається наслідувати Сашу, хоч йому зараз тільки десятий рік. На рік менша за нього — Олечка, а то вже малеча — Дмит-рик і Маняша. Он Маняша знову на руки до няні тягнеться.

— Володя перехоплює погляд Саші і розуміє його. Мама непокоїться: адже тато вирушив у таку негоду! Треба швидше закінчити уроки і побути всім укупі. І, не змовляючись, старші й середні, швидко упоравшись з уроками, збираються у великій кімнаті, де стоїть рояль. Велика — це відносно велика. Хоча в цьому будинку на Московській вулиці кімнат на двох поверхах багато, але ж усі вони малесенькі або прохідні, як у Володі, де ще й внутрішні сходи відбирають площу. Деякі кімнати просто як закапелочки, але ж кожен має свій куточок, своє місце, і скрізь дуже чисто.

Тільки меншенькі сплять в одній кімнаті. Володя дуже задоволений, що його кімнатка навпроти Сашиної. А поряд з маминою — кімната Ані.

Володя знає: мама нікому не каже, коли хвилюється, коли— втомлюється, але він давно помітив — її дуже заспокоює музика, вона любила грати на роялі, і як її добре слухати!

' Мама сама і дітей вчить грати на роялі. У Володі прекрасний слух, він грає з нею в чотири руки не гірше за дівчаток, але чесно признається, що не може перевершити свою найближчу подружку Оленьку, бо Оленька вже як вирішить щось вивчити, то години сидітиме, а досягне свого!

— Мамо,— звертається до матері Володя,— пограй нам, будь ласка. Ми вже всі уроки повчили.

— Я пограю,— погоджується мати,— але з умовою: потім поспіваєте.

— Ну, таку умову легко виконати,— сміється син.— Правда, Сашо?

У нього з Сашею є улюблена пісня. Сьогодні вони починають її з особливим запалом:

Нелюдимо наше море, День и ночь шумит оно, В голубом его просторе Много жертв погребено.

Старша Аня приєднується до співу, підбігає й Оленька, і її тоненький голосок звучить не менш завзято:

Облака бегут над морем, Крепнет ветер, зыбь черней, Будет буря! Мы поспорим И поборемся мы с ней!

— Ач, розспівалися! — заходить няня.— А може, вечеряти вже час? Малечу вже вкладати треба.

— А що, як тато приїде? — збуджено питає Дмитрик.

— А що, як тато? — повторює маленька Маняша, ще не дуже добре вимовляючи слова.

— Ми тоді розбудимо вас, обов'язково розбудимо! — обіцяє Аня.

— Вже ж скоро Новий рік, а тата нема,— сумно каже Оленька.

— А може без тата наступити Новий рік? — раптом лякається Дмитрик.

— Ні в якому разі,— заспокоює його Володя. Малечу нагодували, відвели до їхньої спаленьки,

а решта лишилася в їдальні за великим столом, за яким не тільки обідали, снідали та вечеряли, а й читали, грали в шаради, слухали татові розповіді. Хлопцям дуже подобалося, що тут на стіні висить велика географічна карта, і вони інколи наче роблять довгі й цікаві мандрівки, вигадуючи ігри з оповіданнями про різні місця і пригоди. Тут в їдальні стоїть мамина швейна машина: мама сама всім шиє, перешиває. Рівномірний легенький стукіт машини інколи уривається: це і їй цікаво послухати хлоп'ячі вигадки, їй тепло на серці, що ростуть такі хороші діти, що така дружна сім'я.

Саме тут, в їдальні, на Новий рік ставлять ялинку. Не треба засмучувати дітей своїм хвилюванням про батька!

— Справді,— каже мама.— Новий рік майже на порозі, а ми ще ніяк не підготувалися. Нема тата, то й ми нічого не встигнемо зробити? Сьогодні ви вже свої уроки повчили, давайте, щоб часу не гаяти, візьмемося за наші ялинкові прикраси. У нас уже не так багато часу лишилося.

— Мамочко,— підхопила Аня,— ти чудово вигадала! От зразу ж, хлопці, несіть наші фарби, клей, картон, а ми з мамою підберемо різні клаптики. Нянечко, ви нам дасте різноколірних ниток?

— І треба придумати якісь нові, не такі самісінькі іграшки, як торік,— зауважив Володя.

— Звичайно! Давайте зробимо якісь рухливі машини. Спробуємо, Володю? — запропонував Саша.

— А звірят? Ну що ж це за ялинка без зайців, ведмедів та лисиць?! •

— Нянечко, мамо, напевне, у вас знайдуться непотрібні клаптики хутра від старих капелюшків та муфт?

— А я хочу робити гірлянди!

Одне слово, усі загорілися: адже щороку вони самі робили різні прикраси й іграшки для своєї ялинки. Хоча старші запевняли, що вони стараються для малечі, кожен захоплювався і намагався вигадати щось оригінальне. Навіть Діда Мороза робили щороку чимось відмінним від торішнього.

— Треба зробити подібним до когось,— запевняв Володя.

— Найвеселішого і найдобрішого дідуся! — не відставала від брата Оленька.

Робота кипіла. Увесь стіл був укритий "матеріалом" — різноколірним папером, картоном, клаптиками матерії, хутра, шматками вати, в мисочках були розведені фарби. Саша запевняв, що він, як хімік, приготував такі фарби і такий клей, що не тільки картон або дерево, а навіть залізо візьмуть.

Веселий гомін запанував у кімнаті. Проте чуйне вухо Марії Олександрівни, мами, раптом вловило серед завивання вітру надворі якийсь рип. Так, так, рип від полозів санок. Вона тільки підвела обличчя, як діти наче завмерли.

к Приїхав! Приїхав! Тато приїхав! — закричали, схопилися з місць і побігли до сіней, переганяючи один одного. За ними поспішала мама.

<■■> — Самовар! Швидше самовар! — метушилася няня.— З такого морозу швидше чаю гаряченького!

— Дід Мороз! Дід Мороз! — раптом закричала Оленька.

Тато у такому величезному кожусі, запорошеному снігом, у башлику поверх хутряної шапки справді був як казковий Дід Мороз.

— О, та ви вже справді чекали Діда Мороза,— засміявся він, заходячи до їдальні.— Молодці, що вже почали готуватися.

Няня сплеснула руками:

— Треба ж людині з дороги чаю, а на столі такий гармидер!

— Не гармидер, а виробництво,— поправив Володя, с — і за мить його не буде. Не турбуйся, нянечко, тільки не чіпайте ніхто мої хімікалії — я їх сам заберу,— попередив Саша.

— Ах, подумайте! Фарби і клей удостоїлись такої солідної назви!

— Дайте мою модель Діда Мороза! Щоб завтра не переплутати з ведмедем!

Отак із жартами і сміхом стіл був з^ кілька хвилин очищений від ялинкового виробництва, сяяв білосніжною скатертиною; самовар пихтів, наче був задоволений, що стоїть на своєму почесному місці; чай у чашках парував.

— Навіть не віриться, що я вже дома після тої снігової мли та скаженого вітру. А ще після того, чого набачився і начувся, як люди живуть. Проте і радість є: три нові школи таки працюють, і в них є учні — чуваші... І які розумні, меткі хлоп'ята! Вже читати вивчилися. На них у селі, як на диво, дивляться, а жінки питають, чи можна дівчаток на той рік посилати до школи? Так що недарма ми попрацювали!

Марія Олександрівна усміхнулась ледь-ледь. Хто ж найбільше турбувався, щоб ці школи в найдальших селах відкрили,— вона-то знає! і — Ну, а вчителі там як? Зраділи тобі?

— Найдужче книжкам, журналам, що привіз. Кажуть: це найкращий новорічний подарунок! А я бачу, ви вже також почали готувати новорічні подарунки малечі. А мене теж порадуєте чимось?

— Я знаю, що для батька головне,— засміялась мати.— Ні, нікому з наших дітей не доведеться червоніти, коли ти заглянеш в їхні щоденники. Можна весело зустріти Новий рік!

Новорічна ялинка вийшла розкішна, хоч на ній не було жодної купованої іграшки з крамниці.

Всі гості — і колеги батька з родинами, і товариші дітей по гімназії — були просто в захопленні і від фантастичних машин, і від кумедних звірят з лукавими вишитими мордочками, і від блискучих ліхтариків та прапорців, і золотої зірки нагорі.

—V Не можна й повірити, що це зроблено руками ваших дітей,— сказав один із знайомих.— Бачиш, і гроші на купівлю прикрас не витрачено, і діти були зайняті,— повчально зауважив він своїй жінці.

— Мама нам теж допомагала,— чесно призналася Аня, , — Зовсім трохи,— заперечила Марія Олександрівна.—

Ви ж самі знаєте, як хазяйкам перед святами: вільного часу немає.

— Мамо, пограй! Ми потанцюємо! — попросили діти.

— Все залежить від винахідливості, а головне — від бажання принести іншим радість,— замислено мовив Ілля Миколайович колезі, який дивувався з їхньої ялинки.— Оце я Повернувся з поїздки по школах. Чи буде колись такий час, коли в найглухішому селі і на далекій півночі, і на сході, скрізь, на Новий рік усі діти матимуть просту немудровану радість?!

Саме в цю мить Саша і Володя, захекавшись від спільного швидкого танку круг ялинки, зупинилися коло батька і почули його слова.

— А справді, Сашо,— спитав Володя, дивлячись старшому братові в живі очі,— може так бути колись?

— Обов'язково буде! — усміхнувся брат, але сказав це не жартома, а впевнено, дуже впевнено.

Як багато років минуло відтоді! Виростали діти в сім'ї Ульянових безстрашними революціонерами, борцями за правду, за щастя всього роботящого люду. Відомим усьому світові вождем став середній син сім'ї Ульянових Володимир Ілліч Ленін — так він почав називатися. Під його проводом відбулася Велика Жовтнева революція і змінилося все життя в нашій країні!

Змінилося і місто над Волгою, де народився Володя Ульянов. Зветься тепер воно не Симбірськ, а Ульяновськ, і все-все в ньому нагадує про його дитинство, юність, про його батьків, братів, сестер.

... От будиночок, де він народився. Діти дуже люблять особливо рідний для всіх і немов ласкавий пам'ятник: сидить мати, Марія Олександрівна, обнявши свого невеличкого сина Володю; в його очах

стільки допитливості, жвавого розуму, а в очах матері — любов, увага, добрість. Люблять гуляти і гості-туристи, і місцеві жителі на Вінці — чудовому місці над Волгою, де так часто гуляли, розмовляли, мріяли брати Олександр і Володя. Підходять гості й до пам'ятника батькові Володимира Ілліча Іллі Миколайовичу Ульянову. Він був учителем, просвітителем народу — тому художник-скульптор зробив не тільки його самого, а ще й невеличку постать біля нього: на гранітному постаменті стоїть селянський хлопчик-чередник. Адже Ілля Миколайович стільки зробив для сільських шкіл, народних училищ!

А найдужче всі люблять відвідувати двоповерховий будиночок-музей на колишній Московській вулиці. Там жила сім'я Ульянових, коли Володя вже вчився.

Сьогодні туди вперше повела своїх жовтенят учителька Ніна Олександрівна.

Був зимовий день, досить вітряний, і дітям приємно було опинитись у теплому приміщенні. Завідувачка їх дуже привітно зустріла. "Певне, подруга нашої Ніни Олександрівни",— подумала школярка Олечка.

— От добре, що саме сьогодні прийшли,— мовила завідувачка,— в день, коли нема екскурсій. Діти, одягніть на ноги тапки. Наш музей відвідує дуже багато народу, і щоб завжди було чисто, треба одягати тапки.

В усьому будинку стояла якась урочиста тиша, і коли пішли сходами нагору по маленьких кімнатках, кожному здавалося, що тут ще й досі живе сім'я Ульянових, і сам Володя тільки-но сидів тут за своїм столиком чи стояв біля карти, а в дитячій нещодавно гралися молодші — Дмит-рик і Маняша: он і іграшки їхні, ось і саморобна кумедна лялька, яку вони дуже любили.

Ніна Олександрівна провела свою дітлашню по всіх кімнатах, а завідувачка про все розповіла, навіть у великій кімнаті розкрила рояль, взяла кілька акордів і проспівала трохи з улюбленої пісні дітей Ульянових: "Смело, братья! Бурей полный прям и крепок парус мой!"... Вона розповіла дітям, як вони всі жили, вчилися, дружили, розповіла про зимовий вечір, коли вся сім'я нетерпляче чекала повернення батька.

Потім школярі зайшли до їдальні.

— А тут завжди стояла на Новий рік ялинка, правда?— мовила Ніна Олександрівна.

— І тепер стоятиме і щороку стоїть,— сказала завідувачка.

— А хто її прикрашає? — не втерпів-таки Женя.

— Не знаю, кому пощастить цього року,— хитро всміхнулася завідувачка.— Може, Ніно Олександрівно, і вашій школі?

— Нашій, нашій! — захвилювався Женя.

— Ач, який ти швидкий,— засміялася Ніна Олександрівна.— Я вам відкрию секрет. Зараз усі школи нашого міста змагатимуться, яка найкраще і найцікавіше зробить ялинкові іграшки і взагалі ялинкові прикраси.

— Так можна зібрати гроші і купити найкращі! — сказав Женя.

— Е ні, це не хитро і не важко! Треба, щоб були саморобні, отакі, як готували брати і сестри Ульянови і сам маленький Володя. А яка школа виконає і найвигадли-віше, і найкраще, і найкрасивіше, та й прикрасить тут ялинку. Ну, звичайно, в тій школі не повинно бути двієчників. Адже під час канікул у нас буде багато відвідувачів — і дорослих і малих,— і всі знатимуть, яка школа відзначилась. Що ж, Ніно Олександрівно,

треба, щоб і ваша школа включилася в це змагання,— звернулася завідувачка до вчительки.

— Але ж це, певне, старші класи робитимуть, а нас і не підпустять! — хвилювався Женя.

— А може, нам дозволять допомагати? І все-таки приємно буде, коли саме наша школа прикрашатиме,— Мовила Оля, а про себе подумала: "От якби мені хоч один маленький прапорчик зробити для цієї ялинки! Я вже так старатимуся, щоб вийшов гарний!"

Під Новий рік тисячі веселих ялинок заграли вогниками по всьому Радянському Союзу. І в школах, і в дитячих садках, у піонерських палацах — скрізь, скрізь, де є діти!

Певне, коли б можна було зійти на височезну вежу, та ні, коли б хтось із космонавтів в своєму черговому польоті глянув на рідну землю, — він побачив би, як Батьківщина засвітилась тисячами різнобарвних вогнів.

Звичайно, найвища, найпишніша і найпривабливіша ялинка запалала у Кремлі, але не менш веселі та вигадливі були скрізь. Особливо раділи діти однієї школи, які самі приготували надзвичайні саморобні машини і ракети, пошили чудових пухнастих звірят, зліпили і розфарбували Діда Мороза, і їм випала честь і радість прикрасити ялинку в домі, де колись жив із своїми батьками, сестрами та братами Володя Ульянов. Всі в школі раділи за таку перемогу.

■ Саме в тій школі вчилися задерикуватий Женя і старанна Олечка. Вони, звичайно, не робили самі якихось іграшок, це робили старші, а малеча тільки допомагала. Та от вони пошушукались, пошепотілись, і Женя дуже охайно вирізав і пофарбував малесенький прапорець, а Оля надписала чітко і красиво — "Мир"; вона краще за всіх писала в класі. Прапорець усім сподобався, і Ніні Олександрівні теж. Вона попросила

старших дітей, які прикрашали зелене струнке деревце, повісити і цей прапорець на гілочку новорічної ялинки в домі Ульянових.

1976

НАД ВОЛГОЮ

На Волгу спускалося надвечір'я. Вже червоніло і поволі заходило сонце. Пісок на березі, такий пекучий удень, що встояти босоніж не можна було, ставав прохолодним, приємним. Скрізь між чагарником над рікою, на зеленому узліссі замайоріли білі майки. Оля і Соломійка побігли вдвох збирати хмиз для вогнища. Вони любили в цей час бути вдвох.

— От нерозлийвода! Ніяк наговоритися не можуть! — засміявся з них Женя, але дівчатка не звернули на нього уваги. Адже він не знав, та й вони самі не думали про це, а чомусь насправді, коли вони блукали отак у цю передвечірню пору, їм і розмовляти не кортіло.

Після галасливого піонерського дня — купання, походів, різних змагань — настала якась урочиста тиша, ніби все навколо готувалось до чогось казкового, прекрасного, таємничого. І все наче оживало навколо вогнища — всі легенди, історії, спогади про минуле, про те, що творилося тут на Волзі, в цих лісах, на острівцях, стрімчаках. Недарма їх пам'ятали люди, переказували діди внукам, а ті, зістарівшись, своїм, і так сотні років. І складали пісні, які тепер співають.

— Дивись, Соломко, вже половина сонця, а хвильки на річці зовсім золоті, і всі поспішають, поспішають! От коли б вони могли розмовляти, а то мовчать...

— Вони не мовчать, вони дзюрчать,— поправила Соломка.— Давай думати, що ми їх просто не розуміємо.

і От дівчатка розуміли одна одну, і їм здавалося, що вони змалку вдвох, хоча познайомилися лише тут, у піонерсь* кому таборі, і криїхали з різних міст — Оля з Ульянов-* ська, а Соломка з України, з Києва. Та тут були діти звідусюди — і з Ленінграда, і з Сибіру, і аж з Казахстануі

— Найкрасивіша Волга увечері,— мовила Соломка, коли заходить сонце.

— А старші хлопці кажуть, що на світанку, коли воно сходить. Я ніколи не можу так рано прокинутись.

г---Так їх же будить сторож, дядько Яків. Щасливі! їм

дозволяють з ним їздити по рибу. А Женя каже, що й він з ними поїде, бо у нього є якісь особливі вудки.

— Він завжди щось вигадує, цей Женька, і він страшенний хвалько. Вожатий Віктор дозволив тільки найстаршим хлопцям, та й то, мабуть, тому, що вони і в плаванні, і в греблі усіх перемогли, і дома завжди рибалили.

Залунав горн.

— Ой, швидше біжімо! — захвилювалися дівчатка. З усіх боків з оберемками хмизу, сухого бадилля до

полянки, де завжди розпалювали вогнище, поспішали дівчатка й хлопці. Навіть малеча тягла свою невеличку пайку і, як завжди, метушилася найдужче. їхня вожата Таня турбувалася, чи всі жовтенята зібралися, чи зручно "їм сидіти, чи не буде холодно: адже ввечері від води тягло прохолодою.

Оля і Соломка вмостилися, міцно притулившись одна до одної, та коло них опинився і Женя. Оля незадоволено смикнула плечиком. Вони

були з одного міста і навіть вчилися в одному класі, і хоча й казала Оля, що він любить "випинатися", та вони часто гралися разом: Женя завжди щось вигадував. Тут же коло них сів і хлопчик з Казахстат ну. Його звали Тарасик. Спочатку всі діти були здивовані з його імені, і Соломка "спитала:

— Хіба ти українець? Це ж українське ім'я, так нашого Тараса Шевченка звали, і в нас дуже люблять це ім'я,; . А Тарасик гордо відповів:

— Ні, я казах, але й у нас люблять це ім'я, бо Тарас Шевченко у нас у Казахстані довго жив, коли його цар заслав. Тарас наш народ любив, і його казахи любили, і на його честь хлопців так називають.

Може, саме через це Тарасик завжди дуже турботливо ставився до Соломки, як до родички.

— Ну що, подобається вам наша Волга? — спитав Женя 'таким тоном, наче він тут був хазяїн.

— Чого це "ваша"? — спокійно мовив Тарасик. Він ніколи не губився, за словом у кишеню не ліз. Взагалі, поводився як маленький мудрагель, до того ж був вправний і моторний. Його навіть у старших загонах поважали, і дівчаткам лестило, що він дружить з ними.— Чого це "ваша"? — повторив він.— Ти б іще сказав "моя", а вона ж і моя, і Соломчина, і Кеші з Сибіру, і Айни з Риги — усіх нас!

— А все-таки ми тут живемо над Волгою, а ви тільки приїхали,— уперто не здавався Женя.

У цю мить сторож дядько Яків, заповзятий рибалка, саме підніс цеберку з рибою. Він почув цю розмову, зупинився і засміявся, дивлячись на Женю.

— Ти, може, як той купець, що колись саме тут Волгу одкупив і нікому навіть перепливти човном не дозволяв?

— Хіба таке може бути? Це казка? — зацікавились діти.

— Ні, не казка, а правда. Так того купця наш Ленін добре провчив. Про це всі селяни навколо добре знали, і мій дід, звичайно, знав, бо саме тут рибалив. Це давно, ще до революції трапилося. Дід мені ту бувальщину розповідав, як я ще малим був, ну, таким, як ви тепер.

— Так ви розкажіть нам! Зараз розкажіть! — стали просити дядька Якова піонери.

— Розкажіть, будь ласка,— попросили вожаті — Таня і старший Віктор.— От розпалимо вогнище, ви й розкажете всім. Я читав про це у спогадах рідних про Леніна,— шепнув Віктор Тані.— Цікаво, що й селяни про це знали і в пам'яті зберегли.

— Аякже,— почув їх дядько Яків.— Адже все тут у нас на Волзі діялось. Дід любив про це мені розповідати, не раз згадував.

Діти навколо вогнища затихли. Дядька Якова всі любили. Був він не просто собі рибалка, а колишній матрос — фронтовик з волзького пароплавства, воював на Волзі, йому ногу в бою відірвало. Та й з однією ногою він плавав ліпше, ніж інші з двома.

— Ну, так усе по порядку. Був мій дід тоді ще молодим парубком, куди молодшим, ніж я тепер,— усміхнувся у сиві вуса дядько Яків.— Діда мого Степана тоді ще всі Стьопкою звали і всі навкруги знали, бо рибалив він змалку з батьками, і мали вони невеличкий човен. От раз надвечір клопочеться він коло човна, а тут з гори спускаються двоє молодих людей, городян. Одного Степан знав добре, він з наших селян був, Марко Єлізаров. Його брат на другому березі Волги жив, селянин, ну а цей Марко вчився, у люди вийшов, служив у місті, в Самарі. Коли й

сюди приїздив, до Сизрані тут недалечко. Підходять вони до Степана, здоровкаються.

"Здрастуй, Степане! А ти зовсім парубок став! — каже Єлізаров.— А ми до Сизрані приїхали, а оце зараз,— каже,— хочу жінчиного брата до родичів на той берег повезти. Перевези, будь ласка, Степане! Сідайте, Володимире Іллічу".

І тільки його супутник, якого він Володимиром Іллічем назвав, хотів у човен стрибнути, як Степан одказує: "Я б з охотою, так не можу".

"Як! Чому? — здивувалися ті.— Може, човен не в порядку?"

"Та що ви? Щоб у мене — човен не в порядку?! "Так чому ж? Це ж недовго, ми й заплатимо". "Хіба в тому річ? Знаю, що не обидите, і жива копійка потрібна. Тільки гляньте лишень отуди, праворуч трохи. Бачите, будиночок розписаний, як на малюнку?" — Степан це зі злістю мовив і навіть сплюнув, бо оце його лютило найдужче: прегарний такий рублений будиночок, з різьбленими, розмальованими віконницями, над ґанком піддашок — усе як мережане, розписане, розцятковане. У нас хіба ж такі майстри, а тут ані грошей, ані найліпшого дерева не пошкодовано, ще й півень на вершечку даху, наче хвалько який, дзьоба вгору задер — от-от насправді загорлає: усе моє! ■

На ґанку столик стоїть, на нім пузатий самовар парує, а за столиком сам хазяїн, купець Ареф'єв сидить, чайок собі попиває і на Волгу дивиться, як той півень на даху: "Усе, мовляв, моє! І Волга моя!"

"Не дозволяє хазяїн нікому перевозити,— каже Степан похмуро,— сам перевіз тримає: бачите, он його пароплавчик з баржею, на ньому й перевозить, а більше нікому не дозволяє. Просто за горлянку всіх схопив. Моя, каже, тут Волга, усі в нього в кабалі".

"Як так?! — спалахнув Володимир Ілліч.— Яке ж він має право забороняти людей перевозити, Волгою плавати? Нема таких законів! Везіть нас, голубчику!"

Степан потилицю почухав. Не хочеться йому добрим людям відмовити, та й заробіток, хоч невеличкий, втеряти. І купця боязко. Справді, тримав він усю околицю в своєму кулаку, усі йому за щось винні, за щось відробляють, а найдужче всім за ріку, за Волгу образливо: ні тобі перевезти, ні тобі вільно, де хочеш, порибалити — однаково так підведе, що йому все піде — і копійчина, і рибчина. "Як це так?! — не може заспокоїтися родич єлізаровсь-

кий.— Сідайте, Марку Тимофійовичу, у човен, а ви, голубчику,— до Степана звернувся,— не турбуйтеся, це вже наша справа з вашим купцем порозумітися".

Ну от, сідають вони в човен, а купець Ареф'єв з ґанку свого все те бачить і спокійно кричить: "Марку Тимофійовичу! Киньте це! Йдіть краще із своїм гостем до мене чайку попити, а потім вас мій пароплав перевезе!"

Тільки ті обидва головами похитали і сіли в Степанів човен. Бачить Степан — не бояться вони купця,— і сам залюбки наліг на весла.

Та де там! І до середини Волги не дійшли, як чують — пихка той пароплавчик за ними, і парубки — —наймити Ареф'єва — з баграми на палубі.

"Казав я,— похнюпився Степан,— нічого з ним не вдієш. Баграми нас притягнуть і пересадять на його пароплав. Купець ту-х на Волгу оренду тримає".

"Та зрозумійте ви,— обурюється Володимир Ілліч,— не має він права цього робити! Якщо човен затримає і силою примусить пересісти, то до суду слід подати, щоб припинив своє свавілля та самочинство".

Степан рукою махнув.

"Скільки разів він це робив, і ніколи ніхто й не поскаржився. Хіба не знаєте — з багатим не судись. Він таку силу, цей глитай, має, навіть у місті, у Сизрані, усе начальство у нього чи родичі, чи свояки, чи друзяки. От і одкупив ішгпу матінку-Волгу, а нам що хоч, те й роби — хоч свисти, хоч раків лови".

Засюрчав тут свисток на пароплавчику — і невеличкий він, а теж нахаба! Опинився враз коло Степанового човна, і баграми ті купецькі посіпаки притягли човен до борту.

"Переходьте на пароплав, панове",— каже капітан.

А Володимир Ілліч з докором:

"Як вам не соромно?! Не має права ваш Ареф'єв тут на Волзі сваволити і еилою людей затримувати".

"Нічого ми не знаємо, нам велено, хазяїн пароплава так наказав. Ми у нього служимо і його розпорядження мусимо виконувати. Будь ласка, переходьте на пароплав, однаково не дамо вам далі човном плисти".

Ну, довелось пересісти. Та Володимир Ілліч гукнув Степанові.

"Скажіть ваше прізвище, Стьопо, і як по батькові!" — вийняв з кишені книжечку і записав. Те ж саме і капітана спитав, і парубків ареф'євських, що баграми тягли. Усіх переписав, навіть і тих людей, що на пароплавчику були, все те бачили. Свідки, значить.

Степан сумний повернувся додому, усе своїм розповів. Та вже всі сусіди про це знали, хоч про радіо тоді й гадки не мали, а газету, може, один Ареф'єв виписував, та наче чайки й хвилі про все сповіщали. От і в нашому селі і в зарі-чанських незабаром усі дізналися, що якийсь панич, учена людина, на Ареф'єва скаргу подав у Сизрані. Всі люди навколо гомоніли та міркували, як же воно буде? Казали, що той Ульянов Володимир Ілліч сам на юриста вчився і всі закони достеменно знає і, напевне, уже відав, що наш Ареф'єв навіть ті старі закони порушив, не мав права з народу, з Волги знущатися. Старі не вірили, все повторювали: закон — як дишло, куди повернеш, туди й вийшло. Та й чого тому паничеві собі голову дурити, з купцем тягатися? Приїхав та й поїхав, що йому наші злидні та біди? А справу все відкладають та відкладають, та від одного до другого передають. Чекають осені. А Ареф'єв спокійнісінько погулює, підсміюється ще й приказує:

"Набридне цьому Ульянову час витрачати. Поїздить, поїздить та й покине. Йому що за інтерес! Яка вигода? Може, він уже ніколи сюди й не навернеться!"

Скрізь у купця свої люди, скрізь підмазати міг, і не збагне він, як це людина діє без свого інтересу, не для власної вигоди, а щоб людей захистити, яких, може, й справді більше не побачить. Ще й з багатієм боротися почав.

Настала осінь. Вже й задощило^ похолоднішало, Волга наша потемніла, от-от кригою візьметься. Чуємо — знову до чогось причепилися і знову справу відклали. А Володимир Ілліч до себе у Самару повернувся, там він тоді жив. Тепер це місто Куйбишев зветься, а тоді Самара була. Мало вже хто й надіється, Ареф'єв гоголем ходить. Казав дід: як проходив повз його будинок, так би й шпурнув каменюкою в того півня на даху!

Одначе стримується Степан.

Зима надійшла, сніги, вітри, всі дороги замело, пароплави не сюрчать, не гудуть. Чи до нас кому? Аж ні! Дізнаємося: поїхав утретє наш справедливий захисник туди, де справу розглядали. Ані холоднеча, ані бездоріжжя його не злякали, і часу свого дорогого не пошкодував, просто як воював за нас! І уявіть собі — раптом один одному переказують пошепки, а потім вголос, уже вся околиця гомонить:

"Добився, добився правди, довів, що наша Волга для всіх людей, ніхто не має права самочинствувати!"

А купця Ареф'єва все ж таки на місяць до арештантського дому за свавілля присудили. Вже не знаю, чи сидів, чи

відкупився, він в цих місцях не з'являвся, соромився, мабуть. А на селі просто свято було! Он як.

Степана сімнадцятий рік на фронті застав — солдатом всю першу германську одвоював. Розповідав, як почули про революцію і як у жовтні прочитали їм два перші радянські декрети про мир і про землю, і пояснив їм солдат-більшовик, що всі надра землі, руда, нафта, вугілля, а також усі ліси і води до радянської"' держави відходять, а радянський народ їм хазяїн — згадав він рідну Волгу, своїх земляків, селян. Згадав, і як купець з них знущався та як молодий Ульянов їх захистив. Трохи не заплакав, коли той більшовик сказав, що то Володимир Ілліч Ленін був, сам Ленін, який Тепер декрети підписав! От з того часу навіки став Степан за Леніна і пішов у Червону Армію за Радянську владу боротися. З ним і його син, батько мій, пішов, уже парубчак був нівроку. А я вже у

цю Вітчизняну фашистів від Волги відгонив. Не пустила їх наша матінка-Волга, отут їм і край почався.

Дядько Яків зупинився.

— Розказуйте, розказуйте ще! — загомоніли діти.

— Уже пізно, хай іншим разом. 1

— А мій дідусь теж тут воював, він мені розказував,— тихенько мовила Соломка.

— А мій тут загинув, у Волгограді, на Мамаєвім кургані похований,— строго мовив Тарасик.— Тому тато хотів, щоб я влітку сюди поїхав.

— А ми ж поїдемо до Волгограда? Ви ж обіцяли,— вихопився Женя, звертаючись до вожатого Віктора.

— Обов'язково поїдемо,— сказав Віктор.— Попливемо нашою рідною Волгою, усім рідною.— Він глянув уважно і серйозно на Женю, і Женя почервонів, зрозумівши його.

— Як добре,— прошепотіла Оля, ще міцніше притиснувшись до Соломки.

— Дуже-дуже,— почув і повторив Тарасик, а Женя захоплено кивнув йому і за руку схопив.

А Волга текла поряд, вночі тиха й ласкава. Раптом вдалині засвітилося якесь вогнисте диво. То променився сотнями золотих вогників величний теплохід. Він йшов від самої Москви вниз Волгою, волзькими новими морями, минаючи міста старовинні і зовсім молоді, минаючи величезні заводи, електростанції і маленькі містечка, і

піонерські табори, йшов до славетного Волгограда, до Астрахані, до самого Каспійського моря.

1977

Учителям, учням і всім працівникам дорогої 54-ї школи імені Коцюбинського

присвячую

ШКОЛА

Школа! Ще залишилася школа! З обох її поверхів строчили кулемети, і вона одна стримувала натиск ворожих частин. Фашисти ніяк не могли прорватися на вулицю Леніна. Вони, звичайно, не знали, що це за будинок, але їм здавалось, що там засіли чималі загони, бо стріляли з кожного вікна цієї маленької фортеці.

А насправді їх, оборонців, лишилося зовсім небагато. Купка червоноармійців, Льонька Шивченко і прибиральниця — бабуся Фрося.

Льонька Шивченко, учень 6-го класу цієї школи — маленьке, миршавеньке, руденьке хлоп'я з задерикуватими очима і рясним ластовинням на рухливому обличчі,— прибіг сюди вчора. Йому більше не було куди податися. Родина дядька, в якого він жив, відпливала з останньою баржею саме тоді, коли він відпросився на берег, щоб ще раз, на прощання, пробігти вулицями. На вулицях будували барикади; Льонька одразу вирішив, що це далеко цікавіше, ніж плисти черепахою-баржею, де людей, як оселедців у діжці, няньчити маленьких дядькових дітей, слухати зауваження і нотації дядини. Поки що все його тільки розважало і цікавило, і він по-дитячому легковажно поглядав навколо, ні над чим особливо не замислюючись.

От говорили, що фашисти вже в Голосіївському лісі, що бої ідуть на Шулявці... Правда, стрілянина не вщухала, але йому здавалось: ще день-два, і все буде по-старому, тож треба зараз усюди побувати і всюди сунути свого гостренького цікавого носика.

Але нальоти чимраз дужчали. Бої точилися вже в самому місті, і раптом Льоня розгублено зупинився на вулиці. "Куди ж тікати?" Враз майнула думка: "В школу! З чорного ходу!"

Правда, бабуся Фрося ніколи нікого туди не пускала. Спізнився, то старий швейцар не пускає тебе через парадний — ну й чекай, доки скінчиться урок, і йди спочатку до директора за дозволом... Та зараз бабусі, напевно, давно вже нема в школі.

Двері були, як завжди, зачинені. Він сіпнув дужче. І раптом здалося, що нічого нема страшного — ні нальотів, ні барикад на вулиці, бо з-за дверей спитала, як завжди, трохи буркотливо бабуся Фрося:

— І хто там грюкає, прости господи?

"Не пустить! От завжди вона така вредна",— вилаявся про себе Льонька, а вголос діловито і солідно сказав:

— Це я, Шивченко, учень 6-В.

Бабуся Фрося дуже недолюблювала Льоньку, особливо ж після того, як він зламав китайську троянду в залі. Бабуся Фрося дуже дбала про квіти в школі. І не тільки за зламану квітку гнівалась вона на Льоньку. Його знали в школі всі — і учні, і вчителі, і директор, бо він усім добре дався взнаки, недарма Ліда, їхня відмінниця, після одного уроку з древньої історії дала йому влучне прізвисько, яке так і лишилося за ним: "Шива — бог розрухи".

Зараз "бог розрухи" стояв перед дверима школи маленький, розгублений і таки досить жалюгідний.

Бабуся Фрося швидко відчинила двері і просто схопила Льоньку.

— Чого ти гасаєш? Де твої батьки?

— Дядько поїхав, а я спізнився на пароплав,— збрехав Льонька.— Я тут, у школі перебуду.

— Перебудеш,— гірко вимовила бабуся.— Ну, йди, побудь у моїй хаті. Сиди тут, та тільки нікуди не рипайся.

її кімната була внизу, поряд з роздягальнею. Невеличка, чистенька. Велике ліжко, скриня, стіл — оце усі меблі. На стіні фотографії в рамках, над ними вишиваний рушник. На всіх фотографіях — молодий командир. Льонька згадав, як він колись заховав щітку і цеберку бабусі Фросі і Ліда докірливо сказала:

— Як тобі не соромно, Шива? У неї син червоний командир, вона, така старенька, а ти, наче розбишака, без усякої поваги до неї ставишся.

Вона, Ліда, навпаки, приятелювала з бабусею, заижди приходила за годину до уроків і допомагала бабусі поливати квіти. Льоня згадав Ліду, серйозну й милу, яку всі любили не тільки в класі, а й у всій школі, і навіть він, Шива; побоювався її зачіпати. І раптом Льоньці стало дуже сумно. Нікого, мабуть, у місті не лишилося з їхньої школи, всі, певне, поїхали, хто поїздом, хто баржею, хто пароплавом. І тільки він один з усієї школи тут, де завжди було так шумно, весело, де він так бешкетував і нікого не хотів слухатися.

— Ти хіба піонер! — докоряла йому Ліда.

— Ти ганьбиш усю нашу школу своєю несвідомою поведінкою,— казав Флор.

■ Так. між собою учні звали Флора Яковича, їхнього клас? ного керівника і вчителя історії. Флор Якович був ще зовсім молодий, щойно закінчив інститут і вчителював перший рік. Він був дуже соромливий, і Шива відразу помітив, що не учні бояться його, а, навпаки, він учнів; боявся він не тільки таких бешкетників, як Льонька, а навіть відмінниць — Ліди, Лесі, Рози. Йому здавалося, що вони навмисно ставлять йому різні питання на уроках історії, а десятикласники так само навмисне кличуть його кататися на ковзанку, де звуть його просто Флором.

Шива підшморгнув носом чи то від жалю, що минулися ці дні, чи то від розчуленості і подумав, що сидіти у цій кімнатці та згадувати минуле нема ніякої рації, тим більше, що він не обслідував ще школи і навіть не побував у своєму класі.

Бабуся Фрося, зачинивши двері чорного ходу, кудись зникла. Користуючись з цього, Льоня тихенько вийшов з кімнатки в роздягальню, піднявся у вестибюль і пішов широкими східцями нагору.

"Стріляли з другого поверху. Значить, там наші!" — подумав він.

Над східцями ще висіла шкільна стінгазета і портрети відмінників навчання. Між ними був і портрет Ліди, на яку сумно було чомусь глянути, і він, не затримуючись, побіг далі в зал.

Шива здригнувся. У залі лежали бійці, і йому здалося — вони були неживі. , Він прожогом кинувся в коридор.

— Хто йде? — почув він там суворий, але знайомий голос. Шива підвів очі і побачив Флора. Справді, це був Флор Якович, тільки у військовій, командирській формі. З якимсь дивним рішучим поглядом, з суворо зведеними бровами. Він був зовсім не схожий на того завжди

соромливого і незграбного вчителя історії, що завжди червонів і почував себе ніяково. Але це був він, і Шива несподівано для себе пробелькотів:

;— Це я, Шива — бог розрухи!

— Шивченко, звідки ти взявся? — розсміявся Флор Якович.

І раптом Шива виструнчився і серйозно відповів:

— Я буду вам допомагати, Флор Якович! Чесне піонерське, я все робитиму, що ви скажете.

Розмовляти було ніколи.

— Біжи ж у фізичний кабінет,— наказав Флор Якович,— і принеси звідти набої. А в 7-А бабуся Фрося з порипаними, заглянь і туди та спитай, як там у неї. Тільки шніїдпи', но барись... Це добре, що ти прийшов.

Відтоді у Шиви не було вільної хвилинки. В учительській :і Флором Яковичем засіли десять бійців, у фізичному кабінеті — семеро. Троє поранених стогнали в 7-А. Коло них порилася маленька моторна бабуся Фрося. Роботи було багато: перенести набої, принести води, передати наказ командира, провести бійців до фізкультурного залу.

Паоугя Фрося намагалася затримати Шиву коло себе, ало НІппа враз зрозумів її таємний намір. Аякже! 7-А їм" находить вікнами на вулицю, це найтемніший клас, бо порлд його вікнами величезна сліпа стіна багатоповерхо-ИОГА будинку. Це найбезпечніше місце. Але Шива знає, що иі її потрібний і тут, і там,— скрізь, Флор Якович недарма скала а, що він вчасно з'явився.

Коли розривна куля поранила в живіт кулеметника Василя, Шива зблід і випустив з рук флягу з водою. Василь номер за кілька хвилин. Це

була перша смерть на очах хлопчика. їх лишилося п'ятнадцятеро, бо ще один пора-інміий помер на руках бабусі Фросі. .

— Нам дано наказ триматися і не пускати їх якомога доише,— сказав командир.

Війці посилали вогонь з вікон то фізичного кабінету, то фізкультурного залу, і тому ворогам здавалося, що там засіла велика військова частина, отже, треба брати приступом цю міцну фортецю.

Надвечір їх було вже одинадцять, серед них четверо поранених. Вночі Шива приповз у 7-А і тремтячими губами прошепотів:

— Бабусю... Флора поранили... Флора Яковича,— поправився він.

Набоїв уже не було.

На ранок бабуся обійшла вчительську, фізичний кабінет, фізкультурний зал і мовчки почала перетягати звідти поранених до себе вниз.

Живих лишилося п'ятеро. Це крім Льоньки Шивченка і її самої.

Троє з них були поранені, але, хоч і з трудом, вони могли зійти самі, а Флор Якович навіть намагався допомагати, хоч у нього самого були прострелені плече і ліва нога.

Шива дивився на нього широкими від страху очима, а він усміхнувся і погладив хлопця по голові:

— Нічого, Шива, на те війна. Але ти й бабуся повинні зараз же швидше йти. Бабуся знає всі ходи й виходи, та й ти, я певен, усі дороги тут вилазив. Я б радив вам податися на Поділ. Головне, щоб вороги не

застали вас з нами. Беріть, бабусю, онука, і збирайтеся в путь. Дяка вам велика, що не кинули нас у найтяжчі часи; розкажете потім, як боронилася наша школа.

Бабуся Фрося піджала губи, насупила брови, і враз згадалося Шиві, як вона, сердита, водила його до директора і не пускала на уроки, коли він спізнювався.

— Ні, я вас не покину,— твердо сказала вона.— Син мій, червоний командир, десь на фронті, як і ви, а я вас тут поранених, безпомічних фашисту віддам? Не буде цього.

— Бабусю, не кажіть дурниць,— сказав Флор.— Вас уб'ють, і дитина загине.

— Не вб'ють, я й вас заховаю. А хлопчик хай іде, я йому скажу адресу куми моєї на Подолі. Малого, може, не зачеплять.

— Я не піду,— промовив раптом Шива, сам не знаючи чому. Просто він не думав, що смерть тут близько, за дверима.— Я втекти завжди зможу через вікно роздя-галки.

— Я командир чи ні? Чому не слухаєте мене? — спитав Флор бабусю.

— Ти командир, а я — твоя мати. І мовчи, сину, та давай краще поранених улаштуємо. Цього на ліжко покладемо, а ти вже, командире, пробач, на скриню лягай.

Вона влаштувала поранених, а потім пригорнула до себе Шиву.

— Льонечко-голубчику,— сказала вона. Правда, так і сказала. І Льоня пригорнувся до неї, як до рідної-рідної.— Біжи на Поділ,'хай кума днів за два навідається. Ти її приведеш, може, ми наших хлопців врятуємо.

— Шива — бог розрухи,— жартома суворо сказав Флор.— Ти мене ніколи не слухав, і зараз...

— Ні, ні, Флоре Яковичу, я піду. Я ж не знав, що це треба. Я думав, ви тільки щоб мене врятувати... І я вас завжди слухав, то я так, був... несвідомий...— додав він сумно.

— Ну, нічого, нічого,— поляскав його Флор Якович по плечу.— Ми ще з тобою повоюємо, ми виженемо їх і в школі ще зустрінемось, в нашій школі.

"Йому важко розмовляти",— майнуло в голові Шиви.

— Бабусю,— сказав він,— то давайте вашу адресу, я у вікно через роздягальню, прямо на смітник, а там у 33-й номер, і куму вашу обов'язково приведу. Будьте певні.

— Так поспішай,— Флор Якович потиснув Шиві руку, наче дорослому, а бабуся поцілувала його, як малого.

— Щасти тобі,— сказав командир.— І не забувай школу!

Шива проліз між рядами вішалок і хотів уже вистрибнути у вікно, коли у парадні двері застукотіло.

Він весь похолов і зіщулився, маленький, безсилий "бог розрухи". Вороги, вороги, фашисти заходять у його школу! Як він любив її зараз, дужче над усе в світі, як любив сміливого червоного командира, їхнього несміливого вчителя історії Флора, і буркотливу стару прибиральницю бабусю Фросю, і кожен клас, і коридор школи, і портрети ударників, і стінгазету, що випадково залишилась.

Він сидів у куточку, під темним, затуленим фанерою вікном, і тільки одне було в голові: знайдуть чи ні... Знайдуть чи ні.

І серце його, маленьке серце, здавалося, от-от розірветься.

Він чув кроки по східцях, нагорі і навіть зовсім близько коло себе.

Раптом ночув він вигук.

— Hier! Тут!

Знайшли!.. Серце наче упало. Він трохи висунувся і побачив, як з кімнати витягали поранених і прикладами відштовхували бабусю Фросю.

Ніхто не кричав, а Флор Якович ішов зовсім сміливо, дивлячись перед собою.

— Хто ви єсть? Це ви стріляли з вікон? Флор Якович усміхнувся і сказав:

— Я учитель цієї школи.

— А ти, старуха?

— Я їхня мати,— з гордістю відповіла бабуся Фрося. Але тут заговорив інший есесівець, і Шива зрозумів

тільки одне: "Не треба балакати, кінчай та й годі".

— Сини мої,— почувся лагідний голос бабусі Фросі,— голуби мої молодесенькі!

— У цій школі багато школярів,— раптом закричав Флор,— вони всі ще повернуться! Прощайте, хлопці! Не бійтесь! Перемога однаково за нами!

І тут пролунали постріли.

Пізно ввечері Льоня Шивченко крадькома через чорний двір виліз на вулицю, дворами та завулками пробрався на Поділ. Йому допомогли вийти з міста. Але він знав,— ненадовго. Він мусив ще повернутися в свою школу!

* * *

Це все трапилося восени сорок першого року. У цій школі вчилася моя дочка. І перед моїми очима коридори школи, зали, класи і старенька бабуся-прибиральниця, що працювала там багато років.

Про всі ці події написала моїй дочці її подруга, яка зустрілася з Льонею.

Але ми знали, що повернемося в рідне місто.

І ми пішли з дочкою на могилу наших героїв. І хоч не знали, де поховано бабусю Фросю, на руїнах рідної школи ми схилили коліна перед її пам'яттю.

1942—44

ПОШТА ПРИЙШЛА

Вам по порядку все розповісти? Нічого, я вже відійшла трохи і можу. Тільки чи зумію? Як люди назустріч вам вибігли, одне одного перегнати намагалися, так і слова у мене зараз. Про все хочу сказати, поки ви тут. А може, ви тата мого побачите і йому все передасте?

Як тато мій на фронт ішов, він поцілував мене і сказав:

— Ну, донечко, не інакше, як тобі доведеться мою роботу робити!

А він, знаєте, був листоношею, і аж три колгоспи його були: "Дружба", "Жовтень" і "Ленінський шлях", крім нашого найбільшого — імені Тараса Шевченка. Ну й часто було, як я від школи вільна, то і йому допомагала. Як куди швидко треба термінового або телеграму, так я ноги на плечі і прудкіше за машину доставлю. Мене через це і знали всі і звали Килинкою поштаревою, і я вже напам'ять знала, хто "Правду", хто "Комуніст" виписує чи журнал який.

А як пішов тато з Червоною Армією, начальник пошти Михайло Петрович кажуть:

— Ніяк нам, Килинко, без тебе не обійтися, один старий дід Трохим на пошті лишився. Поки в школі навчання не почалося, допомагай дідові. Тепер у кожну хату з фронту листи йтимуть.

І хюбили вже люди, як я забігала. Звісно — листа ж їм від сина або від чоловіка несу! Як забачать, так і обступлять" а я ще з вулиці кричу:

— Тьотю Палазю! Ваш чоловік чотирьох фашистів підстрелив, а сам живий, здоровий, тільки сердиться, що ви плачете.

Вже знала я, яка дівчина від якого хлопця листа дожидає, і кожній щось навигадую. А як нема листів, то такий мені жаль, такий жаль бере, хоч сідай та плач або сама пиши.

Я вже тоді кажу:

— Вам, бабусю, безпремінно завтра буде. Знаєте

мі — війна. Це не те, що дома, сів за стіл та й написав. Там, може, вашому Грицеві дихнути ніколи. Вже завтра вам принесу!

Ну, розвеселю як-небудь, і, може, їм хоч на крихітку легше стане.

А от самі ми, я та мама, як поїхав тато, листів не одержували.

Іноді зітхне мама і скаже:

— Усім носиш, хоч би додому принесла.

— Нам дід Трохим принесе! — намагаюся я пожартувати, та з мамою не виходить.

— — Легше було б, коли б ти і не поралася з цим,— мовить маМа.

Тоді поцілую я її й кажу:

— Мамусю, голубонько, мені ж тато наказав за нього робити. Ви ж знаєте, дідові Трохимові кожну пошту два дні обносити, а я за три-чотири години всіх оббігала, і всім така радість.

— Твоя правда,— всміхнеться сумно мама.

Якби знали ви, як тяжко, як страшенно важко мені стало, коли фашисти прийшли, коли не було вже листів, щоб людям носити! Зустріну діда Трохима, а він тільки рукою махне, мовляв — біжи, Килинко, не нагадуй мені!..

А раз не стерпів і каже:

— Коли б тільки "Правдоньку" нашу побачив, то й мої б старі ноги швидше літака усім би доставили.— Та й підшморгнув носом і трохи не заплакав.

Там, де пошта наша була, там фашистські офіцери жили* штаб їхній, чи що. А наш Михайло Петрович зник з села, мабуть, партизанити пішов. Та хто в селі лишився? Самі жінки, та діти, та такі старі, як дід Трохим.

У школі нашій новій стайню зробили і статуї піонера і піонерки порозбивали. Стояли біля входу піонер та піонер-ка і в сурми сурмили. Як ту школу відкривали, то вже свято було на все село, а тепер там коні копитами підлоги ламали і нічогісінько не лишилося ні з фізичного нашого кабінету, ні з природничого, ні з бібліотеки...

Не могла я повз школу проходити. Як почую, що коні там іржуть,— на весь світ закричала б. Та що їм школа!

Перші дні ходили вони по хатах. У кого курку забачать — заберуть, у кого телятко — "купиль" кричать. І за курку дали Кушниренчисі три копійки, а за підсвинка десять. А Кушниренчиха у нас грім-баба була, на весь район відома, вона не стерпіла, кинула їм ті копійки в очі і закричала: "Грабіжники ви!"

Тільки ми й бачили Кушниренчиху з того дня. Кажуть, що повели її в балку і там застрелили, та нам же з села виходити не дозволяли. Як у тюрмі ми опинилися, тільки гратів не було. А взимку почали німці дротом село із сходу обводити і рівчаки копати.

— От ми й за гратами,— кажуть люди.

А копати наших же колгоспників гнали щодня.

— Люди, людоньки,— плачуть жінки,— це ж ми проти наших ріднесеньких окопуємося, обводимося, це ж самі ми собі могили риємо.

А не йти не можна.

Староста, що есесівці поставили,— Ничипір Сичук, його торік тільки з каналу випустили — бандит був, а тепер староста — він, як тхір, по всіх хатах, по всіх закутках нишпорить, про все, зрадницька душа, фашистам доносить, і вже не одна Кушниренчиха лежала в балці замучена...

А моя мама не виходила, ховалася, і я з нею — бо таких, як я, і по дванадцять і по тринадцять років, теж на роботу гнали.

Колись Сичук причепився до мами, так вона каже:

— Хвора я зараз, нездужаю, я вже потім одроблю. Зараз підвестися не можу. А дочка коло мене.

Не знаю вже чому, а всміхнувся Сичук, аж моторошно мені зробилося, та й каже:

— Ну, з тобою, сусідко, рахунки потім, не думай, що потім не одробиш, ще й як! Ми-то надовго, а червоних аж за Урал погнали.

Не знаємо ми, що він надумав, тільки однаково вирішили з мамою на ворога ні хвилинки не робити.

— Хай краще уб'ють, не піду! — каже мама.

Дід Трохим теж не ходив. Він на піч заліз і звідти цілу зиму не злазив, а як хто зайде, то як почне зітхати та стогнати, ніби три чисниці до смерті.

І от раз сплю я вже з мамою, коли хтось стук-стук у вікно.

— Мамо, відчиняти? — питаю.

— Килинко, це по нас прийшли. Проклятий Сичук уже

Л ионо ще — стук-стук.

— Я хоч спитаю, хто там.

Лежи, хай двері ламають, а сама смерті не відчиню. Л ионо вже в двері та тихесенько так. III, думаю, це не фашист і не Сичук, ті б не соромилися гпа мт зняти.

* 'почила я з ліжка та до дверей, ще спитати не встигла, хто тим, як чую шепіт:

Килинко! Пошта прийшла!

Я діифі швидше відчиняю і бачу — стоїть дід Трохим та її смїється. То я, мабуть, уперше за ту зиму побачила, що КЇШІ. Із наших сміється.

— Килинко! Пошта прийшла! Біжи рознось! — каже "І" удруге.

Дідусю, що ви, схаменіться! Їїасвіти каганця,— наказує дід. • — Мс можна, що ви, діду! — злякалася мама.

Нічого, у запічку присвіти. Газети наші прийшли! }|, гама не своя, каганця запалила. І справді, газета наши *Зн Радянську Україну" переді мною лежала.

Розгладив її дід, капелюх свій зняв, перехрестився і по-цінунли, а я до неї щокою притулилася, очей відірвати !і" можу,— радянська, наша, українською мовою газета. Л мима заплакала та й годі.

— Дідусю, як же вона до вас потрапила? Де ви її знайшли?

— Е,— мовив дід поважно,— знали, кому посилати! Кому ж тепер, як не мені, в селі передати? Знають, що я одни з Радянської влади тут лишився. Самі знаєте, поштар иж на чотири колгоспи!

Мама всміхнулася, зі мною переглянулася.

— А як її тепер на всі чотири колгоспи рознести? — питаю я.— Один наш, Шевченківський, скільки дворів.

— Ну, то ти вже, Килинко, організовуй і мені свій план: доповідай,— важно каже дід.— А раз нам пошта прийшла, треба її доставити.

— Та як же вона прийшла?

— То вже моє діло,— знову насупив брови дід.— Потім колись скажу.

Усю ніч сиділа я на печі, і вікно кожухом затулила, і піч рядном завісила, бо не дозволяли фашисти вогню палити, і останню краплинку олії, що на юшку берегли, запалила, і при каганці від рядочка до рядочка прочитала газету мамі й дідові Трохимові. Цілу ніч ми читали і плакали і вже знали, що наші десь зовсім близько,, визволяють вже села. Писалось там, щоб не корилися ми, не робили на катів своїх, не виходили землю засівати, не давали б їм нічого. Газета зверталась до бійців Червоної Армії, до партизанів і партизанок, до всіх радянських громадян — і до тих щасливих, що вільні, і до таких, як ми, що тимчасово в неволі живуть.

Скінчили ми читати, а я все промовляла рядки з вірша, що були там:

Ніколи, ніколи не буде Вкраїна Рабою фашистських катів!

І хіба не мені тато, боєць Червоної Армії, наказав бути поштарем в наших колгоспах "Ленінський шлях", "Дружба", "Жовтень", імені Тараса Шевченка, і ото щоб я та не доставила всім радянським людям цих

колгоспів нашу жадану пошту, нашу газету "За Радянську Україну"! Дарма, що вона одна-однісінька була на всіх.

* * *

Найкоротші шляхи я знала від хати до хати, від колгоспу до колгоспу, і ніколи мої ноги так легко, так швидко мене не носили. Стукну в двері, покажу, прочитаю і біжу далі. Бігла я степом до "Жовтня" і ніби вперше помітила, що сніг уже розтанув, і земля чорна, і перші тендітні світло-зелені гострі паросточки витикаються з землі, і розкривають проліски сині очиці свої, небо вже весняне, блакитне, а на вербі, що над річкою, на всіх гілочках пухнасті котики побігли.

Вгорі гуси ґелґотали — додому вертали.

Зупинилася я посеред степу.

— Гуси-гуси-гусоньки! — кажу їм.— Ви вже додому вертаєте! Вже весну на крилах несете. Почекайте ще трохи! Не летіть! Хай не буде весни, поки ворогів не проженемо, вже близько наші соколи!

— Земленько рідна, не розкривайся з-під снігу, не вийдуть чесні люди тебе орати, засівати, почекай ще трохи, вже близько наші соколи! Тоді як на свято вийдемо працювати.

Раптом чую — не гуси ґелґотять — шумлять мотори вгорі. Я на сухий торішній бур'янець упала,— звикла вже так робити.

"Ну, що ж,— думаю,— хоч і розірве, а вже і в Шевченківському, і в "Дружбі", і в "Ленінському шляху" про газету знають. От тільки в "Жовтень" не встигла — та їм передадуть!"

Заплющила я очі, а потім думаю — хай гляну востаннє, хоч пролісок на прощання побачу! Так трошки розплющила одне око і побачила не

павучі хрести на крилах, а рідні наші червоні зорі. Скочила я, забулася про все, руками махаю, стрибаю, і здаться мені, що літак крилами помахав. А може, то вже здалося?

Аж тут як застрекочуть фашистські автоматники. Я знову упала на землю. Оце вже, думаю, справді кінець. Нам же заборонено з села виходити, і, мабуть, бачили, як я стрибала, і подумали, що знаки подавала.

І лаю я себе — треба ж було витримати, я ж газету мушу доставити, і радію — хай знають наші, що чекаємо ми їх. Думаю — може, доповзу як-небудь. У "Жовтні" крайня хата вдовиці Докії, хоч би побачили. А якщо швидко побігти? Так застрелять. І поповзла я. Уся чорна від вогкої землі та все за пазухою мацаю. Шарудить там газета. Щоб не загубити ще. І кожен крок мені, як кілометр. На дорозі мені струмочок біжить, як кіска дівчача тонесенька з води заплетена, дзюрчить собі, поспішає, і йому нічого. Вмочила в нього руки, вимила, та за хвилину вони знову чорні, а від того струмочка я вся мокра. Коло розбитого фашистського танка пролізла, він, як привид, усю зиму стирчав. Хоч би, думаю, до тієї верби старої розлогої доповзти, там би перепочила і попід кущами, левадою, швидко б до хат дісталася.

А автоматники стрекочуть, і коло мене одна куля зад-зижчала. Прицілились. Дивлюсь на ту вербицю, як на матінку рідну, от ще трошки, трошки. І раптом щось як ужалить мене в ногу. Зупинилася я. А хата Докії вже близько; рукою подати, вже бачу — діти коло хати стоять, та вже не доповзти мені, бо в нозі такий пекучий біль.

Я швидше руку за пазуху, зім'яла газетку і кричу дітям Докійчиним:

— Сашко, мати вам солі передала!

Сашко підбіг, я йому жмутом газету в руки і швидко:

— Читайте та ховайте. Наша газета "За Радянську Україну", і тікай від мене швидко,— умру, думаю.

А сама до верби, присіла під нею, притулилася, так нога болить...

Нічого я не розуміла, як у тумані була, коли до мене гітлерівці підійшли і потягли назад до пошти.

Мені руки назад скрутили. Люди наші стріваються, жахаються, і всіх я тих зустріла, що вже газету їм заносила. Привели мене на пошту. Не була я там з того часу, як ворог у село зайшов. Глянула я і похолола — за тим столом, що Михайло Петрович сидів, сидить есесівський офіцер, а перед ним зв'язаний наш дід Трохим, а Сичук і фриц з батіжками коло нього. Вже тече кров по дідових щоках, і правий вус у нього не сивий, а червоний.

— Ти, діду, голови не мороч! — кричить Сичук.— Ти тут учора був і газету вкрав. Де ти її дів? Однаково живим тебе не випустимо.

Покосився дід на мене, насупив брови, а потім випнув груди та й каже:

— Не крав я, то ти, злодію, її вкрав, своїм панам, собако, віддав, а я її у вас забрав, бо на нашій пошті вона лежала, а я поштар, і моє діло газети приймати!

Стулив вуста і одвернуся. Мовляв, нічого більше не скажу.

Почав Сичук фашистам пояснювати, і зрозуміла я тоді нашого діда. Вчора його до їхнього правління викликали, а він побачив на столі газету нашу, узяв її та й пішов. Не чекала я такого від нашого діда. І як згадала я, як він учора хвалився, що йому особисто надіслали, так шкода його стало, що й слів нема.

Закричав щось старший фашист.

— Повісити цього старого чорта, щоб другим наука була,— переклав Сичук.

Потягли його з хати, а мене наперед виштовхнули, і почав їхній фриц щось пояснювати. Мене не питали нічого, махнув рукою офіцер, і зрозуміла я, що й мене за дідом слідом. І кинули мене таки справді в холодну комору, що на дворі пошти. Там же дід Трохим лежав, вуста стулив і не стогнав.

— Діду, це я, діду, Килинка поштарева! А дід мимо мене на стіну дивиться.

— Вкрав, каже катюга, чи воно не нам написано, щоб я у них крав!

А я думаю — близько наші, в газеті ж написано, близько, а люди не знають. І як же це так — умру? Там, на степу, не боялася — а тут, у коморі холодній, темній, все страшніше і так же умирати не хочеться, і думати про це боюся. І чи ж знає мама моя, де її Килинка-одиначка?

А потім сама собі кажу, щоб заспокоїти: — Ми не раби, ніж отак жити під Гітлером та Сичуком, краще вмерти.

Все-таки я до діда притулилася й заснула, і всю ніч

мені здавалося, що стріляють, кричать, і не розібрала я, чи сниться, чи що. Коли чую — гупає щось у комору.

— Оце за нами,— схопилась я.

Аж двері відчиняються, і стоїть моя матінка, а в руках у неї сокира.

— Килинко, ти жива ще, донечко? А сама, як п'яна, хитається.

— Я Сичука,— каже,— сокирою зарубала.

— Ой мамо, що ж воно буде? І вас з нами повісять! — гукнула я.

— Ні, доню, їх вже духу нема,— почула я знайомий голос.

Підвела голову — Михайло Петрович коло мене стоїть.

— Ну, поштарики мої, живі? — питає.

— Та що ж воно таке? — плачу я, за матусю вчепилася і не розберу, чи сниться, чи справді.

— Виходьте, виходьте на світ ясний, на світ радянський, а ми ще хати пообшукуємо, чи не поховалися де. А ти, Ярино,— каже він мамі,— сідай та отямся трохи. Килинка твоя жива, чого тобі ще треба? Це твоя мама,— каже він мені,— з Докією та іншими жінками за нами у ліс хлопчиків послали вас рятувати, а ми вже з Червоною Армією під селом були. Фашисти із сходу окопувалися, а ми із заходу підійшли!

— Коли б не газета,— мовила Докія, підходячи,— терпіли б ще, не знали, що близько ви, а то вже вирішили: кінець катам та й годі.

— Так що газету вам на правильну адресу мої хлопці доставали,— всміхнувся Михайло Петрович,— казали, що під саму пошту підкинули.

Ну, а далі ви знате, як було. Назустріч вам усі бігли, з землі все заховане викопували, щоб вас пригостити.

А шибениця готова коло пошти стояла, аж глянути страшно, та під шибеницею зарубані Сичук і фашисти лежали.

Дід Трохим, проходячи, сплюнув і каже Михайлові Петровичу: 11

— Казав, падлюка, що украв я газету. Ніби не я тут головним поштарем лишався і не мені пошту прислали!

1943

ПОДАРУНОК

Тепер мама вже не схоплювалася з стільця і не бігла в коридор, коли стукали в парадні двері. Серьожка все-таки казав їй:

— Мамо, там поштар прийшов, я у вікно бачив.

Але мама, не відриваючи очей від роботи, відповідала байдуже:

— Нічого, то не до нас.

Звичайно, їй зовсім не було байдуже. Серьожа знав, що це вона для нього так говорить. Він і сам теж намагався бути байдужим. Удень, по правді, не треба було й намагатися. Він катався з хлопцями на санках, гуляв у сніжки, без кінця всі грали у війну. Він насправді повертався додому веселим, рожевим, шумним. Але ввечері так хотілося, щоб і тато прийшов, укусив його жартома за вухо, почав би його підкидати, борюкатися, а потім сів би на канапі, взяв його, Серьожу, на руки і почав би розповідати про моря, кораблі, танки.

Мамі дуже ніколи. Вона приходить з роботи, нашвидку обідає з Серьожею і сідає знову за роботу, а Серьожа сідає в куточку коло груби з своїм Михеєм. Канапи теж нема. Канапа залишилася дома, і куточок з іграшками та книжками теяс залишився, а тут лише самий Михей. Михея Серьожа сунув у кишеню пальта, коли вони від'їздили з рідного міста, а більше мама не дозволила брати іграшок.

Михей — маленький брунатний ведмедик, його подарував тато, і іноді Михей — хлопчик, іноді — червоно-армієць, іноді — моряк. З Михеєм Серьожа може розмовляти про все.

— Ти знаєш, Михей,— каже Серьожа пошепки,— від тата прийшов лист, два листи, ні, цілих п'ять! Він як напав на фашистів — раз-два — одного убив, другого, третього в полон забрав, кричить на них: "Геть з нашої землі!" Потім пішов у розвідку і прямо на їхній штаб: кинув гранату — всі їхні офіцери в повітря! Повернувся до своїх, усі йому руку тиснуть і кажуть: "Вам медаль "За бойові заслуги", і от вам лист від мами і Серьожі. Вони вже не дома, а в Свердловську, і от вам посилка з тютюном і цукерками". І тато взяв посилку і сказав: "Такі, як я з Серьожкою люблю".

Серьожка зводить брівки. Йому дуже хочеться опинитися на руках у тата, засунути свої руки за його жилетку і розповісти, як вони їхали довго-довго великим ешелоном, як вони живуть тут, і він уже вміє читати й писати, тільки в школу його ще не прийняли, а тут холодно, зовсім не так, як дома, але Серьожка гуляє у великих валянцях і не мерзне.

А тато? От тато, напевне, мерзне! Як тато йшов на роботу, він часто, сміючися, казав: "Серьожка, дай Михея, хай хоч Михей мене погріє!" І Серьожка з великим задоволенням совав Михея у маленьку кишеньку на піджаці.

Коли б мамині листи не повернулися назад і вони знали, де тато, вони б надіслали ту посилку, що мама давно-давно наготувала. Там справді є трошки цукерок і тютюну і деякі теплі речі, а в куточок ящика Серьожа міг би посадити і Михея. От би зрадів тато!

— Ти подумай, Михей,— шепоче захоплено Серьожа,— ти б поїхав до тата, ти з ним би у розвідку ходив, і йому було б не так сумно за нами, а

потім ти б приїхав з ним. Звичайно, мені буде скучно без тебе, але ж ти подумай, як там татові самому!

Серьожа уявляє собі, як тато розгортає посилку і знаходить там Михея,— і сам голосно сміється.

Але ж тато з того часу, як вони тут, нічого, нічого не пише. І мама вже і не дивиться у поштову скриньку, так тільки скоса гляне і швидко проходить мимо.

— Мамо, а посилку ми татові швидко надішлемо? — якось не витримує і питає Серьожа.

— Так, так, швидко, от я ще тільки рукавиці пошию і покладу туди.

І Серьожа вірить, що це справді тільки через рукавиці. У куточку він підморгує Михею і каже:

— І ти, Михей, поїдеш. Ти старий танкіст, їдь бити фашистів!

Але минають дні, а посилка все стоїть на шафі. Якось увечері до них заходить сусідка, Ніна Федорівна. Вона каже мамі:

— Ви знаєте, ми готуємо новорічні подарунки бійцям на фронт, я знаю, що ви приїхали і у вас мало речей, але, може, і ви надішлете щось?

Мама трохи блідне, але спокійно мовить:

— Звичайно, пошлю. Я наготувала посилку чоловікові на фронт, але вже чотири місяці від нього нема звістки. Я пошлю цю посилку бійцю Червоної Армії — хіба не однаково? Може, мій чоловік одержить теж від когось. Правда, Серьожа, ми віддамо цю посилку?

— Звичайно, віддамо,— серйозно каже Серьожа. Мама хоче дістати посилку з шафи.

— Ні,— кіїже Ніна Федорівна,— ви тоді вже від себе і посилайте, напишіть листа, а я віднесу разом з нашою колективною.

Вона міцно тисне руку мамі і гладить по голові Серьожу, але Серьожа вивертається. Тато теж одержить посилку від когось! Чого ж його, Серьожу, жаліти!

Яка люба мама, вона нічого зайвого не каже, вона знімає посилку з шафи, дає Серьожі аркуш паперу і пропонує:

— Замість тата ми пошлемо його товаришу. Це однаково. Я піду принесу ще конвертів і паперу, і теж вкладемо в посилку.

Вона виходить.

Серьожа зосереджено насуплює брівки — і раптом згадує:

— А Михей? Чи треба й Михея тепер посилати, як він завжди мріяв? Як же посилка поїде без Михея?

Він бере Михея на руки,— у нього така кирпата, смішна, добра морда, у цього Михея,— з ним шкода розлучатися... Але ж Серьожі хочеться послати найкраще, що є у нього. Це ж замість тата, а хіба татові він пошкодував би Михея?

Обережно загортає він Михея в папірець і ховає в куточок фанерної скриньки, а сам сідає писати великими рівними літерами:

"Любий боєць! Ми не знаємо, де наш тато, і посилаємо посилку тобі на Новий рік. І я посилаю тобі Михея, щоб тобі було веселіше. І тато, і ти

бийте фашистів, і ми тоді повернемося додому. А зараз ми у Свердловську. Напиши мені і мамі. Серьожа".

* * *

Маму викликали чомусь у військкомат. Серьожа сидів, дивився у вікно й розмовляв сам з собою:

— А Михей почав стріляти з кулемета, а фашисти падають, падають...

І раптом в кімнату вбігла мама, а за нею Ніна Федорівна і ще одна сусідка. Мама схопила Серьожу на руки і заплакала, і засміялася.

— Лист! Серьожка, лист від тата! Через твого Михея він нас знайшов.

Лист був великий, але його мама прочитала увесь Серьожі потім, увечері, хоча Серьожа і не все зрозумів. А сусідкам вона прочитала зараз трошки-трошки і читала кілька разів, так що Серьожа знав цей шматок слово в слово:

"Ми зустрілися з групою наших розвідників і разом влаштувалися на ночівлю. Один молодий боєць, Андрій, роздягаючись, каже:

— А ви знаєте, товариші, з чим я тепер не розлучаюся, дивіться! — І виймає з кишені — я дивлюсь і бачу малого ведмедика, такого, як у Серьожки Михей.— Звідки у вас цей Михей? — питаю я.— А звідки ви знаєте, що це Михей? — здивувався він.— Це мені хлопчик Серьожа в подарунок прислав.— І виймає Серьожин лист. Так я і узнав, де ви, і пишу в Свердловський військкомат — там уже вас знайдуть. А я живий і здоровий, повернуся, коли фашистів усіх до одного переб'єм. Ось тільки з Михеем не знаємо, як бути — чи Андрієві залишити, чи мені собі забрати?"

1942

МОЛОДША СЕСТРИЧКА

Паровоз зупинився біля їхнього вагона і загудів. Орися прокинулась. їй здалося, що знову над їхнім селом з літаків кидають бомби. Вона покликала:

— Мамо!

Але ніхто не відповів.

— Мамо! — вже голосніше гукнула вона і підвелася. Ні, нікого не було коло неї. Власне, у вагоні було дуже

багато людей. Але ж то все були чужі люди, а мами не було. Вона тихенько заплакала. Коли б була мама, вона б обов'язково озвалася на Орисин плач, але зараз вона не озвалася. Орися згадала, як горіла їхня хата, як вона з мамою бігла лісом, степом, а навколо дзижчали кулі, розривалися бомби, і заплакала голосно-голосно, але паровоз усе гудів, і ніхто не чув, що Орися плаче.

І тільки коли поїзд рушив і відійшов уже далеко від станції, всі почули її плач.

— От мати, не може заспокоїти дитину! — забурмотів старий в окулярах, що сидів у кутку і на всіх цілу дорогу сердився і всіх лякав.

То він згадував, як у нього на очах хлопець з третьої полиці упаь, то як хтось в дорозі захворів. Ну, взагалі, різні неприємності, і Орися його дуже боялася.

— Та розбудіть же цю матір, сама спить, а дитина весь вагон перебудила! — гукнув старий.

Жінки, що сиділи на лаві, заворушилися.

-:т— Чия дитина? Де ж мати?

І тоді виявилося, що Орисиної мами зовсім і в вагоні нема.

.— Та це ж така, знаєте, худенька, молоденька, біля мене сиділа! — заговорила товста, кругла тітка у пухнастій білій хустині.

— Та ні, вона тут, коло вікна, в такому платті сіренькому, зітхала все, — перебила її друга жінка,— вона ще казала, село у них запалили, ледве втекла з дитиною. Отутечки ж вона коло мене сиділа.

. — Так вона ж ще на тій станції за окропом побігла.

— Я казав,— промовив сердито старий,— я казав, що. так і буде. В тому ешелоні, де я їхав, теж вибігла жінка на станцію, а поїзд пішов.

Орисі здавалося, що він навіть задоволений, що вийшло так, як він казав, і схлипувала зовсім безнадійно.

— Лишенько ти моє! — схаменулася раптом товста жінка в білій хустині.— Та це ж дитина одна лишилася. Ти ж моє голуб'ятко, та не плач, моя крихітко, і треба ж такому трапитися! .

— Тобі їстоньки, мабуть, хочеться! — вирішила вона і почала розв'язувати свої клунки.

Тим часом її сусідка, тонша і моторніша, швидко сунула, Орисі окрайчик булки. З горішньої полиці простяглася рука з шматком

ковбаси. А старий в окулярах раптом зовсім вже сердито насупив сиві, великі, як кущі, брови і витяг з кишені цукерку.

Жінка в хустині схопила Орисю на руки і почала її заколисувати, як маленьку, хоча Орисі йшов уже п'ятий рік і, звичайно, мама її ніколи не заколисувала. Та на руках у товстої жінки було тепло й затишно, і Орися непомітно задрімала. Вона ще добре не зрозуміла, що трапилося, їй здалося, що вона прокинеться і все буде гаразд.

Ні, коли вона прокинулася, зовсім не було гаразд. Мами не було. Правда, товста тьотя в хустині її вмила, нагодувала і сказала, що мама їх дожене другим поїздом, та їхній поїзд, наче навмисне, біг швидко-швидко! І Орися боялася, що його не наздогнати. Вона знову почала схлипувати. Тоді її посадили коло віконечка, і Орисі почало здаватися, що вони стоять на місці, а поля, ліси і гори біжать повз них.

А в цей час обидві тітки — і товста, і тонка, і старий в окулярах голосно сперечались, і весь вагон брав у цьому участь. Тітка в хустині казала, що залишить Орисю в себе і, куди б вона не поїхала,— візьме дівчинку з собою, а всі казали, що Орисю треба "здати" — бо інакше не розшукає мати. Цього слова Орися не розуміла, і її воно лякало.

Мабуть, тітка в хустині залишила б таки її у себе, та на другий день вона захворіла,— і коли вони приїхали — її саму майже винесли з вагона. За ці два дні Орися вже звикла до товстої тітки, вона їй все обіцяла, що мама її наздожене, а тепер і з тіткою доводилося розлучатись. Куди вона приїхала — Орися не знала.

З поїзда її вивела якась зовсім чужа жінка — і тому, коли Орися в натовпі побачила сердитого старого в окулярах, вона навіть йому зраділа і закричала:

— Дідусь!

Старий озирнувся, побачив Орисю, сердито насупив брови і раптом протиснувся до неї.

— Я разом з вами одведу дівчинку! — сердито сказав він жінці, що тримала Орисю за руку.

Але і з цими новими родичами довелося швидко розлучитися.

Там, куди її привели,— невеличка кімната на вокзалі, де повно-повнісінько було людей,— кілька разів питали і записували, як її звуть, де тато і мама.

Орися казала, що звуть її Орисею, а прізвище Глущенко, тато на фронті, а маму звуть Галочкою. А яка вона, розказували ті, що привели її, кожен по-своєму. Жінка казала, що мама Орисина вже літня, товста й велика,— вона, очевидно, сплутала її з тіткою в хустині, а дід казав, що вона сама, як дитина, худенька і молоденька. А коли спитали Орисю — вона сказала:

— Тато казав, що мама найкрасивіша в світі.

Дівчина, що заповняла анкету, раптом заморгала, заморгала, і очі у неї зробилися мокрі, а кінчик носика почервонів. Вона повернулася до завідуючого і промовила:

— Знаєте, я сама після роботи одведу цю дитину в дитячий будинок. /

Дід насупився, простягнув О рисі свою останню цукерку і погладив по голові.

— Ну, рости велика,— сказав він Орисі,— ти поїдеш туди, де багато дітей, і тобі буде весело.

— А ми1 підемо пошукаємо маму,— сказала жінка.

— Тільки швидко, я хочу до мами, а не до дітей,— сумно мовила Орися.

Дівчина сунула їй бублик, збігала по чай і дала аркуш паперу й олівець.

— Ти, Орисенько, малюй, а я скінчу роботу і поїду з тобою.

Після роботи Оля — так звали дівчину — пов'язала поверх легенького пальтечка на Орисю ще свій теплий шарф, взяла її за руку й побігла до трамвая. Вони їхали дуже довго, навіть спати' захотілося, але тільки Орися почала дрімати, як Оля сказала:

— От ми і приїхали. Тобі набридло сидіти? Ми трошки пройдемося.

Пішли вулицею, потім полем, потім ліском і підійшли до великого будинку.

Оля раптом захвилювалася, взяла Орисю на руки, потім знову спустила на землю і несміливо зайшла до будинку.

— Підемо до завідуючої,— промовила вона, і Орися чомусь притиснулась до неї.

— Здрастуйте, Людмило Петрівно,— заговорила Оля швидко-швидко, — от нам привели дівчинку, вона загубилася, ми її до вас надсилаємо.

Людмила Петрівна підвелася з-за столу і сплеснула руками.

— Та що ви, Олечко, схаменіться, у мене ж самі школярі, а це зовсім крихітка, її до дошкільників треба.

Але Оля благально глянула на Людмилу Петрівну.

— Людмило Петрівно, вона стільки їхала, хай перепочине у вас, у вас так добре, я б її до себе взяла, та ви ж знаєте, у мене ніде.

В цю мить у кімнату вбігли дві дівчинки років 14 і 15.

— Людмило Петрівно! Ми вже із школи повернулися. А це що, новеньку привели?

— Ой, яка малюсінька!

— Можна її роздягти?

— Та ні, почекайте, дівчатка, її ж треба до малечі — в інший будинок.

Орися стояла мовчки, але тут уявила, що це "с* зовсім далеко кудись її повезуть; зовсім як у казці, що розповідала мама про котика і півника: "Несе його лиска за крутії гори, за темні ліси", і раптом сказала сумно:

— Я вже так далеко, далеко; і за горами, і за лісами, і за вулицями, і за будинками, мене мама може і не знайти.

Людмила Петрівна глянула й усміхнулася.

— Хай у нас залишиться! — сказала старша Дівчина.— У всіх сім'ях є маленькі братики і сестрички, хай і у нас буде.

— Ну гаразд,— сказала Людмила Петрівна, взяла Орисю на руки і уважно подивилася в її сумні блакитні очиці.

— Вона стільки перетерпіла, ця крихітка,— мовила

Оля,— їхнє село спалили, вони ледве втекли — Орися вам розкаже.

— А що там згадувати,— махнула рукою Людмила Петрівна.— Зараз, Орисенько, дівчатка тебе помиють, переодягнуть, і тоді ведіть її пообідати, а спатиме поки що зі мною. Галя і Надя,— звернулась вона до дівчаток,— просили — так потурбуйтеся!

— І мою маму Галею звуть,— сказала Орися.— А ви маму мою знайдете?

Галя і Надя, горді й щасливі таким дорученням, почали її роздягати.

Оля, щаслива не менше від них, потисла руку Людмилі Петрівні, попрощалась.

— Я вже всіх приїжджих питатиму, може, хто бачив її маму. До побачення, Орисенько!

Діти поверталися із школи, і вдома моторна Даша, що завжди все знала раніше від усіх, стрічала їх новиною:

— А у нас новенька, малесенька зовсім, україночка.

— Яка?

— Звідки?

— А де зараз?

— Зараз Галя і Надя її купають.

— От їм завжди щастить, Галі й Наді,— з заздрістю сказала Зіна,— і "відмінно" сьогодні по контрольній одержали, і новеньку самі купають!

Увечері всі зібралися в залі на репетицію — готувалися заздалегідь до свята Червоної Армії,— і тоді тільки Галя і Надя ввели Орисю.

Діти враз оточили її.

— Яка маленька!

— Як тебе звуть?

— Звідки ти?

Галя, наче доросла, строго глянула на дітей і, зовсім як Людмила Петрівна, сказала спокійно, але тоном, що не допускав ніяких заперечень:

— А що, ви дітей не бачили, бач, ще налякаєте нас! Нас звуть Орисею, а зараз продовжуйте репетицію, а ми послухаємо.

Вона взяла Орисю на руки і сіла з нею на килим.

Діти співали, танцювали, було чисто, затишно, на стінах висіли портрети і картини — і Орисі зовсім було не страшно, навпаки, їй все дуже подобалось. Було трошки так, як дома, тільки не зовсім так, бо багато дітей. А коли один хлопчик почав казати вірші, Орися зовсім насмілилася і сказала:

• — Я теж знаю вірші. >■

— Галочко, хай скаже! — попросила Надя.

— Ти скажеш, Орисенько, дітям? Добре? — спитала Галя.

Орися зіскочила з колін, вийшла на середину кімнати і почала казати:

А я у гай ходила По квітку ось яку. А там дерева люлі, . І все отак зозулі: Ку-ку!

Я зайчика зустріла. Сидів він на горбку. Була б його спіймала, Зозуля ізлякала: Ку-ку!

—■■ Оце і все, — промовила вона і низенько вклонилася — так її вчили ще дома. Діти щосили їй заплескали, засміялися.

— Отаке маленьке створіння,— сказала якось Надя Галі,— а в будинку веселіше зробилося, правда?

— Правда,— усміхнулася Галя ясними великими очима.— Як дома зовсім. Ідеш додому із школи, і хочеться швидше до Ориськи.

Менші діти возилися з нею без кінця, робили їй ляльок, вирізали з паперу квіти. Нащо вже хлопці, а й тим хотілося зробити щось приємне маленькій дівчинці, і в столярній майстерні їй зробили ліжко й стіл для великої ляльки.

Життя в будинку текло мирно і спокійно. Вранці молодші діти йшли до школи, а Орися сиділа коло старших — ті вчили уроки, а вона малювала або вирізувала. Потім ішли старші на другу зміну — вона "допомагала" вчити уроки молодшим. А ввечері брала жваву участь у репетиціях, танцях, і навіть доповіді без неї не обходилися, обов'язково і вона сиділа тут же у когось на руках.

— У неї нікого-нікогісінько нема,— казали діти,— тато на фронті, а мати загубилася.

І хоча у половини з них не було батьків, все-таки вони мали якихось родичів, знайомих, а Орися була зовсім з далекої сторони.

І раптом виявилося, що в Орисі родичів найбільше. Якось у неділю на подвір'я дитбудинку зайшов сивий сухенький дідусь.

— Покличте мені Орисю,— сказав він хлопцям.

— У нас не можна так кликати. Підіть до Людмили Петрівни, хай вона дасть дозвіл. Ходімте, ми вас проведем до нашої завідуючої.

— Теж мені порядки! — сердито бурмотів дід.— Дитину побачити не можна! Ще до завідуючої йти.

Коли він зайшов у кабінет, він побачив поряд з нестарою ще високою жінкою, яка працювала за столом, маленьку Орисю, що сиділа й старанно малювала.

— Дідусь! — закричала Орися і кинулася до діда.

— Це ваша внучка? — спитала Людмила Петрівна.

— Як би вам сказати,— зніяковів дід, виймаючи з кишені пакунок і простягаючи Орисі,— я вам поясню...

А за дверима хвилювалися діти.

— Приїхав дід і забере Орисю,— повідомила всіх гостроносенька моторна Даша.

— Не треба давати,— заявив Льовка, той, що зробив їй ліжечко,— ще невідомо, як він її виховувати буде, а тут дитячий будинок!

— Треба написати Людмилі Петрівні записку,— запропонувала Надя.

І в щілинку дверей Людмила Петрівна побачила, як тягнеться вузенька смужечка.

Вона прочитала і засміялася. Діти писали:

"Дорога Людмило Петрівно. Не віддавайте Орисю!"

Та за кілька хвилин Людмила Петрівна вийшла з цим дідом з кабінету і сміючись сказала:

— Заспокойтеся, діти. Дідусь тільки в гості прийшов, покажіть краще йому виставку ваших робіт.

І діти враз зробилися чемними й привітними. Дід ходив з ними і з Орисею по будинку, а прощаючись, насупив брови, глянув суворо на хлопців і, погрозивши пальцем, промовив:

— Щоб мені Орисю не обижали!

Та хлопці зовсім не образилися на цього чудного діда.

А другої неділі прийшла товста жінка в білій хустині. Вона прийшла разом з Олею, принесла багато клуночків, банку з медом і матерчатого цуцика. Це вже було щось серйозне, і діти хвилювалися ще дужче. Але й ця гроза минула. Жінка поцілувала Орисю, поцілувала по дорозі ще з п'ятеро дітей. Витирала пальцями очі, нарешті обняла й Людмилу Петрівну і обіцяла ще приїздити і привезти усім "діткам" гостинців з колгоспу, де влаштувалася працювати. Орися стрибала навколо неї і кричала:

— Тьотю Маню, приїздіть ще!

І всім дітям вона дуже подобалася.

І коли якось увечері в будинок зайшла тоненька, худенька жінка з сумними великими очима, ніхто на неї не звернув уваги. Даша байдуже провела її в кімнату Людмили Петрівни. Орися вже спала, а Людмила Петрівна сиділа з Галею за столом і кроїла для Орисі плаття.

Жінка зайшла в кімнату, хотіла щось спитати у Людмили Петрівни і раптом побачила на ліжку Орисю. Вона мовчки опустилася перед ліжком на коліна і припала до її ручки щокою.

— Мамочко! — спросоння прошепотіла Орися і розкрила очі. Ні, їй не снилося, на неї справді дивилася її мама.

— Мамочко! — закричала вона голосно. Галя скочила з місця й вибігла з кімнати.

— Знайшлася справжня Орисина мама.

Ця чутка враз облетіла всіх дітей,— і всі, звичайно* раділи, але трошки було сумно, що Орисю заберуть. Раптом Даша сказала:

— Хай би лишила Орисю нам до кінця війни! Ми ж до неї так звикли.

— Давайте попросимо!

— Хай Галя їй скаже — поки тато їхній не вернеться з фронту, поки вони додому не поїдуть, ми глядітимемо Орисю.

І за кілька хвилин ціла делегація — Галя, Льова і Даша — стукали в двері Людмили Петрівни. Вони й Орисина мама з Орисею на руках пили чай.

— Ми прийшли від усіх дітей,— сказала червоніючи Галя.— Ми дуже вас просимо не забирати від нас Орисю, поки не скінчиться війна. Ми обіцяємо глядіти її, і в нас їй буде добре.

Орисина мама глянула на дітей, і губи в неї затремтіли:

— Милі мої, милі мої...— прошепотіла вона.

— Бачите, і діти просять,— сказала Людмила Петрівна, ніби продовжувала розмову,— поки ви влаштуєтесь з роботою, з квартирою, хай дівчинка буде у нас. Та я вам поможу знайти місце десь недалеко, щоб ви її відвідували. ^Бачите, як діти звикли до Орисі.

— Спасибі вам... усім радянським людям спасибі...— 'тихо вимовила мати і низько схилилася над Орисею.

ДОЧКА

Леся пополотніла і, ні на кого не дивлячись, сіла на своє місце. Обличчя в неї ніби скам'яніло, і учителеві, і учням здавалося, що вона цілком спокійно і байдуже ставиться до всього, ця бліда, худенька дівчинка, мовчазна, непривітна й нецікава. І справді, Леся не чула, що говорив учитель. Вона напружила всі свої сили, щоб не потекли сльози, а вони,' непрохані гості, були десь зовсім близько, в куточках темних суворих очей. Вона дивилася прямо перед собою на голу стінку і боялася відвести очі праворуч або ліворуч, їй здавалося, що всі в класі дивляться на неї і глузують — особливо хлопці і та чорнява, рум'яна дівчинка з Москви, що вчилася на "відмінно". Леся не знала, як її звуть. Вона так багато пропускала, що навіть ні з ким не встигла потоваришувати. Вона сиділа за партою і думала: "Хоч би швидше дзвоник". А учитель говорив, що даремно деякі приїжджі учні гадають, що тут можна вчитися абияк, прогулювати і взагалі ставитися до школи, як до чогось другорядного. Ні, вона не слухала його. Вона і так знала, що це все правда і заперечувати йому нічого. Вона погана, недбайлива учениця — і все.

Після уроків вона хотіла якнайшвидше побігти додому, але її зупинила та рожева дівчинка.

— Стародуб! — гукнула вона.— Чому ти не береш участі в роботі тимурівців? Сьогодні ми йдемо в червоно-армійські родини. Ти підеш?

— О якій годині? — раптом спалахнувши, спитала Леся.

— О сьомій збираємося в школі. Приходь, а то ти всього уникаєш, яка ж ти піонерка?

— Я прийду! — сказала Леся.

Вона бігла додому, і тепер вже сльози застилали їй очі. От — і учитель їй каже, і піонери. Сьогодні вона обов'язково піде. Справді, хіба вона піонерка? Нічого не робить. Вона піде, а уроки вчитиме вночі. Сидітиме цілу ніч і вчитиме, щоб виправити всі оцінки. Такий сором — одержати по контрольній "посередньо". Як вона скаже мамі? "Дома" мама завжди любила похвалитися її успіхами і завжди з скромною гордістю, ніби між іншим, говорила подругам:

— Моя Леська знову з грамотою перейшла,— або: — У моєї Леськи все "відмінно"..

Тепер пишатися було зовсім нічим.

Мама стояла вже одягнена з портфелем і з судками в руках.

— Лесенько, швидше! — поцілувала вона доню.— Я вже боюся спізнитися. Ти ж знаєш, у нас зараз робота, кожна хвилинка дорога. Ти звариш Андрієві кашку і погуляєш з ним.

— Мамочко, а ввечері ти вільна?

— Що ти! Ти знаєш, як наш цех поспішає, я раніше десятої не повернуся, а що таке?

— Нічого,— сумно відповіла Леся,— я просто так спитала.

. Мама працювала інженером на оборонному заводі. Хіба можна було це порівнювати із своїми уроками? Мама притулила її голову до себе.

— А як у тебе справи в школі? — спитала вона. І в цей час глянула на годинника на руці. Кожна хвилина була дорога.

Лесі дуже хотілося збрехати, просто щоб заспокоїти маму, але цього вона не могла зробити.

— Погано,— похнюпившись, відповіла Леся.

— Чому погано? — спитала мама.

— По фізиці "посередньо".

— Ну, нічого,— заспокоїла мама,— трапляється.

— Я не була тоді в школі,— схвильовано пояснила Леся,— і просто не знала, як рішати задачі, а одну я рішила без помилки. Він справедливо мені поставив,— сумно додала вона.

— Ой, ой, Андрюшка! — раптом крикнула мама і підхопила його. Андрюшка перекинув пухку рожеву ніжку через бильце ліжка і, безтурботно усміхаючись, хотів перестрибнути.

— Дивись за ним! — наказала мама.— Він мені нічого не дав зробити, треба буде вночі закінчувати проект, і До побачення, Андрійку!

Андрійко зняв крик, коли побачив, що мама вже йде, але Леся схопила його на руки.

— Андрійку, не плач, ну, дурненький, ми підемо гуляти. Ти ж розумний, Андрійку, ти ж усе розумієш.

Але круглоокий, товстий, півторарічний Андрійко розумів зараз тільки те, що мама пішла. Раптом він в одну мить стих, почав усміхатися, і поки Леся натягала йому на ніжки панчішки, потяг з купи Лесиних книжок фізику й з задоволенням шпурнув її на підлогу, і, — Який ти розбишака, який ти шибеник! — почала виговорювати Леся, але Андрійко притулився ніжно щічкою до її плеча і зворушливо поглядав на неї круглими ясними очицями.

Сердитися на нього не можна було. Леся безнадійно глянула на фізику і поклала її на стіл.

Коли повернулася з прогулянки, було сім годин.

"Зараз збираються в школі,— подумала Леся,— бачиш, Андрюшка, через тебе я й піонерка погана, не можу йти з усіма тимурівцями допомагати червоноармійським родинам. Ти, правда, теж червоноармійська родина, і я мушу з тобою возитися, але ж це зовсім не піонерська робота".

Вона розмовляла з Андрійком, як з дорослим, а Андрійко ляпав її рученятами, сміявся, заглядав у очі й робив "гулі-гулі".

— Андрій,— серйозно сказала Леся.— Ти погуляв, ти наївся, лягай спати, а я голосно читатиму. І тобі цікаво, і в мене час не загине, нам так багато задано на завтра уроків, я нічого не встигну. Я тобі так читатиму, як тато мамі читав.

Леся напам'ять почала казати строфи з "Євгенія Онє-гіна" зовсім так, як читав колись тато мамі, там, дома...

Але Андрійко казав "гулі-гулі", в ліжко не хотів, а обхопив ручками Лесину шию.

— Який ти дурненький, Андрій,— вже сумно казала Леся,— коли б мене так запрошували спати, я б відразу заснула і спала б, і спала, поки аж війна не скінчиться і ми не повернемося додому, а тебе ще просити треба, благати треба.

Коли Андрійко заснув, у Лесі очі вже зовсім злипалися. Вона хотіла відразу сісти за уроки, але згадала, що нема хліба. ^Г.ліб звичайно приносить мама. Прийде ввечері з обідом для Лесі і біжить за хлібом. Але мама така зморена. Вони ніяк не змонтують цех, який перевели з іншого міста. Мама недосипає і недоїдає. Хай вона прийде з роботи, а вже все буде — і чай готовий, і хліб, і кімната прибрана. Адже у мами куди більше роботи і турбот, ніж у Лесі. Смішно навіть порівнювати. Мама працює на заводі, що готує зброю, а їй, Лесьці що? — уроки вчити, та за Андрійком глядіти, та хату прибирати. Але ж мама, крім заводу, ще стільки робить дома, для неї, Лесі, і для Андрійка, і вона не скаржиться нікому, вона тільки іноді

— Що ж, тепер війна!

Уже одинадцята година, і чай готовий, і хліб на столі, і кімната прибрана — мама прийде і зможе відразу лягати спочивати. А тій дівчинці з Москви Леся скаже, що просто не могла прийти, не буде згадувати братика, а то завжди його згадує, усім набридло, напевне.

— Я не могла — у мене маленький брат! Я не прийду — у мене брат.

Он брат. Хіба це брат? Це якась іграшка, а не брат. Розкинув лапи на подушці, лежить, такий пухкий кабанчик. Коли б це дома — всі бавилися б з ним, і мама, і тато...

Дома... Леся на хвилинку заплющує очі. І уявляє "дома". Ні, не свою кімнату, не квартиру, в якій жила, а старий парк, який розкинувся на горах над синьою рікою, і Палац піонерів, в який вона бігала з подругою Кірою щочетверга у морський гурток. Тут ніхто і не знає про це. А може, це все вигадано, і не було ні Палацу, ні парку, ні білокрилої флотилії та іспитів на юного штурмана? І не було, щирих душевних розмов, сміху і мрій в товаристві друзів — Кіри, Ліди, Віри, і не було рідної 4-ї школи імені Коцюбинського, в якій вчилися з 1-го класу і в якій були гордістю всіх "наші ударниці, наші відмінниці".

І як кожна дівчинка в 13 років, Леся також мріяла про героїчні вчинки, віддану працю, самопожертву для Батьківщини... Коли б не Андрюшка, може б, і вона була десь розвідницею партизанського загону, або принаймні і тут, в тилу, вона могла б працювати і в колгоспі, і в госпіталі, як інші піонери. Але треба прибирати, бігати по хліб, глядіти Андрюшку, навіть ніколи вчити уроки. Важко розкрити очі. Леся усміхається. Вона йде стежкою піонерського саду з Кірою, і сонце заливає весняним промінням весь сад, і на сонці, ніби вимите, виблискує перше молоде ясно-зелене листячко, а внизу хлюпочуть сині хвилі.

— Я дуже люблю фізику,— каже Леся,— адже не можна бути кораблебудівником, не знаючи фізики.

Але тут з-за музичного павільйону назустріч їм іде учитель фізики тутешньої школи, він говорить скрипучим незадоволеним голосом:

— Тобі фізика так потрібна, як п'яте колесо до воза. У вас у всіх у голові що завгодно, тільки не уроки.

— Ні, ні,— схвильовано запевняє Леся,— мені дуже потрібна фізика, — я хочу вчитися в Ленінградському кораблебудівному інституті, я хочу будувати кораблі! — Вона показує на річку, де пливуть пароплави і один пароплав гуде, гуде.

Леся швидко протирає очі. Андрійко стоїть у ліжку і

плаче-плаче, а хтось стукає у стінку — назаніма-лася!

Мама вбігає схвильована!

— Лесенько, любенька, заспокой швидше Андрюшку, я зараз маю бігти назад — цех мусить вже увійти в роботу, ми всі там цілу ніч будемо, я і так гірше за всіх працюю.

— Мамочко, поїж що-небудь!

— Ні, ні, я вже обідала,— я тобі принесла. Я буду вранці, ти не спізнишся до школи. Бідна моя дівчинка! Ти розумієш, я ніяк не можу, я так відстаю від усіх.

— Мамочко, що ти! Не турбуйся за мене, у мене все гаразд.

Леся взяла Андрійка за руки і почала наспівувати тихенько:

В гавані в далекім плаванні Засвітилися вогні, В гавані в далекім плаванні Кожен вечір кораблі...

* * *

Мама три ночі не ночувала дома. Вона забігала на хвилинку і казала Лесі:

— Всі так, і директор, і начальник цеху. Ти ж розумієш, наш завод готує зброю. Ти вже потерпи, Лесенько, дружочок мій. Я тобі потім поможу. І гляди добре Андрюшку. Я так за нього боюся, ти подумай, для тата ми мусимо його зберегти.

— Не турбуйся, мамочко, у нас все гаразд,— казала Леся.

Ну, просто як навмисне, коли вона прийшла до школи, на першому ж уроці була контрольна з фізики.

— Я не ходила до школи і ще не встигла догнати,— сказала вона тихо вчителеві, коли він заходив у клас.— Мама була дуже завантажена на роботі. Я не писатиму цієї контрольної, а за тиждень я все наздожену.

— Смерть причину знайде! — голосно сказав учитель.— У тебе, Стародуб, завжди тисячі причин, сідай і розв'язуй з усіма.

Чорнява рожевощока дівчинка з Москви з жалем глянула на Лесю.

— Спиши у мене! — прошепотіла вона. Але Леся похитала головою.

Вона писала щось у зошиті, так, аби щось писати, просто, щоб не звертати на себе увагу в класі, і ніби байдуже подала зошит учителеві.

На другому уроці була література.

їхня нова класна керівниця зайшла з практикантами — студентами. Учителька оглянула клас і спитала:

— Ну, хто хоче розповісти мені характеристику Татьяни і Онєгіна?

Леся згадала, як вона заколисувала Андрійка, і байдуже підвела руку.

В класі здивовано переглянулися. Але яке ж було загальне здивування, коли Леся, цитуючи напам'ять цілі строфи, з захопленням, якимись своїми, не з підручника, словами, почала відповідати. Учителька уважно поглянула на неї. Лише вчора про цю дівчинку говорили в учительській, що її треба підтягти, що вона відстає, дуже млява і сонна, байдужа на уроках.

— Стародуб, зайдеш до мене після уроків,— сказала учителька.

Але Леся після уроків, глянувши на годинник, з жахом побачила, що мамі вже треба йти на роботу, і швидко побігла додому.

— Я завтра до неї піду,— вирішила Леся. Минуло кілька днів. Учитель повернув зошити. Інакше не могло й бути. "Що ж, він цілком правий",—

подумала Леся, дивлячися на виведене, ніби навмисне, чіткими великими літерами "погано". Учні всі були в коридорі, і тільки Леся сиділа за партою і не могла відірватися від зошита. Це вже загрожувало поганим табелем, може, переекзаменовкою, а тато в кожному листі з фронту питає:

"А як моя юна морячка? Так само хапає "відмінно" і скоро одержить звання заслуженого діяча географії?" Раптом в клас вбігла, розмахуючи газетою, дівчинка.

— Стародуб! Це твоя мама? Вітаю!

В газеті, на другій сторінці, розповідали про ударну роботу енського заводу, який перевезли з прифронтової смуги, як, ударно працюючи у мороз і негоду, змонтували його і пустили в хід всі цехи. Серед фотографій ударників, вміщених у газету, був і портрет Лесиної мами.

Леся глянула на маму. Так, це була вона. Значить, вона не відстала, не була гірша за всіх. Леся подивилась на зошит і, опустивши голову на руки, гірко заплакала.

— Що, що з тобою? — кинулася до неї подруга.

— Лесенько, що з тобою? — почула вона рідний мамин голос.

На порозі класу стояла мама, оточена дітьми, коло неї стояли учителька літератури і учитель фізики. Мама підбігла до Лесі.

— У мене вихідний, я зайшла тобі сказати, що сьогодні можеш не поспішати, якщо у тебе якісь справи.

— Ну, що ж, Стародуб,— сказав учитель фізики.— У тебе така мама стахановка, а ти так підкачала.

— Ні,— раптом спалахнула мама,— я горджусь своєю дочкою. Вона не підкачала! А контрольна? — глянула вона на зошит.— Даю вам слово, ми наздоженемо з нею за цей тиждень все. Вона допомогла мені, а тепер я їй.

— Не сердься на мене,— раптом сказала чорнява дівчинка,— тепер я все розумію. Хочеш, ми будемо вдвох готувати уроки, я приходитиму до тебе, і твій братик нам не заважатиме, я живу близько коло вас, дім 42, квартира 5.

— Це треба було давно зробити,— насупила брови учителька літератури.

Тільки учитель фізики поки що не розумів, у чім справа.

— Я поясню вам...— схвильовано почала мама.

— Не треба,— твердо сказала Леся і усміхнулася, вперше за весь час в школі, і діти побачили, яка вона гарна і мила дівчинка.— Тоді, коли в мене буде знову "відмінно",— додала вона.

1942

ТАЄМНИЦЯ

Звичайно, він був уже великий хлопець. Адже так часто мати казала йому: "Толю* ти вже такий великий, тобі вже десять років, а ти знову забув принести хліба!"

І до того ж він був піонер.

Недавно, коли вони з Вовою і з Вітею занадто вже галасували, бавлячись на подвір'ї, усі сусіди знову ж таки нагадували про їхній дорослий, солідний вік і при цьому докірливо додавали: "А ще піонери!"

Ні, це насправді вже досить багато для кожного хлопчика або дівчинки, і, напевне, ті два бійці теж вважали його за великого, цілком самостійного хлопця, коли доручили йому таку важливу справу. Чому ж, чому він відчував себе тепер таким маленьким та беззахисним?

З тої хвилини, коли ясного серпневого ранку Вовка зник за рогом вулиці, Толя раптово відчув, що порвалась якась ниточка з усім тим, що було досі. Настало зовсім, зовсім інше життя. Ніби він ішов прямо вулицею, ну, наприклад, цією ж вулицею Кірова, де знайомий кожен будинок, кожен стовпчик; от школа, далі — проти Воло-димирської гірки — Палац піонерів. І все таке зрозуміле, таке рідне — і Дніпро, і школа, і Палац піонерів. Скрізь веселе товариство — Вовка, Вітя, Слава, Юрко —

галасливі, мов гороб'яча зграя. І раптом ніби звернув у якісь страшні, невідомі завулки, що, як уві сні, невблаганно стали йому на дорозі.. А він сам — маленький і безпорадний.

Вовка тоді забігав попрощатися, а решта хлопчиків з їхньої зграї розлетілися ще раніше.

Наставала золота осінь, та ні каштани, ні горіхи не приваблювали тепер Толю, як завжди восени. Вони не потрібні були для боїв з хлопцями, бо на вулицях точилися вже справжні бої.

Але найважчі і найстрашніші дні настали тоді, коли наші бійці, похмурі й мовчазні, вже відходили за Дніпро.

Толя з матір'ю майже весь час сиділи в льоху. Там же ховались і сусіди, пригнічені й сумні. Більше мовчали. Зловісна тиша на дворі, на вулицях лякала не менше, ніж вибухи і кулеметні черги. А тут раптом настала саме така зловісна тиша.

— Мамо, я побіжу погляну,— сказав Толя. Йому вже таки набридло сидіти в темному льоху.

— Чи ти здурів? — спалахнула мати. Але всім цікаво було знати, що робиться в місті, і в той же час страшно було висунутися з льоху.

— Пустіть його, Тимофіївно,— сказала стара Кульба-чиха, сторожиха "Гастроному", яка мала найбільший авторитет серед усіх сусідів.

— Хай, хай іде,— сказав і Онисим Петрович, старий бондар.

— Я зразу ж, тільки гляну та забіжу до хати і хліба принесу — там ще окрайчик лишився,— швидко заговорив Толя і вибіг із льоху.

Нікого, нікого не було ні на дворі, ні на вулиці. "Що ж це таке?" — здивовано підвів біляві брівки Толя і раптом почув чийсь приглушений голос:

— Хлопчику, хлопчику, біжи мерщій сюди!

Через невисокий паркан між їхнім двором і двором бондаря Онисима Петровича перелазили двоє черво-ноармійців. Толя підбіг до них.

— Ми останні,— сказав один з них, худорлявий, з чорними очима,— ми останні з нашого полку і останні в Києві. Нас було троє, то одного оце зараз забито... там лежить.— Він показав на двір Онисима Петровича.— Вороги вже займають Київ, а в нас лишилося тільки чотири гранати. Вони ще їх покуштують... Але з нами наш полковий прапор. Збережи його, хлопчику, ми ще повернемось, а як не ми, то наші товариші. Дай тільки слово, що доти нікому про нього не скажеш.

— Чесне піонерське...— прошепотів Толя і взяв у тремтячі руки загорнений в газету прапор. Газета була подерта, і Толя побачив на червоному прапорі кілька мокрих плям. Тільки тоді помітив, що руки другого червоно-армійця, невисокого, кругловидого, зовсім ще хлопчика, в крові.

— Чесне піонерське...— знову прошепотів Толя. І обидва червоноармійці зрозуміли, що це він обіцяє і зберегти прапор, і мовчати, а головне, чекати, чекати, поки знову до Києва повернуться вони, бійці рідної Червоної Армії. Худенький, білявий, нічим особливим не примітний хлопчик з палкою відданістю дивився на них світлими блакитними очима і раптом злякано схопив їх за руки і притулився до них:

— Дивіться!.-

З гори йшли ворожі танки.

— Ну, бувай! — мовив молодший, кругловидий і додав: — Він на братушку мого схожий... Ходім, Петре.

І вони не сховалися, ні, вони вибігли на вулицю і пішли просто на танки. А Толя заплющив очі... Такий гуркіт лунав навколо від танків, мотоциклів, що він не відрізнив страшного вибуху і, звичайно, не міг бачити, як червоноармійці зустріли гітлерівців всіма останніми чотирма гранатами...

Толя стояв, притулившись до паркану, приголомшений, розгублений, такий маленький і такий дорослий. Нарешті, отямившись, він збагнув, що у нього в руках прапор, радянський червоний прапор, його треба мерщій сховати. Толя швидко засунув його під купу червоно-жовтого листя.

"Вночі я заховаю його як слід",— подумав він і повернувся в льох.

Онисим Петрович чиркнув сірник. Толя стояв з такими синіми, тремтячими губами, що мати схопила його і притулила до себе.

— Що з тобою?

— Фашисти,— ледве вимовив хлопчик.

* * *

Онисим Петрович, старий бондар, що мав невеличкий будиночок по сусідству, був не дуже приємною людиною. У нього в садку росли груша й слива, і він так трусився над ними, що хлопцям і пройти поблизу не можна було. За садком Онисима Петровича, під самісінькою горою, була стара криниця. З неї ніхто вже не брав води, але біля неї любили збиратися хлопці. Про цю криницю і згадав Толя, коли сидів у льоху. Звичайно, якби був Вовка, він, може б, вигадав щось краще, і взагалі вдвох було б все легше виконати, але тепер треба йому робити самому

та ще й так, щоб ніхто нічого не знав і не помітив. Однаково порадитися ні з ким. Мама і всі сусідки в усіх випадках життя радилися завжди з Кульбачихою, але не буде ж з нею радитися Толя про те, що доручили йому, піонерові!

Він сидів мовчки і думав, уперто думав, як зробити краще. За деякий час сказав, що йому треба вийти з Льоху. Толя зайшов до своєї хати і витяг з-під ліжка брезентову торбину, в якій мама носила пакунки. їй вона уже була непотрібна: не буде ж вона тепер служити кур'єром — цього Толя їй не дозволить, хоч вона й мати йому.

Прапор ледь убгався в невелику торбину, довелося просто утрамбувати. Але то нічого: коли прийдуть наші, його можна буде випрасувати. Та хоча в криниці і мало води, все ж вона може промочити торбинку. Смола! Можна залити торбинку смолою — потягти її в Онисима Петровича. Коло дровітні в нього стоїть цеберка з смолою, якою він засмолює свої діжки.

Толя зробив все швидко, не марнуючи жодної хвилинки. А що, як хто зайде і побачить його за цією справою?.. Він відніс цеберку на місце, знову кинув пакунок у листя і^ повернувся у льох. Сусіди потроху порозходились, вийшла й мати з льоху.

Вночі було найстрашніше. Але ж пакунок треба було сховати цієї ж ночі, обов'язково цієї ж ночі, бо невідомо, що буде далі, і якими очима погляне Толя на того кругловидого хлопця, на чорнявого Петра, коли вони повернуться по прапор! Він не уявляв, що саме вони вже не повернуться...

Толя вийшов тихенько, босий, щоб ніхто не почув, хоча було вже холодно. Цікаво, чи спустив Онисим Петрович з ланцюга свого Букета, як він робив щовечора? На всякий випадок Толя тримав у руці окрайчик хліба, який ніхто не захотів тоді їсти в льоху. Проходячи поза садком Онисима Петровича, Толя тихенько шепотів:.

— Букет!.. Букетику, милий! — ніби від нього залежала вся справа і все життя. Але власний шепіт заспокоював і його самого.

"А що, як тут лежить той забитий червоноармієць? " — раптом згадав він. Та однаково треба було йти.

Він обережно спустив на мотузку торбинку і вишморг-нув мотузок назад. Додому Толя повертався сміливіше: тепер уже коли й спіймають його — однаково не дізнаються, чого він тут ходив.

Але що це за голоси, що це за шарудіння в будиночку Онисима Петровича? Адже всі знають, що він, як кріт, любить заритися в своє кубло, нікого до себе не пускає далі сіней і ніяких родичів не має.

Толя причаївся.

— Хто там такий? — почув він тихий, але сердитий голос Онисима Петровича. Хлопчик прожогом кинувся до своєї хати.

Гав! Гав! Гав — стрибнув з будки Букет. Але замість того, щоб, як завжди, закричати: "Лови! Держи!", Онисим Петрович почав ласкаво умовляти Букета:

— Букетику, тихше, чужих нема, тихше, Букет!..

* * *

Удень Толя заглянув у криницю. З води в кутку стирчало тільки вухо торбинки, але що то була торбинка, міг догадатись тільки Толя, а хтось інший, побачивши, подумав би, що то камінь, та й годі.

— Чого ти там вештаєшся? — раптом гримнув на нього Онисим Петрович, виходячи на ґанок.— Нема чого тобі тинятися по чужих дворах.

— Я, дядю, нічого, я ж до вашої груші і не підходив,— пробурмотів, почервонівши, Толя. Може ж народитися така вредна людина, як отой Онисим Петрович!

Навіть мама сказала бабі Кульбачисі:

— Всіх тепер горе єднає, тільки Петрович ніби і не свій став, а зовсім чужий — ні тобі спитати, ні до хати зайти. Стара ж уже людина, вмирати скоро, а він он який лихий до всіх у такі дні.

— Горбатого і могила не виправить,— похитала головою Кульбачиха.

Але все-таки не сподівались вони від бондаря такого ганебного вчинку, як оце стався сьогодні вранці.

І мати, і Толя, і баба Кульбачиха бачили, як у двері до Онисима Петровича постукали есесівці.

— Добре, що не до нас,— прошепотіла мати.

— Хай мине лиха година,— перехрестилася Кульбачиха.

Петрович вийшов на ґанок, спустив окуляри на кінчик носа і, поглянувши на них, заговорив по-німецькому.

— Він же в імперіалістичну в полоні був,— прошепотіла Кульбачиха. — Навчився...

І раптом Петрович зійшов з ґанку і повів есесівців... просто до їхньої хати.

Він ішов мовчки, поважно.

— От до вас на постій, Тимофіївно,— сказав він.

— Соромно вам, Онисиме Петровичу,— тихо сказала мати,— я бідна вдова, мене нікому захистити.

— Нічого, нічого, Тимофіївно,— сказав Петрович тоном, що не припускав заперечень.— Нічого вам не станеться.

І додав:

— Тільки малого свого спиніть, хай панів німців не дратує і язиком зайвого не ляпа.

* * *

Яке страшне життя почалося. Чи думали вони, хлопці, колись, сидячи навколо піонерського багаття, або проходячи в лавах на Першотравневих і Жовтневих святах, або на уроках у школі, що доведеться пережити таке приниження, таке жахливе лихо.

Фашисти ходили по Києву, фашисти ходили по їхній улюбленій Володимирській гірці, по їхній вулиці, троє ненависних фашистів жили в їхній кімнаті, а вони з матір'ю спали на кухні. І мати мусила носити їм воду, варити для них і мовчки терпіла всі образи. Толя намагався не сидіти дома, щоб не бачити їхніх самозадоволених пик. Але куди було подітися? Скрізь були вони, ці сірі ненависні постаті в круглих касках. Поки що вони обминули на їхній вулиці тільки будинок Онисима Петровича, але ж Онисим Петрович нікого не пускав до себе.

— Бреше старий,— шепотіла Кульбачиха,— що до нього сестра з Білої Церкви приїхала і на тиф захворіла: у нього ж ніколи сестри ніякої і не було.

А! Вона нічого не розуміла, ця Кульбачиха! Толя одразу збагнув, що Онисим Петрович — просто зрадник, недарма ж він белькоче по-німецькому.

Але одного разу, коли вже випав сніг і Толя вирішив поглянути, чи все гаразд в його таємничій схованці, він побачив у маленьке віконечко у хаті бондаря чиюсь постать. І зовсім це була не сестра, бо зовсім не жінка, а чоловік.

Толя вирішив простежити, в чім тут справа, і того ж вечора побачив, що з Онисимом Петровичем на ґанок вийшла... жінка, висока, запнена у велику хустку, у кожусі та чоботях. Вони мовчки поцілувались. Може й справді то була сестра? Але раптом сестра сказала зовсім чоловічим голосом:

— Дякую за все! Ще побачимось! — Онисим Петрович затулив їй (чи йому?) рота і замахав руками. Жінка пішла собі, а Онисим Петрович довго, довго стояв замислившись на своєму ґанку.

* * *

Страшенно пригнічувала самотність. Самотність найбільше була через те, що нікому не можна було сказати про свою таємницю. Але ця таємниця і підтримувала його в ці страшні, жахливі два роки.

Ага, ви гадаєте, погані недолюдки, що ми вам скоримось, повіримо, що ви тут навіки? А от радянський піонер Толя заховав у старій, забутій криниці прапор Червоної Армії, і він його віддасть тим бійцям, що доручили йому зберегти.

"Коли б вони були живі, коли б тільки саме вони були живі!" — думав інколи Толя. Він навіть не знає, як звуть того кругловидого, з таким дитячим, безвусим обличчям. Він казав, що Толя схожий на його молодшого брата...

Життя справді пливло тепер страшними, темними завулками. На гору Толя давно вже не виходив, по своїй вулиці він теж не ходив, бо гітлерівці ловили людей і одвозили їх до Німеччини. І він, і мати, і всі сусіди пробиралися таємними стежками, ярами, чужими садками, і Онисим Петрович тепер уже не лаявся, коли проходили повз його грушу й сливу. Він став байдужий до всього і одного разу навіть сказав Толі:

— Чого ти слив собі не набереш? На, понеси матері.

"Щось велике в лісі здохло",— подумав Толя, недовірливо дивлячись на гостру борідку й окуляри старого бондаря.

Він тепер не працював і в розмовах з сусідами завжди згадував, що йому вже сімдесят п'ять літ і він старий і немічний, хоча й мати, і Кульбачиха добре пам'ятали, що до війни йому було тільки шістдесят два і він завжди любив молодитися.

— Хитрий старий! — казала баба Кульбачиха, але не так уже сердито.

І якось Петрович сказав, ніби між іншим:

— Узяли Полтаву... Полтаву червоні взяли.

І не можна було зрозуміти, чи зрадів він, чи тільки випитує, і ніяк не могли вирішити ні мати, ні Кульбачиха, чи слухати його, чи ні, коли він прийшов одного вечора і, спустивши окуляри на ніс та оглянувши всіх підозріло, сказав:

— Ховатись треба. Всіх до Німеччини гнатимуть. Відступають. Близько червоні. Треба за криницею печери викопати.

— Не треба за криницею! — схопився Толя.

— Чому не треба? — здивувався Петрович.

— Близько...— забурмотів Толя.

Петрович пішов до себе, а мама й Кульбачиха та сусідка Надя з малим Юрчиком на руках і ще сусіди цілу ніч сиділи й думали. Нарешті Кульбачиха сказала:

— Двом смертям не бувати! До Німеччини не піду, хай хоч повісять! Може, таки переховаємось. А як піддурює старий чорт, виказати хоче, так хай він пропаде з своєю сестрою і з онуками і з правнуками! Хай щастя не діжде!

І понесла, і понесла, ледве мати спинила її.

Другого ж дня почали копати яму під горою.

"Отак ми і зробилися печерними жителями!" — подумав Толя, згадуючи книжку про доісторичні часи, що читав у школі.

Іноді вилазив Толя в бур'яни. Над ним височів Київ — колись прекрасний, рідний, тепер такий зруйнований, страшний.

Фашисти ходили з своїми собаками і ловили людей. Отоді тремтіли всі печерні жителі. А Букета, який загарчав на них, застрелили. Толя навіть не повірив своїм очам, коли Онисим Петрович трохи не заплакав.

— Толю,— сказав він старечим, тремтячим голосом,— давай вкинемо Букета в стару криницю і закидаємо її камінням — адже викопати яму зараз нікому.

— Ні, ні, не треба,— благально заговорив Толя,— не треба в криницю.

— Чому? — здивувався Петрович.

— Я краще вночі викопаю яму.

І справді викопав яму. Мати сердилась: "Через собаку наражатися на небезпеку, коли таке робиться навколо". А навколо справді було "світопреставління", як казала Кульбачиха. Київ палав. На Дніпрі і над Дніпром, у повітрі, йшли страшні бої.

— Нічого, нічого,— заспокоював усіх Онисим Петрович,— ще трошки, трошки потерпіть...

Вони сиділи в ямах аж 40 днів. Говорили пошепки і вилазили тільки вночі по їжу, яку приховали тут же недалеко і якої вже не вистачало.

— Жовтневе свято завтра! — згадав Толя і заснув з думкою про щасливі минулі дні. Чи настануть вони ще коли?

Вранці він вибіг з печери і своїм очам не повірив: по вулиці Кірова вгору бігло кілька червоноармійців.

— Наші! Наші! — закричав він несамовито.

— Наші! Наші! Вилазьте з нір!

Але люди ще не вірили такому щастю. Тільки Толю вже не можна було вдержати на місці — він бігав туди й назад і раптом побачив, що якийсь високий боєць з зіркою на кашкеті, з зіркою на грудях стукає нетерпляче в двері до Онисима Петровича.

Толя кинувся до печери.

— Онисиме Петровичу, до вас червоний командир, чесне піонерське...

І яке ж було його здивування, коли старий Петрович і гість кинулись один одному на груди. Кімната Онисима Петровича сповнилась людьми, і він усіх, усіх пускав до себе.

— Дозвольте рекомендувати,— казав він, хитро підморгуючи гостеві, — оце і є та сестра з Білої Церкви, що хворіла на тиф, коли вороги зайняли Київ.

Усі здивовано дивилися, чи не збожеволів старий з радості.

— Було так,— сказав дорогий для всіх гість.— Нас лишилося троє. У нас було чотири гранати і наш полковий прапор. Ми хотіли його зберегти, але куля влучила мене, і я впав непритомний отут, на дворі Онисима Петровича. Вночі він підібрав* мене, переніс до себе і доглядав, поки я не одужав, а всім казав, що у нього сестра хвора на тиф.

— От хитрий старий шкарбун! — не витримала Кульбачиха.— І ні пари з вуст. Та ми б же допомогли вам, Петровичу!

— Жінки, як ті сороки, враз усім би рознесли по секрету,— засміявся Петрович.— От, синку,— звернувся він до Толі,— учись зберігати військові таємниці.

Толя спалахнув і, ні слова не вимовивши, вибіг з хати.

Чи стирчить ще в криниці вухо торбинки?

Він прив'язує міцний мотузок, на якому Кульбачиха вішала білизну, до старої груші і обережно спускається в криницю. Ой, як важко спускатися по слизьких цямринах! Але він добре роздивився їх ще раніше.

Так, третя... тепер стати лівою ногою, тепер правою. І чому він не покликав з собою командира та дядька Петровича? Ні, ні, він сам хоче дістати! Як він мріяв ці страшні два роки про цю хвилину! Толя намацує вогку замулену торбинку і раптом відчуває, що сили його зраджують.

— Мамо! Мамо! — з останніх сил гукає він: — Мамо! Мати саме вийшла на ґанок: вона вмить опинилась

коло криниці.

— Рятуйте! Рятуйте! Толя в криницю упав! — закричала мати.

Всі вибігли на подвір'я.

— Тягніть мотузок! — почули слабий голос Толі. Командир потяг міцними жилавими руками мотузок,

і хутко перед очима усіх з'явився, як водяник,— брудний, мокрий Толя з якоюсь великою чорною каменюкою за пазухою. Це була торбинка.

— От... ваш полковий прапор,— через силу вимовив Толя.— Його дали мені сховати Петро і ще якийсь кругловидий,, а самі побігли кинути гранати під танки.

— Альошка?! — закричав командир.— Петро й Альо-шка!.. Так вони загинули як герої? — І він опустив голову.

— Несіть, несіть хлопчика в хату,— хвилювалася мати.

— Дитина ж застудиться, воно ж мале ще! — метушилася Кульбачиха.

— Але як уміє зберігати військові таємниці! — похитуючи головою, мовив Онисим Петрович.

А Толя зовсім не збирався застудитися. Він швиденько переодягся, і за кілька хвилин вони всі — і командир, і Онисим Петрович, і навіть мама з Кульбачихою — пішли до штабу.

Червоний прапор, политий кров'ю, пробитий кулями, зійшов зорею на вулицях визволеного Києва.

1945

ЯЛИНКА

Що й казати, ялинка цього року була просто розкішна. Недарма вона стояла в залі Дворянського зібрання, а коли там "ялинка закінчилася", загасили електричні кольористі лампочки, розібрали подарунки, діти, натанцювавшися і нагулявшися, роз'їхалися, ялинку перевезли в притулок для хлопців — "Дім трудолюбія".

Мама, накинувши шубку, стояла надворі і порядкувала:

— Дмитро, он праворуч оті гіллячки пообскубані вже, ти їх підріж. І он вже пожовкла, її теж к лихій годині. Та підрубайте трошки.

— Ну й ялинка, просто ялиняка, такої ще ніколи не було. От Лідія Миколаївна дістала! — приговорював Дмитро, орудуючи сокирою, і хитро підморгував мені і Шурці.

Мишко і Степан лагодили великий хрест. Я з Шуркою — дочкою трудолюбського старшого пекаря — крутилися тут же, а малеча з червоними від морозу носами, без бушлатів, як горобина зграя, теж стрибала навколо. Рожевий маленький Каленик навіть босий вибіг. Хлопці-трудолюбці — народ загартований.

— Ти що, совісті в Сірка позичив!— накинулась на нього мама.— Йому в хорі співати, а він босий, як заєць, гасає! Ану, геть мені в хату! І ви тут всі не метушіться під ногами, ідіть краще вірші повторювати.

Але як це можна було пропустити таке видовисько: ялинку вже вносили у клас — величезну казарму, де заразом мама вчила три групи — щось більше сотні трудолюбців. Тепер з класу повиносили парти — і це була вже зала.

Справді, ялинка була майже така ж висока і майже така ж пишна, як і в Дворянському зібранні.

На ялинку піднялися подивитися і пекарі в білих брудних халатах і ковпаках з пекарні, що була в підвалі. Звідти завжди смачно пахло здобою, але трудолюбці, як пекла, боялися цієї пекарні. Цілі ночі їм доводилося місити пухку здобу, а пекарі ніколи не шкодували потиличників та ляпасів. Припливла і Шурчина мати — товста і добродушна Парасковія Федорівна. Вона поцілувалася з мамою і від зворушення почала підшморгувати носом і кліпати віями.

— Кумонько-голубонько, ви вже як зробите, так зробите! Ніхто ж про цих злиднів, крім вас, не подумає.

І пекарі дивилися з захопленням:

— Ну й Лідія Миколаївна, і де таку утнули? І скільки ж вона коштує?

У мами у самої від задоволення блищали сині очі, вона поправляла маленькими енергійними руками пишне каштанове волосся і пошепки казала, весело підморгуючи:

— Хіба б наш пан гроші дав? Даром дістала! Я після концерту у Дворянському зібранні підійшла до розпорядника і сказала йому: "Однаково, кажу, на дрова порубаєте, а мені для хлопців треба". Він і не відмовив.

Звичайно, не відмовив! Хто міг би відмовити Лідії Миколаївні — трудолюбській учительці! Вона ж зовсім не була схожа на зітхаючих дам-патронес, які закочували очі, творячи чужими руками свої "благодійні справи"; але й до затурканих, несміливих учительок дитячих притулків та церковно-парафіяльних шкіл вона теж не була подібна. Вона була така життєрадісна, весела, молода й красива!

І зараз усі пекарі і всі трудолюбці дивилися на неї так, ніби все в житті цього сірого запорошеного "Дому трудолюбія" дуже добре і ніби і хлопців не б'ють, і годують їх добре, і не працюють вони до нестями.

— Пан приїхав! — захекавшись, вбіг рудий худенький Борис.

Пекарів умить як вимело з зали. Хлопці принишкли, розмова затихла. Сказати правду, я і моя подруга Шурка не терпіли пана, і я, знаючи, що мама вже робитиме знаки, що треба привітатися з ним і зробити реверанс, побігла з Шуркою до хлопців. А хлопці — мало сказати не терпіли! — вони просто тремтіли, як осикові листочки, коли бачили пана, хоча власноручно він їх ніколи не бив. "Паном" всів "Трудолюбії" звали завідуючого, навіть мама поза очі називала його просто "паном" — так уже всі звикли.

Стягуючи чорні рукавички, в чорній шубі з багатим коміром і в капелюсі, "пан" зайшов у залу.

— Добридень, Лідіє Миколаївно! — мовив він, подаючи руку. Парасковії Федорівні він злегка кивнув головою, на хлопців зиркнув зневажливо і погордливо, наче це була якась огидна дрібна комашня. Я і Шурка удали, що розглядаємо у вікно його машину.

"Пан" — це був справжній пан. Він жив, звичайно, не в "Трудолюбії". Мені завжди здавалося, що, коли він приходив у "Трудолюбіє", він боявся забруднитися. У нього був власний великий будинок на Малопетрівській вулиці і перший на всю Полтаву автомобіль. Треба було бачити, з яким гордим виглядом, високий, повний, випещений, з чорними вусами і холодними чорними очима, завжди гарно вдягнений, їздив пан на цій машині по тихих привітних вулицях Полтави. Автомобіль ніби презирливо пихкав на всіх візників, собак і перехожих і шипів: "Ми найкращі, ми найперші!"

Пан подивився байдуже на ялинку, і мені ялинка раптом почала здаватися не такою вже розкішною.

— Ви їх надто балуєте, Лідіє Миколаївно,— промимрив він крізь зуби. — Ці ялинки, вечірки, а на пекарні працює все менше і менше хлопців, особливо старших.

— Ми з вами умовилися, Євген Григорович,— спалахнула мама,— що випускники-хлопці, які підуть вчитися далі, на пекарні і в майстернях останній рік не працюватимуть. У них багато роботи, вони повинні скласти іспити на кругле п'ять, щоб їх прийняли.

— Ви переконані, що їм це так потрібно? — впівголоса спитав він.

— Ну, це вже стара пісня! — раптом якось легко всміхнулася Лідія Миколаївна і, трохи наблизившись до пана, таємниче додала: — Ви

краще попечителя запросіть на ялинку — в цьому році у мене великий випуск, я й на нього покладаю надію.

— Що з вами поробиш! — усміхнувся й пан, але від усмішки його обличчя не зробилося приємнішим.

— У нас чудова програма цього року,— вже з захопленням казала мама.— От ви почуєте, вам не доведеться червоніти.

— У цьому я завжди певний, коли ви беретесь до справи,— чемно, але стримано мовив Євген Григорович, розгладжуючи вуса над повними червоними губами.

Ще б пак! Йому б довелося червоніти! Ми вже так давно почали готуватися до цієї ялинки! Я кажу "ми", бо я теж не сиділа вечорами без діла.

Як я любила ці вечори! З Шуркою ми поспішаємо швидше приготувати уроки і все поглядаємо, чи ще багато трудолюбських зошитів перед мамою. Ох! їх завжди гори! По них швидко бігає мамина рука з червоним олівцем, виправляючи помилки.

— Десять! — шепочу я Щурці.

— П'ять! — через кілька хвилин шепоче Шурка. Нарешті, останній!

— Ух! — зітхає з полегшенням мама і трясе рукою, щоб відпочила.

А зараз починається найцікавіше.

— Мамо, і ми з Шуркою вибиратимемо? — питаю я.

— Як же! Без Гриця вода не освятиться! — сміється мама.

Гори зошитів прибираються, і наш великий обідній стіл вкривається горою книжок — читців-декламаторів, читанок, журналів. Це мама вибиратиме вірші для ялинки, а я буду їх переписувати для трудолюбців на довгих аркушиках паперу. Перед тим як остаточно вибрати, мама стільки перечитає вголос, і всі домашні будуть гаряче обговорювати, на чому зупинитися. Вірші мама любить зворушливі, довгі і щоб можна було читати кільком. Завжди треба ще врахувати, що на ялинці буде архієрей, для нього треба вибрати щось духовне. Тому я знала, що вже спеціально для нього вивчать "Моление о чаше". Не обійдеться і без "Мадонни" Баратинського та "Детства" Надсона, і обов'язково буде улюблений мамин уривок з "Полтави" — "Тиха украинская ночь", який так добре виходив у трьох хлопців — за автора, Орлика і Кочубея. Для сміху вивчали з малечею "Суд Міноса". Це вже на смак директора ремісничого училища. Він любить посміятись.

Цього року має бути щось зовсім нове!

Звичайно, в трудолюбській школі, як і в усіх парафіяльних школах, учили дітей російською мовою, хоч для трудолюбців, більшість яких була з села, це було досить важко. Поза уроками мама розмовляла з ними по-українськи. Вона дуже любила українську мову, плакала над "Кобзарем", у нас дома висів великий портрет Тараса Григоровича. Любила вона і ліричні українські пісні, і коли іноді влаштовувала для хлопців прогулянки в монастирський гай, хлопці завжди співали "Садок вишневий" і "Реве та стогне".

Якось увечері, повернувшись з міста, мама витягла з муфти маленьку книжечку — "Байки" Глібова. Ой, як ми всі сміялися, коли вона прочитала "Коника-стрибунця", "Вареники", "Вовк та Ягня". Вона так чудесно читала, і хоча сама перша починала сміятися, слухачі не відставали.

— Обов'язково, обов'язково на ялинці хлопці декламуватимуть байки! — захопилася мама.

Хлопцям це також припало до смаку. Це було і легко, і зрозуміло, і, головне, весело. А в їхньому житті було так мало веселого! Вони тремтіли перед "паном", тремтіли перед пекарями і майстрами, тремтіли перед доглядачем, колишнім унтером. Завжди напівголодні, одягнені пристойно тільки по неділях та по суботах, коли вистоювали довгі служби в соборі, а то босі й замурзані, вони вільно дихали лише в школі, лише з Лідією Миколаївною. До неї вони могли прибігти на квартиру і тільки сказати: "Лідіє Миколаївно! Пекарі Мишка б'ють..." і Лідія Миколаївна кидала обід, приватний урок, яку завгодно роботу і летіла в "Трудолюбіє". Пекарі ніяково чухали потилиці, починали виправдуватись. їм було теж непереливки. Спересердя чи з похмілля вони зганяли свою злість на цих нікому не потрібних хлопцях. Але перед Лідією Миколаївною було соромно. Вона вчила безплатно всіх їхніх дітей, улаштовувала їх на роботу, ніхто, як вона, не вмів написати так "прошеніє" і порадити в будь-яких випадках. Шурка казала мені переконано:

— Тьотя Ліда? Хм! Вона все може! "Пан" — тільки пан і більше нічого. Ти знаєш, його вигнали з другого класу Кадетського корпусу — от їй-богу!..

— А чому ж його всі бояться? — питала я наївно. Шурка була трошки старша і досвідченіша в життєвих

питаннях.

— Дурна! Все ж таки він пан! — відповідала вона безапеляційно.

А мені було незрозуміло. Мені взагалі було незрозуміло — навіщо тут пан в "Трудолюбії". Завжди, коли мама починала яку-небудь справу: чи хотіла віддати хлопців учитися далі, чи влаштовувала ялинку або яку вечірку,— завжди треба було ламати голову,— а що, як пан не згодиться? Ні, справді, пан існував тільки для того, щоб перешкоджати! От і з'араз. Чому він так противно дивиться на ялинку? Мама ж так

клопоталася за неї. Але, на щастя, пан швидко пішов, і всі зітхнули вільно. Хлопці загомоніли, підбігли до своєї вчительки.

— Хлопці, після обіду — до мене на Різницьку на репетицію. Усі чисто, хто виступає! — наказала вона.

Це був приємний наказ, і його не треба було повторювати двічі. Всі хлопці любили репетиції на Різницькій. І я теж.

Звичайно, особливих художніх тонкощів мама навчити не могла. Найголовніш, їй здавалося, це щоб виходило з почуттям і зворушливо.

— І дивіться прямо перед собою,— вимагала мама.— Дивіться в очі тим, хто слухає, а не собі під ніс.

їй здавалося, що це найвища школа.

Байки Глібова хлопці читали чудово. Особливо мені подобалось, як виходить "Вовк та Ягня". Цю байку читали мої приятелі — Митько, Борис і маленький Каленик.

За автора був Борис — руденький, миршавий, некрасивий хлопець, слабкий і неоковирний. Від усіх йому перепадало, бо ніяк він не міг пристосуватися до суворих звичаїв трудолюбе ького життя. Але Боря був такий здібний до науки, що мама потай від усіх (тільки я про це знала) мріяла віддати його в гімназію або реальне — неймовірна кар'єра для трудолюбця! У нього нікого не було з рідні, крім сліпої старої бабусі десь на селі, і коли мама іноді гладила його по рудій вихрястій голові, він увесь, як кошеня, тулився до неї і жмурився.

За "ягня" був Каленик — ще маленьке хлоп'я, загальний улюбленець, лагідний, ласкавий, спокійний, з блакитними очима і рожевими щічками, які навіть у "Трудолюбії" не змарніли. У нього був чудовий дискант, і він співав у архієрейському соборному хорі. Хлопці,

що співали в архієрейському хорі, були трохи в привілейованому становищі: вони не працювали на пекарні, їм давали кращий одяг,— все-таки вони частіше бували на людях. їх підгодовували добрі люди на похоронах і весіллях, мамі легше було виклопотати для хориста стипендію в "духовне".

Але працювати їм доводилось багато. І у них у всіх, крім рожевенького Каленика, був не менш зморений і сонний вигляд, ніж у решти хлопців.

За "вовка" читав, звичайно, Дмитро. Наш Дмитро. Наш — бо він довгий час жив у нас на Різницькій.

Я пам'ятаю, як з'явився Дмитро. Це було влітку. Мамі передали, що на кухні її чекає якась тітка з хлопцем. Тільки мама вийшла, а я слідом за нею, тітка почала кланятися в ноги і тоненько плакати.

— Матінко, рідна, ні батька у нього, ні матері, та зробіть вже милість божу. Привела його до приюту, а там, кажуть, місць нема, на літо не приймають, кажуть, до осені чекайте! А куди я його діну? У самої шестеро, хоч би їх переполовинило, хоч з моста та в воду! Двадцять верстов пішки йшла...— І раптом, змінивши тоненький голос на густий спокійний, сказала, ніби між іншим, але показуючи, що вона знає хороший тон: — Митько, підбери соплі!..

І знову тоненько, хитаючи головою і витираючи сльози краєчком чорної з вилинялими квітками хустки, продовжувала благати маму влаштувати хлопця в притулок.

— Проси ж, шибенику,— знову змінила вона тон, штовхнувши племінника.

Митько, хлопець років одинадцяти, босий і замурзаний, стояв, чухаючи одну ногу другою, і трохи байдуже, трохи хитрувато поглядав

жвавими очима на маму, на мене, на куховарку Марфушу, на стіл, де стояла миска з борщем. Він спокійнісінько витер пальцем ніс, глянув ще раз на мене і засміявся. А тітка хлипала, і на неї було жалко дивитися. Мама не могла терпіти ані сліз, ані жалібних сцен, і я вже знала, чим це закінчиться.

— Не плачте, тьотю,— мовила мама.— Сідайте з хлопцем, пообідайте, а ми щось вигадаємо. Марфушо, серденько, нагодуй їх.

А сама пішла і тихенько постукала в кабінет до батька.

— Митю,— сказала вона тихенько,— там хлопця з Кар-лівки привели, круглий сирота, а в "Трудолюбії" місць нема зараз, просять, щоб у себе залишили. Може, поки що улітку хай у папаші поживе, садок чиститиме, звикне трохи, як ти думаєш?

Це було все "для проформи". Батько добре знав: що б він не думав, мама, незважаючи на свій тихий прохаючий тон, зробить по-своєму. І він уже звик до того, що в домі з'являлися, жили цілими місяцями якісь діти, якісь юнаки, дівчата. Всі вони звали його дядею Митею, він їх усіх плутав і ніяк не міг розібрати, де племінники, де діти якогось чотириюрідного брата — сільського вчителя, де учні, де незчисленні мамині хрещеники й хрещениці. З його боку була тільки одна вимога — тоді, коли він працює в своєму кабінеті — пише фейлетони або править гранки,— у вітальню, яка поряд, щоб ніхто не заходив, а в їдальні, яка поряд з вітальнею, щоб говорили пошепки, а по обіді, коли він спить, не дуже галасували в саду і не дражнили собак. Тому слова "дядя Митя працює" або "дядя Митя спить" набирали магічного значення.

І так Дмитро залишився у нас. Він жив у флігельку нашого дідуся, бігав по гранки в редакцію, чистив з дідусем садок, наловчився так грати в крокет, що за кілька ходів ставав "розбійником" і безжалісно заганяв мої і Шурчині шари, чудово виконував ролі дядьків у наших хатніх виставах, дражнив мене, як і всі, "кирпою", завжди був веселий,

добродушний, хитрий — взагалі акліматизувався і почував себе як дома. Усім нам шкода було, коли восени він переселився в "Трудолюбіє", та й йому там прийшлося не солодко. Він з такою охотою прибігав з яким-небудь дорученням від мами до бабусі, а я завжди власноручно шила і надписувала йому зошити. Йому дуже полюбилися наші хатні вистави, і він з особливим ентузіазмом готувався до ялинки.

Так от Митько своїм тринадцятирічним басом говорив за вовка:

— Нащо це ти, собачий сину, Тут каламутиш берег мій?

А Каленик жалібно і смирно відповідав:

— Ні, паночку, водиці я не сколотив!

Виходило дуже добре! Мама була задоволена.

— Ну, хлопці, дивіться мені! У нас сама губернаторша на ялинці буде!

Губернаторша! Навіть у мене і Шурки перехоплювало дихання.

Ми з Шуркою малювали програмки, а Боря каліграфічно, без єдиної помилки, як друкував, переписував їх.

Але треба було потурбуватися не тільки про програму і про саму ялинку. Мама забігала до Парасковії Федорівни і прохала, ніби це була її особиста справа:

— Кумонько-голубонько, ви ж постарайтесь, я в боргу, ви знаєте, не лишуся. Усі ж будуть, ви вже для мене...

— Та що ви, кумушко! — хвилювалася Парасковія Федорівна.— Хіба я не знаю, хіба ви для себе клопочетесь? Ми ж коло вас, як у Христа за пазухою, та чи віддячить хтось вам!

— А чи чуєте...— махала рукою мама.

Кажуть, що у товстих і добрих жінок завжди тісто особливо добре, і пироги найкращі, і все зробити і зварити вони вміють до смаку. А Парасковія Федорівна була така товста, лагідна, що завжди мені здавалося, ніби єдиним її бажанням було всіх нагодувати. Кулінарка вона була надзвичайна, тому всякі тонкі закуски, фарші, здоби, печиво для почесних гостей були на її руках.

День цих великих заготівель ми з Шуркою завжди проводили у них. Як там чудово пахло і скільки смачних речей нам перепадало "на пробу"!

Напередодні ялинки мама хвилювалася не менше, ніж перед щорічними іспитами.

А випускний іспит в "Трудолюбії" — це неабищо. Мама знала, що справа не тільки в знаннях, а треба ще й показати "товар лицем", бо від цього залежить дальша доля її учнів, що, звичайно, мало обходило пана, який байдуже їх всіх пустив би в наймити. Трудолюбці гаряче готувалися. Крім знань, які справді були потрібні, скільки ще треба було вивчити нісенітниці, і у мами був цілий список каверзних питань, які любили задавати екзаменатори: що легше — пуд пуху чи пуд заліза, скільки голубів було в Ноєвому ковчезі та інші.

Увечері, прийшовши додому, мама радилася з бабусею.

— Торік ми піднесли посох,— роздумливо казала мама, підперши голову руками.— Він був дуже зворушений, цей довгогривий. А що ж тепер?

— Ліда, бійся бога,— бентежилась бабуся.— Такі слова про пастиря свого!..

— А,— махала мама рукою,— всі вони одним миром мазані. Ти краще скажи, що, як повезти корзину з нашої майстерні, хлопці щось напишуть і квіти туди поставлять. Що, добре буде?

— Це найкраще! — стрибала я.— Це краще, ніж посох. Квіти йшли вибирати з бабусею, на це вона була спеціаліст.

І от до нашого дому під'їздив візник. Мама чепурилася перед дзеркалом, одягала модну крислату шляпку і, скорчивши зворушливе і богобоязнене обличчя, казала бабусі:

— їду творити жертвоприношеніє! Бабуся супилася:

— Не богохульствуй!

— Моліться краще,— повчально казала мама,— щоб погодився на іспит приїхати. А то, знаєте, його як ґедзь укусить, він ще й не прийме мене.

За мамою виносили і ставили на бричку величезну корзину з квітами, ми махали руками, і мама їхала в монастир запрошувати архієрея на іспит. Від цього багато залежало — принаймні три стипендії для трудолюбців у духовному училищі.

В їхньої учительки дивно перемішувалися забобони, справжня якась наївна віра і разом з нею зневага до попів, архієреїв, легковажне ставлення до церковних служб, які вона мусила простоювати з трудолюбцями.

Учням, які вступали в "духовне", вона казала:

— Нічого не значить, що ти не хочеш бути попом, ніхто цього й не вимагає. Ти можеш бути вчителем, а якщо ти не йолоп і закінчиш семінарію, ти вступиш в університет, а в "духовному" найлегше добитися стипендії. .

Але напередодні іспитів вона щиро молилася і прохала бабусю молитися, і я приєднувала до своїх молитов велике прохання до бога, щоб Сашко, Тихін, Василь — словом, усі кандидати на дальше навчання — склали іспити на кругле п'ять!

На іспит запрошували ще гостей — директора ремісничого училища, якихось учителів, чиновників.

Учителька була сама не своя. Очі в неї горіли, крапельки поту від хвилювання виступали на верхній губі, але іспити завжди проходили блискуче. Пан сидів задоволений, пихатий, з таким виглядом, ніби це справа його рук, і після іспитів мимрив крізь зуби: "Іспит пройшов нібито добре".

А ввечері до мами прибігали учительки соборної, срі-тенської, воскресенської шкіл. У них ще іспитів не було, вони хвилювалися так, як і мама вчора, і розпитували, що питав владика, яка була задача, який диктант.

— Він як сказився, владика наш,— розказувала мама.— Все по карті та по карті: де в раю Адам і Єва жили^ покажіть, де Мойсей євреїв переводив, покажіть, де Содом і Гоморра були.

— І вони у тебе це все знали? — з жахом витріщивши очі, питала Ліза з соборної школи і, швидко хрестячись, додавала: — Хоч би завтра він службу правив і до нас не заїхав, а то такі Содом і Гоморра мені будуть!.

— І чого ти з сил вибиваєшся? — казала спокійна, суха Ніна.— Ти думаєш, хтось дякуватиме, хтось золоту труну скує? Мені аби здихатися Як-небудь та поїхати спочивати. Остогидли ці зошити!

Маленька, худенька Настя з воскресенської переписувала нервово задачі, розпитувала, як їх розв'язувати, цілувала маму і шепотіла:

— Спасибі, мамочко, тільки куди мені до вас!

Вони ішли з щирим бажанням, щоб ніхто не заглянув в їхні школи.

— Як Сірка годують, так він і гавкає! — всміхалася лагідна мама.

їм же не треба було думати про дальшу долю своїх учнів, у тих були батьки. А у трудолюбців були тільки пан, учителька і пекарі.

О, кожна ялинка теж мусила допомогти: адже треба скрізь використати все можливе і натиснути всі пружини. Тому скласти список гостей і прийняти їх — це зовсім не така проста справа. Цього року мама покладає на ялинку особливо великі надії — скільки хороших хлопців повиростало, і їх треба кудись влаштувати. Тому в списку і губернаторша, і Гудим-Левкович — голова дамсь-

кого благодійного товариства, і ще багато аристократичних гостей.

Посеред зали стоїть ялинка — та ялинка, під якою вже танцювали діти в Дворянському зібранні і яка тепер "принесла радість" трудолюбцям. На ній не такі дорогі іграшки — більше пряників, золочених горіхів, паперових ланцюжків, але є і великий традиційний Дід Мороз, а нагорі Дмитро повісив велику зірку. Замість електричних лампочок, рядочками понатикані зворушливі, затишні свічечки. Від свічечки до свічечки протягнуто шнур, і від нього враз запалюють усі вогники. Під ялинкою лежать коленкорові червоні і блакитні мішечки з дешевими цукерками, горіхами, яблуками для трудолюбців, а в передній

частині зали красується великий довгий стіл, той самий стіл, що його ставили під час іспитів. Тільки на іспитах він був накритий червоним сукном, а тепер білими скатертинами. І що це за смачний і розкішний стіл! Тут мають сидіти почесні гості і їсти, а в цей час перед ними трудолюбці будуть виступати. За цей стіл мама ніколи не сідає — вона буде з трудолюбцями по той бік ялинки.

От уже приїхав пан. Він розгладжує пальцями вуса і хазяйським оком оглядає ялинку, стіл, всю залу.

— Він огидний, правда? — питаю я Шурку.

— Огидний.

— А задається!

— Задається.

— У нього ж машина й фрейліна коло дочок.

— А у тебе буде машина, як виростеш?

— Звичайно, буде! І дамський велосипед, як у мами.

— І у мене!

— Я буду вчителькою. Тільки в моїй школі ніколи не буде "пана",— я буду сама за "пана", і за попечителя, і за архієрея.

Цю розмову уриває приїзд гостей. Приїздить архієрей в фіалковій оксамитовій широченній рясі з великим хрестом на великому животі, якісь дами, чоловіки.

Ми з Шуркою раптом прискаємо.

— Як бульдог, правда? — шепочу я.

— Зовсім бульдог! — погоджується Шурка.

Це ми побачили високого, сухого, як кістяк, старика з обвислими, як у бульдога, щоками.

— Мамо, хто це?

— Це попечитель! — хвилюється мама і йде з ним вітатись.

— Губернаторша,— чуємо ми позаду шепіт Парасковії Федорівни і жінки доглядача.

— Оце губернаторша? — розчаровано питаємо ми з Шуркою.

Худа, як жердина, дама, з високою зачіскою, з лорнетом і в надзвичайному платті. Ми ще такого з Шуркою ніколи не бачили — шовкове, зелене, оздоблене білим хутром. Навіщо на платті хутро?

— Тобі подобається?

— Ні,— презирливо каже Шурка.— Навіщо тоді шуба, коли хутро на платті? А в самому платті однаково холодно. Не розумію! Краще вже боа, як у тьоті Ліди.

— Звичайно, краще,— погоджуюсь я і одверто кажу: — Мама куди красивіша за неї!

— Зрівняла! — знизує Шурка плечима.— В "Трудолю-бії" усі кажуть, що красивішої від тьоті Ліди нема!

На цьому ми трошки заспокоюємось, а вечір уже починається, і я починаю хвилюватися за кожен номер.

Але все іде добре. Гості п'ють і їдять, а хлопці перед ними декламують і співають. Каленик і Стьопа проспівали під акомпанемент фісгармонії "Ночевала тучка золотая". Вася Тихий сказав "Моление о чаше", за що його навіть підкликав до себе архієрей і поблагословив.

Мама багатозначно підморгнула кумоньці — Парасковії Федорівні, і та радісно закивала головою і піднесла хусточку до очей.

Чудово проходить "Полтава", зворушено слухають "Тяжёлое детство мне пало на долю". Губернаторша весь час підносить лорнет до очей і, жуючи шоколадні цукерки, милостиво всміхається хлопцям.

Мама дуже хвилюється за "Суд Міноса" — тут виступає багато малечі.

— Павло за Ільком, Ілько за Василем малим... Не сплутайте, як стати, — шепоче вона.— Як хто забуде, Стьопа, ти підказуй. І дивіться на гостей, а не собі під ніс!..

Але вони репетирували вже сотні разів і виступають упевнено, з точними жестами і "з виразом". Гості смі-. ються.

Зараз "Вовк та Ягня". За цей номер мама більш спокійна, це ж її кращі учні. Дмитро хоч і не перший в науках, проте перший артист. Все іде добре. Архієрей з усмішкою нагинається до протоієрея, і губернаторша шепоче княжні Гудим-Левкович.

— Je ne comprends pas! 1 Але це дуже смішно.

— Нащо це ти, собачий сину, Тут каламутиш берег мій

Та квапиш ніс поганий свій У чистую оцюю воду? Та я тобі за цюю шкоду — Ти знаєш — що зроблю? Як муху, задавлю! —

гримить, входячи в свою роль Дмитро.

Мама і Парасковія Федорівна задоволено пересміюються — все гаразд.

— Ні, паночку, водиці я не сколотив,—

дзвенить жалісний голосок Каленика, і яка в нього чудова мордочка в цей час! Він, хитрючка, помічає, що губернаторша дивиться на нього, і поглядає на неї такими зворушливими очицями.

— А хоч би й пив, то шкоди в тім немає, Бо я стою зовсім не там,

Де треба пити вам,

Та ще й вода од вас сюди збігає...

— Так цебто я брешу? —

сердиться Дмитро. Боря, тримаючи складені руки на животі, патетично закінчує:

— І — Вовк Ягнятко задавив!

Він дивиться, як вчила Лідія Миколаївна, не собі під ніс, а на гостей, — а прямо проти нього посередині столу сидить, як кістяк, виснажений і непорушний попечитель, поряд з ним, ліворуч,— випещений "пан" у чорному фраці.

1 Я не розумію! (Франц.)

— Нащо йому про теє знати, Що, може, плаче бідна мати Та побивається, як рибонька об лід: Він вовк, він пан... йому не слід...

Губернаторша, княжна Гудим-Левкович милостиво аплодують. Архієрей і піп трусять, усміхаючися, сивими бородами. Попечитель піджимає сухі безкровні губи, і бурди, ну, чесне слово, бурди, як у бульдога, що просто лежали на білій крохмальній маніжці, у нього підсмикуються вгору. Він щось каже "панові", і я не можу розібрати — чи сміються вони, чи що.

Далі ще співає хор, читають "Коника-стрибунця", все йде гаразд. Проводжаючи почесних гостей, мама встигає розповісти губернаторші, які здібні хлопці і як їм треба далі вчитися, а коли треба, вони можуть і на якомусь благодійному концерті виступити. Архієрей зворушений "Молением о чаше" і хором. Він ласкаво благословляє маму, і здається, єдиний з усіх гостей дякує мамі. Решта виливала своє захоплення перед "паном".

— Спасибі за кожного з малих сил, перед богом на тому світі все вам зарахується, вельмишановна Лідіє Миколаївно!

Мама рада хоч цій небесній нагороді.

Гості роз'їхалися. Щасливі трудолюбці одержали мішечки з ласощами, випили чаю і тепер без панів танцюють навприсядки гопачка. Мама влаштовує танок навкруг ялинки. Починається справжнє свято.

Другого дня ми встали пізніше. Мама весело розповідала за сніданком татові й бабусі про ялинку, як прибіг Тихий і Дмитро.

— Лідіє Миколаївно! "Пан" кличуть!

— О боже, спочити не дасть! — мовила вона, але швидко накинула шубку, шапочку і побігла.

Повернулася вона за годину, зачинилась з бабусею в спальні,— я там тихенько сиділа на бабусиній скриньці, і — я ніколи не бачила ще маму такою — мама плакала.

— Він кричав на мене! — крізь сльози казала вона.— Він кричав, що я гадюченят вирощую, що вони дивляться йому в очі і сміються. Ха-ха-ха! — раптом розсміялася вона голосно. — Ідіоти! Попечитель вирішив, що це на нього нарочито байку написали, а "пан" — що на нього. Пам'ятаєте, там в кінці — "Він вовк, він пан",— що це я навмисне для них таку байку вибрала, а я й гадки не мала. О, мерзотники! Він каже: "Ви внушаете дітям,

що я вовк, і вони кажуть це мені просто В ОЧІ>>.

Це було так несподівано і для мами, і для бабусі, і для мене, що ми всі засміялися.

— Ні, ні,— казала мама,— я кину "Трудолюбіє", але ж на віку, як на довгій ниві, іще віділлються вовкам овечі сльози!

Та мама не кинула " Трудолюб ія". Увечері прибігли хлопці і сказали мамі, що "пан" наказав перевести Бориса в пекарню і його за якийсь недогляд побив наглядач. Мама забула свої образи і побігла в "Трудолюбіє" рятувати Бориса. Вона кричала, що ноги її не буде в "Трудо-любії", але що знущатися з хлопців вона не дозволить. Вона кричала, що піде до архієрея, що пропечатає в газетах, взагалі, багато дечого.

І, дивно, мама перемогла. Я думаю, що "пан" все-таки боявся трошки маминого характеру. Він майже попрохав пробачення, у всякому разі, сказав, що вони обоє погарячилися, але він знає, що таке Лідія Миколаївна для "Тру-долюбія", що з цими "виродками" тільки вона може управитися. Мама швидко відходила — звичайно, вона лишилася і, звичайно, забрала Бориса з пекарні.

Це була остання ялинка в "Трудолюбії". Почалася війна, ми з хлопцями ходили виступати в лазаретах для поранених, мама влаштувала в другу зміну в помешканні "Трудолюбія" безплатну школу для дітей біженців, і "пан" трохи "підібгав хвоста", не заперечував і не втручався, навпаки, іноді ще й пишався таким своїм "патріотизмом".

Минуло кілька років. Я пам'ятаю, маму вибрали в комісію по організації загальноміського свята трудових шкіл і дитбудинків. Мама, учителька трудшколи, була дуже горда і щаслива цим. Не заважали їй ні пан, ні дурний попечитель, ні дами-патронеси, їхнього і сліду не було в Полтаві, а Дмитро, комсомолець і "комісар", як казали ми, ретельно їй допомагав. Я була вже вихователькою в дитбудинку і привела теж своїх дошкільнят на свято. Вони стрибали і пищали навколо "тьоті мами", як звали вони мою маму.

Дмитро хитро мені підморгнув і підняв собі пальцем ніс вгору.

— Кирпа,— шепнув він мені,— а пам'ятаєш ялинку і "пана"!

— Митю! Митю! — схвильовано підбігла мама.— Дарма я тебе малим за вуха не скубла. Ти тут базікаєш, а пряників, я тобі кажу, мало!

— Не турбуйтеся! Спочиньте трошки — все буде гаразд,— засміявся Дмитро і ніжно обняв свою вчительку.

1938

ДРУКАР КНИЖОК НЕБАЧЕНИХ

Присея чує ться

ВОЛОДИМИРУ ТАТАРИНОВУ

Тобі присвячую оцю нехитру повість

Про друкаря небачених книжок.

Книжки — це наша праця, наша совість,

Цілющої води живий струмок.

Не знаю досі, де твоя могила,

Чи ти в боях, чи в катівнях поліг,

Та я робитиму, поки в руках є сила,

Усе, що ти в своїм житті не встиг...

1945—1964 рр.

МАКСИМ ГРЕК

— Книги — це ріки, що напувають всесвіт,— почув диякон глухий голос старця.

Другий голос роздумливо, але твердо повторив за ним:

— Книги — це ріки, що напувають всесвіт.

Диякон не насмілився постукати і схвильовано відійшов у кінець сіней. Під цією низенькою стелею він здавався особливо високим. Коли будували монастир, мабуть, хотіли, щоб стеля нагадувала своїм склепінням небо, але занадто низько спустили її над головами людей.

Слова, що почув диякон, пройняли до серця, наче пронизали його. Книги. Як він часто думав про них, особливо після того, як померла його дружина і він лишився самотнім з малим сином. Він прагнув знайти якусь вищу втіху. Досі книги були скарбом небагатьох. Місяці й роки переписувалася кожна книга, ретельно оздоблювалася художнім орнаментом, заставками, кінцівками. її оправляли в розкішну оправу, часто з коштовними каменями. Це все показувало любов і повагу до книги. Але хто міг придбати її, таку дорогу? Тільки багаті монастирі, церкви та заможні бояри, що інколи віддавали за бажану книгу і землю, і села. А скільки людей жадало читати і не мало змоги! Як часто диякон думав над цим.

Дверцята келії відчинилися. Трохи схиливши голову, щоб гостроверха з хутром шапка не зачепила стелі, бо він також був високий, вийшов цар Іван Васильович. Він пройшов на подвір'я, зосереджений і замислений, не звернувши уваги на диякона, який низько схилився перед ним.

Двері келії лишилися відчинені. У сутінках біліла одна довга вузька борода. Старець стояв у кутку, худий, схожий на святих, мальованих на монастирських іконах. Але хто підходив ближче, в того таке порівняння мимоволі зникало. На іконах святі були спокійні, тихі, а в цього очі горіли таким вогнем, ніби жаринки там були, в цих чорних очах.

— Це ти, Іване? — спитав він тихо.— Іди ближче, сідай!

Диякон майже з побожністю наблизився до старого і поцілував руку, яка важко підвелася, щоб поблагословити його. Він відчув на вустах дотик холодної тонкої шкіри, що обтягала кістки, наче на руці зовсім не було м'язів. З-під чорного рукава підрясника, коло зап'ястка, диякон Іван побачив темні рубці. Він знав, відкіля ці рубці. Адже перед ним був той непримиренний славетний учений, відомий Максим Грек, що близько тридцяти років сидів ув'язнений, а з них двадцять два роки був у ланцюгах,— і він шанобливо поцілував цю руку. Колись-то, ще за царя Івана III, молодого талановитого вченого, добре обізнаного не тільки з

грецькою, а й з різними південнослов'янськими мовами, з італійською, з латинню, викликали з Афона виправляти та перекладати святі книги. Вчений грек Максим не тільки виправляв, він, який чув колись нестримно-запального проповідника Савонаролу, почав викривати багаті монастирі, багатіїв, що жили із страшної праці селян. Ці викриття не подобалися владарям світу. Максима Грека обвинуватили в єресі, тобто в неправдивому тлумаченні християнської віри, і засудили. Ніколи більше він уже не побачив своєї батьківщини. Звільнили його сімдесятип'ятилітнім немічним старцем.

Тепер, коли після страшного заслання Максима Грека привезли в Троїцю, йому важко було рухатися, важко говорити, але думка так само горіла й пломеніла, і сам цар Іван приїздив розмовляти з ним і радитися.

— Сідай, Іване,— повторив Максим.— Ми говорили з царем про книги. Так, книги — це ріки, що напувають всесвіт. Моє життя проходило з книгами. Я переписував, перекладав, тлумачив книги. Я виправляв помилки, що їх робили несвідомо переписувачі і цим затьмарювали їхній високий зміст. Та єдиний спосіб уникнути цих помилок і дати всім людям,читати книги — це друкувати їх... Я вже розповідав тобі про Яна Гутенберга, що перший винайшов друкарський верстат і, виливши з свинцю літери, складав їх у слово, а намазавши чорною фарбою, на верстаті притискував до паперу. Його були перші спроби. Потім інші люди, наділені святим даром, робили ще краще. Як суха земля конає від спраги і жадає животворної води, так людські душі жадають знання.

Старий бачив, що диякон, затамувавши подих, слухає, і це втішало його. Як йому все життя хотілося передати тим, хто оточував його, всі свої знання, свої думки! Ніколи не був він честолюбцем та сріблолюбцем. За те й не злюбили його ситі, пишні архієреї, ченці з багатих монастирів-вотчин. Цього молодого диякона Івана Федорова помітив Грек своїм проникливим поглядом чорних пломенистих очей. Йому до вподоби було високе ясне чоло, світлі, допитливі й розумні очі, вправні великі руки, що любили ремесла і тесляра і палітурника. Іванові охоче розповідав

старець про своє життя, про людей, що стрівав на довгому, заплутаному і невторованому шляху. Найкращі спогади були, звичайно, про юність. Юність! Юність у чудесній розкішній Італії, куди він поїхав вчитися.

— Пробув я багато років в Італії,— розказував Максим Грек,— і багато писань різних філософів прочитав, з багатьма мудрецями познайомився і велику душевну користь з того набув.

Жив тоді у Венеції філософ, досвідчений чоловік, ім'я йому Альдус, а прізвище Мануціус, італієць, великий знавець грецької і римської мов, стародавньої літератури. Я його знав у Венеції і часто ходив до нього у книжкових справах. Той Альдус Мануціус замислив премудре діло — видати древні рукописи. Була вже в нього школа стародавніх мов, та захопився він ще друком і заснував друкарню.

Не знав до того світ кращого друкаря. Дай мені перо та поглянь, я намалюю тобі літери, як вигадав писати їх Альдус Мануціус, щоб було їх зручно друкувати і читати.

Іван стежив за кожним рухом Максима Грека.

— Пам'ятай, Іване,— промовив той,— стару притчу про таланти. Одержали два чоловіки по таланту. Один ледачий та лукавий закопав його, а другий повернув його з прибутком. Коли маєш ти хист до чого, плекай його, вирощуй. Дорожчий хай він тобі буде за багатство, за втіхи мирські, щоб не був ти подібний до мужа лукавого, а віддав його в сто крат більшим на службу людям.

Замисленим повертався Іван від старця. Давній церковний звичай вимагав, коли помирала жінка у служителя церкви — попа чи диякона,— що повинен був той або йти в ченці, або покинути служіння в церкві. Та чим більше слухав Іван вченого старця, тим дужче відчував жадобу до життя, праці, знань. Найдужче він любив працю коло книг. З любов'ю і увагою брався він переписувати, робити до них малюнки. Сам оправляв

їх. Але друкувати книжки! Не переписувати повільно слово за словом, рядок за рядком, сторінку за сторінкою і, може, лише три-чотири сторінки списати за день, а відразу надрукувати їх сотні, тисячі, ще більше... З благоговінням брав він у руки, коли траплялось, друковані книги, завезені з інших країн, розпитував усіх, хто приїздив з інших земель, про друкування.

Він ішов широким бадьорим кроком вузенькими вуличками Москви, а у вухах лунали слова старця: "Коли маєш ти хист до чого, плекай його, вирощуй".

Може, його хист, його талант саме в цій великій, святій книжковій справі?

"ГАНЗА"

Корабель мав незабаром відплисти. Жителі німецького міста Любека у передвечірню пору приходили помилуватися, як матроси швидко і вправно вантажать на корабель речі, заповнюють трюм та палуби різним крамом. Метушились купці, які везли цей крам у чужі землі. Сумно дивилися жінки, які виряджали в путь своїх чоловіків. І їх було немало, таких жінок. На цьому кораблі більше як сто двадцять чоловіків мало виїхати у далеку невідому Московію. Не всі вони були, звичайно, з Любека. По багатьох містах їздив енергійний, діловитий майстер саксонець Шлітт, розпитував, шукав охочих їхати з ним до Московії. Потрібні були йому різні люди: і лікарі, і цирульники, і теслярі, і ливарі, і архітектори, і каменярі, і друкарі — різні майстри різних спеціальностей. Цар московський Іван просив його навербувати таких людей, привезти до його столиці.

Царя Івана IV прозвали Грозним. Він вів нещадну боротьбу з боярами, які відчували себе повними владарями в своїх вотчинах-князівствах, а Іван об'явив себе самодержавним царем всієї Русі. Його боялися і поважали сусідні країни, бо завоював він царство Казанське і

Астраханське, а згодом переміг і Лівонський орден хрестоносців. Багато переказів лишилося про нього в народі, і один з них розповідав, як кинув він клич: хто добуде йому царства корону, скіпетр, золоте царське яблуко — "рук державу" і книжку про них?

І справді, не тільки про завоювання дбав цар, а й про книжки. У нього була величезна на той час бібліотека, що викликала подив у всіх іноземних гостей. Багато книг було привезено з Візантії. Як свій дорогоцінний посаг, привезла колись бібліотеку наречена царя Івана III візантійська царівна. Усіх дивувала освіченість Івана IV, красномовність, його листи вражали яскравим талантом письменника.

От і дав він саксонцю Шлітту немалі кошти і обіцяв щедро нагородити, коли той привезе майстрів різних справ і між ними і друкарів.

Цар Іван розумів — і на Русі потрібно друкувати книги, це ще дужче прославить його і зміцнить його самодержавну владу.

Іноземець Шлітт охоче взявся за цю справу. Довгенько попоїздив він по всій Німеччині, розшукуючи потрібних людей, набрав немало майстрів і зібрав їх усіх у Любеку.

Вже напнуті велетенські полотнища вітрил. Подме ходовий вітер — і корабель рушить у путь. Уявляв Шлітт, як загоряться очі царя, коли побачить він стільки майстрів у своїй первопрестольній Москві. Та щось надто підозріло стежать за Шліттом останніми днями купці міста Любека. Спілка німецьких торговельних міст Ганза — найбільший владар і міста Любека. Не знає Шлітт, що увечері зібралися ганзейці з німецькими ли-царями-хрестоносцями на нараду в домі найбагатшого і найстарішого купця міста Любека.

— Не можна допустити, щоб їхали ці майстри до Московії,— сказав найстарший і найповажніший серед ганзейських купців.— Яка рація нам у тому, щоб росіяни самі виробляли те, що тільки ми можемо робити?

— Яка рація нам у тому,— підтримали його і хрестоносці,— щоб Московія була ще дужчою та могутнішою?

— Навіщо у дикій Московії процвітатимуть різні ремесла?.. Хай вона буде залежною від нас! — підтримали й інші.

— Ми не повинні їх випускати! — говорив далі най-владніший серед ганзейців.

— А цього Шлітта треба приборкати та провчити,— лютували хрестоносці.

На цьому й порішила Ганза — спілка німецьких купців: не пускати німецьких майстрів до Москви, а Шлітта, привідця та верховоду, приборкати, щоб не поїхав він десь-інде шукати людей для московського царя Івана.

Шлітта приборкали. Десять років просидів він у в'язниці за справу, до якої взявся так гаряче. А люди, яких він зібрав, розбіглися. Були серед них і мастер паперової справи, і палітурник, і друкар.

ГІСТЬ З ДАНІЇ

До царя Івана приїхав посол від датського короля Християна III. Вузенькими низькими ходами та переходами Кремлівського палацу ведуть його до царських палат.

У куцому, до колін, зеленому каптані з пишним мереживним коміром, у довгих панчохах і черевиках з пряжками, заморський гість з прихованою цікавістю поглядає на розписні стіни і стелі, на дивний для

нього одяг бояр — довгі шуби, оторочені дорогим хутром — сріблястими лисицями, соболями, високі шапки. Між ними, огрядними, бородатими, поважно-повільними, посол виглядає якимось вертким куцохвостим птахом. Кроки його, що спочатку лунають так упевнено, поволі, в міру наближення до царської палати, робляться майже нечутними. На тонких вустах з'являється запобіглива усмішка.

Йому доручено його величністю королем датським влаштувати дуже вигідну для Данії справу.

Під коротким, але уважним і ніби наскрізь проколюючим поглядом царя Івана посол на якусь мить розгублюється, але враз опановує себе, і починається церемоніал привітання.

Коло царя його найближчі друзі — радник окольничий Олексій Адашев, ровесник і друг юнацьких років князь Курбський та інші, що утворили "Вибрану раду". Вони підтримують царя в боротьбі проти великих іменитих бояр. Вони підтримують його прагнення ширити в Московській державі книги, відкривати школи, розвивати різні ремесла. Не менш уважно, ніж цар, слухають його ближні друзі листа, що надіслав король датський.

"...З такою метою надсилаємо до тебе,— читає поважно дяк,— возлюблений брате, щиро нами любимий, слугу і підданого нашого Ганса Місенгейма з Біблією і двома іншими книгами, в яких міститься суть нашої християнської віри. Якщо прийняті і схвалені будуть тобою, возлюбленим братом, патріархом, митрополитом, єпископами і іншим духовенством сія наша пропозиція і дві книги разом з Біблією, то оний слуга наш надрукує в декількох тисячах примірників зазначені твори, переклавши на вітчизняну вашу мову, так що у сей спосіб можливо буде у небагато років сприяти користі ваших церков і ваших підданих".

Друкувати книжки! Це те, про що давно мріяв він, про що говорив з полум'яним страдником — вченим Максимом Греком.

Цар Іван знав, що в Данії, як і в інших країнах Європи, після того, як Ян Гутенберг винайшов друкарський верстат, уже друкували, а не переписували книжки.

Але ж "возлюблений брат" — король датський Християн III не безкорисливо, не від щирого серця пропонує свою допомогу. Цар Іван розуміє, як вабить Московська держава своїми величезними, недослідженими ще багатствами чужоземних королів, як хочеться їм наслати сюди своїх купців, використати ці незчисленні багатства для себе.

А коли б цар Іван перейшов на віру короля датського, а за ним і народ московський, як би це було вигідно Християну III.

Ні, треба обійтися в цій справі без іноземців.

Царю Івану потрібно друкувати книжки, щоб ще більше зміцнити свою владу, об'єднати народ навколо Москви.

На книжки дедалі більше зростає попит, особливо після приєднання Казані та Астрахані. Цар весь час повертався до цієї думки — заснувати друкарню.

Вчений старець Максим Грек казав йому, що тільки друкуванням можна уникнути тої безлічі помилок, яку припускають переписувачі. Часто ці помилки зовсім переінакшують увесь зміст. Недарма Максим Грек велику увагу приділяв граматиці. Помилки можуть призвести до єресі — неправильного тлумачення православної віри. Як же можна доручити іноземцям друкування церковних книг? Адже тільки церковні й були на той час у Москві. А що, як іноземні друкарі на свою віру повернуть?

Ні з чим повернувся Ганс Місенгейм до Данії.

"ПЕЧАТНИЙ ДІМ"

ш — Час нам самим видавати друковані книги, як у греків, Венеції, Італії, як у інших державах,— мовив цар.

— Ця думка тобі, царю, надіслана, як святий дар,— сказав митрополит Макарій, старий, розумний книголюб, що за його керівництвом протягом багатьох років у Новгороді переписали дванадцять фоліантів — товстих томів, куди увійшли твори багатьох візантійських, західних і руських письменників. У ці книги хотів зібрати Макарій все, що читали й поважали на Русі.

Окольничий Олексій Адашев, думний дяк Висковатий, який вів найважливіше листування з іноземними державами, підтримали царя так само, як і Макарій, і Максим Грек. Адашев і Висковатий тут, у Москві, виправляли і стежили за переписуванням усіх руських літописів. Це були люди найосвіченіші в Московській державі. Вони розуміли — книги зміцнять самодержавну владу царя, об'єднають навколо Москви завойовані нові землі, розбуркають прагнення людей до письменності й знань. І цар наказав розшукувати здібних до цієї справи. Якогось майстра Марушу Нефедієва надіслали до Новгорода, щоб звідти привіз майстрів, що вміють "різати різьбу всіляку". Відомо стало, що і тут, у Москві, дехто самотужки пробує друкувати, і показували цареві перші, ще невправні спроби.

— Кажуть, Іван Федоров, колишній диякон Миколо-Гостунської церкви, цим ділом цікавиться й займається,— сказали цареві.

— Покличте його до мене,— наказав цар.

Страшно йти до царя простій людині. Та згадав Іван Федоров, як зустрів його ненароком у Максима Грека і почув тоді слова, що повторив їх цар роздумливо та твердо:

— Книги — це ріки, що напувають всесвіт.

А чутки, як весняні пташки, вже носяться над Москвою, що хоче цар тут, у Москві, свій "Печатний дім" будувати і шукає людей, що друкуванням цікавляться і мають до цього хист.

Давно не бачив маленький син Івашко свого батька Івана таким бадьорим, таким задоволеним, таким діяльним. Як прийшов він тоді з Кремля від царя, так і почалось інше життя. З ранку до пізньої ночі зайнятий він. Доручив йому сам цар — тільки подуіяати: сам цар! — збудувати "Печатний дім", де друкуватимуть безліч книжок.

Кипить робота. Теслярі, каменярі виводять стіни. Усім керує його батько, він же замовляє все для друкарні, стежить за всім. Є в нього помічник. Веселий і бувалий Петро Мстиславець, прибулець з Білорусі.

При "Печатному домі" будують і "Справну палату". Там виправляють книги, з яких будуть друкувати. Радяться у всьому з зовсім старим Максимом Греком, з митрополитом Макарієм. Скрізь встигає Іван Федоров. Скільки ще роботи! Але якої роботи — цікавої, живої, потрібної.

Цар Іван також приходить на "Печатний двір", показує йому проста людина Іван Федоров перші спроби, показує верстати, шрифти, різне друкарське приладдя. Приязно дивиться цар Іван на першодрукаря.

Велику справу робить найперший друкар. Імені його не забудуть нащадки.

СВЯТО книги

Це сталося навесні 1564 року. Цей день можна прирівняти до великої перемоги, до найсвітлішого свята всього народу. Іван Федоров подав цареві першу книгу, надруковану в "Печатному домі" "повелінням і коштом" самого царя. Ця книга звалася "Апостол".

Як у казці-легенді, переказував народ,— простий "ярижка" здобув книгу цареві.

Стопи книг, однаково великих, однаково гарно оправлених у темну шкіру з тисненням, були перед царем. Скільки людей читатимуть їх! Не тільки в церквах лежатимуть вони, як колишні рукописні, важкі, дорогі, недоступні для більшості людей, а зможуть їх купити, читати і не такі вже багатії.

Цар із задоволенням хвалить прекрасний чіткий шрифт, чорний і червоний, чудесні малюнки, заставки.

Малюнки були різноманітні. їх друковано дуже багато, кожен розділ починався розкішною заставкою, в якій переплiталися квіти, трави, плоди. Візерункові великі літери починали текст. Жодна переписана книга на Русі ще не була так багато ілюстрована. Це видання аж ніяк не поступалося перед виданням італійських та інших західноєвропейських майстрів... Добре ознайомившись з їхніми працями, Іван Федоров з великим художнім смаком зробив по-своєму так, як змогли зробити тільки на його батьківщині, і орнамент, і літери.

Цікава була післямова першої книги. Урочисто розповідалось у ній, що цар Іван продовжує справу імператорів грецьких, і за прикладом Греції, Італії та інших країн вводиться, на Русі книгодрукування. Розповідалось у ній, як, не шкодуючи, давали кошти на цю справу "делателям" — Івану Федорову та Петрові Тимофійовичу Мстиславцю.

З любов'ю дивиться великий дужий Іван Федоров на справу своїх рук і, як любиме дитя, тримає книгу на міцних широких долонях.

"Ех, шкода, не дожив ані Максим Грек, ані Макарій до цього свята,— думає з жалем першодрукар.— Оце б раділи!"

— Знаєш, друже,— каже він Петрові,— а треба нам ще й менші книги друкувати, щоб і проста людина могла їх купити і синів своїх навчати. Оце подякують нам люди!

— Авжеж,— згоджується Петро.

І вони заходжуються коло нових книжок.

ЄРЕТИКИ

Іван Федоров і його помічник Петро Мстиславець з таким же запалом і натхненням друкували інші книги, а над ними вже збиралася гроза.

Наче хмари, що раптово затьмарюють погожий день, починають рости, громадитися, спускатися низько над землею і давити повітря, так росло і дужчало невдоволення бояр та вищих церковників, які були з ними заодно. Ширилися плітки, злостиві чутки навколо друкарні...

— І де це видано, щоб книги не рукою богобоязливою переписувалися, а на верстаті бісівському робилися?

— І не пвставили когось з старих бояр, а смерда невідомого, дияконця якогось.

— Від диявола це, від диявола,— шепотіли бояри, показуючи на "Печатний двір", на високу постать царського друкаря Івана Федорова. І дратував їх його спокійний вигляд, його впевнені рухи, безбоязний і одвертий погляд розумних очей — погляд людини, що знає свою справу і вірить у добро.

Не зраділи бояри і великому святу — виходу першої книги. Та до чого вони могли прискіпатися, коли самі мало що розуміли!

— У таких книжках диявольська єресь, нема на них божого благословення. А малюнки! Недарма він з інозем-цями-єретиками знається,— бубоніли вони і підбурювали темний, неписьменний народ, під'юджували переписувачів книг.

— Тепер вам кінець. Не потрібна тепер ваша праця.

— Єретики!

От яке страшне слово сичали бояри, от яке страшне слово уже часто чули за своєю спиною друкарі.

І попи не відставали від бояр. Не було в живих освіченого Макарія, помер натхненний вчений Максим Грек. На чолі церкви стояли люди, яким не потрібна була ця культурна велика справа. Вони хотіли, щоб книги були лише в їхніх руках.

А цар Іван? Чому він не захищає свою улюблену справу, своїх першодрукарів?

Та тепер уже справді страшно звертатися до нього.

Важкі, скрутні часи свого царювання переживає він. Йому зрадили найближчі друзі. Не підтримали в Лівонській війні не тільки старі бояри, а навіть Адашев, князь Курбський. Князь Курбський втік до Литви і звідти надсилав цареві сповнені трутизни і докорів листи, а розлютований цар відповідав йому не менш ущипливо та нестримно.

Цар оточив себе новими людьми з дрібних бояр, створив загін опричників і майже весь час проводив в Олександрівській слободі.

Скрізь йому тепер ввижалися зради, і почалися страшні страти, катування винних і невинних людей, заслання. Цар став мов несамовитий, дня не минало без страт, а потім він сам починав каятися

і, одягнувши чернецький одяг, дзвонив на дзвіниці і молився за убиті ним сотні людей, записував їхні імена в свою книжечку, що збереглася й досі і з якої ми довідалися про імена сотень закатованих.

Люди жахались його, боялись потрапляти на очі.

Чи до друкарні йому було!

А може, хтось в недобрий час і про друкарів шепне йому лихе слово "єретики"?

Та ні. Лють царя не зачіпає їх. Йому зараз не до них.

З болем дивиться Іван Федоров на свою працю. Через книги він хотів ширити освіту, науку серед людей, а його обвинувачують у єресі. Не можуть зрозуміти тупі пихаті люди, на що здатний людський розум і людські вправні руки. Здається їм це "чудом", "бісовим ділом".

— Що робити? — питає Петро Мстиславець.— На майданах та вулицях уже й пройти не можна. Кажуть уже вголос, що ми з бісівського гнізда. Цареві не до нас. Перед ним бояри один одного оплутують, скрізь змови, страти. Треба нам звідси їхати.

Опускає Іван Федоров голову з довгим хвилястим русявим волоссям на свої міцні руки. Як блискуче почалася робота, яким вогнем запалило його душу! І невже це все покинути?

— Ще й нас самих, як єретиків, схоплять та стратять,— роз'ятрює серце Петро Метиславець.

— Я боюся, тату,— шепоче маленький синок Івашко, притуляючись до батька.

Іван Федоров оглядає замисленими, повними турботи очима друкарню. І каже:

— Так, треба з Москви їхати.

Сумно складає Петро Мстиславець дошки гравюр, велику рамку фронтиспісу "Апостола", форми для виливання літер, матриці. Це можна взяти з собою. І з невимовною печаллю дивляться обидва на друкарський верстат. Він лишиться тут. Хай бережуть його учні, що навчилися у першодрукарів.

Ніколи в житті не забуде Іван Федоров і маленький його Івашко тої гіркої ночі, коли збирались лишати Москву.

З клунками за плечима, з довгими палицями в руках, тримаючи за руку Івашка, що в темряві спотикався і падав, пробиралися перші друкарі вузенькими покрученими вуличками Москви. На їхньому возі лежало майно та дорогоцінний скарб — матриці, шрифти, книги.

На Красній площі зупинились, оглянулися, вклонилися низько на всі сторони.

— Прощавай, Москва! Прощавай, Кремль! Дай боже повернутися на рідну землю.

БОРЕЦЬ І СІЯЧ

— Звідкіля ж ви будете, люди добрі? — спитав їх чорновусий, чорнобородий, ще не старий пан з чорними живими очима. Він стояв перед ними, високий, дебелий, взявшись руками в боки. Дивився з цікавістю, але привітно.

Втікачі низько вклонились. Перед ними був один з най-багатших литовських панів, українець родом, вельможний гетьман Ходкевич.

Іван Федоров випростався і спокійно, серйозно розповів, хто вони, як за наказом царя Івана збудували друкарню, як надрукували першу книгу і як мусили втекти від темного народу, підбуреного боярами та попами.

— Начальники та священноначальники обвинуватили нас у єресі та чорнокнижництві,— казав Іван Федоров,— Ми подалися до Литви, щоб урятувати життя своє і продовжувати труд. Важко було нам кидати рідну землю, але бачимо ми, що й тут багато народу нашої віри і мову нашу так само розуміють.

— Отож-бо воно й є,— мовив гетьман.— І гаразд ви, люди добрі, зробили, що сюди напрям узяли. Може, тут як ніде, і потрібен буде ваш труд для нашого народу, що однієї з вами віри, та мусить віру й мову свою боронити. Друкував книги колись у Празі, а потім і тут доктор Франціск Скорина, та давно він уже помер, і ніхто не продовжує його справи. Книги будуть також нашою зброєю. Кличу я вас до себе, в свій маєток, у Заблудове. Матимете ви там і дах над головою, і хліба кусень, і все, що для вашої роботи потрібно.

Розмова велася у столиці Литви — Вільні, старовинному прекрасному місті. Саме в ці дні відбувався там литовський сейм, і Ходкевич був на ньому. Довідавшись, що він "руський", як тоді звали не лише росіян, а й українців та білорусів, друкарі вирішили звернутися до нього за порадою — куди податися, і он яка щаслива була їхня зустріч! Незабаром вони опинилися в багатому родовому маєтку Заблудове.

Може, то настали найщасливіші часи в житті друкаря Івана Федорова та його сина Івашка, що вже підріс і потрошку привчався до діла.

Справді, не пошкодував пан Григорій Ходкевич нічого ані для друкарів, ані для друкарні. Вони мали і теплу хату, і добрий кусень

хліба, і до хліба всього. А головне — нового змісту набирала тут робота друкарів.

Це ж бо було в ті часи, коли польські пани хотіли загарбати собі всі українські землі, завести скрізь католицьку віру. Отже, православні книжки — це була велика зброя проти ополячення. І це добре зрозумів Іван Федоров своїм глибоким розумом і відчув себе справжнім борцем за свій народ. Це ще більше окрилювало його в роботі. Треба було знову робити друкарський верстат та інше друкарське приладдя, бо скільки ж там вони могли захопити з собою. Треба було шукати та вчити нових помічників. Один з них підростав дома — Івашко. Найбільше його цікавили великі розкішні оправи книг. Не така ото була проста справа! Оправу робили з дерев'яних дощок, обтягали шкірою, робили прикраси, витискували герби, робили металеві застібки, щоб краще зберегти книгу.

— Диви, Івашко,— казав батько,— що пишуть у книгах: "а котрий поп або дьякон чтьот", а не застібує усіх застібок, "буді проклятий". Та треба, щоб застібки і прикрашали, а не псували обличчя книги.

Батько уважно оглядав, як син робить застібки. Він учив його бути справжнім митцем, майстром з великим смаком, щоб добре виконувати таку роботу.

Серед хлопчаків, товаришів сина, був один, на ймення-Гриць, жвавий, меткий хлопчисько. Він не вилазив з Заблудовської друкарні, скрізь сунув свого носа. Потроху і його втягли в роботу, і Іван Федоров покладав на нього великі надії.

Через вісім місяців, у березні 1569 року, вийшла з друку перша руська книга в Литві — "Учительне євангеліє". І знову, як і в Москві, після випуску першої книги, доля ніби почала глузувати з першодрукаря. Покинув Івана Федорова помічник і друг Петро Мстиславець. Його переманили до себе багаті віленські купці Мамоничі. Та в Івана

Федорова були вже учні й інші помічники, і він виконував те, про що сповіщав у першій заблудовській книзі від імені видавця "гетьмана найвищого великого князівства Литовського, його милості пана Григорія Олександровича Ходкевича", який обіцяв: "А я про інші книги помишляти буду і коштів моїх на те не пошкодую і скоро їх друкувати дам". Така обіцянка надавала нових сил Іванові Федоровичу Москвитіну, як його тепер звали.

Через рік вийшла з заблудовської друкарні і друга книга. Але за цей рік трапилася велика подія в житті Литви, Польщі та України. Відбулася у 1569 році Люблінська унія. У місті Любліні, на сеймі, підписали союз — унію між Литвою та Польщею. Сейм постановив, що Україна, яка була під Литвою, тепер відходить до Польщі. Отож до Польщі відійшли Волинь, Поділля, Київщина. Поки не підписали цієї унії, Григорій Ходкевич боровся проти неї. Він знав, що панська Польща всіма силами запроваджуватиме свої закони та звичаї на українських землях. Та це загрожувало найбільше простому людові, а не великим панам, таким як Ходкевич. Він почав вагатися, не об'єднав незадоволених, не повстав проти Польщі. Унію підписали і ніби обрубали крила Ходкевичу.

Ходкевича не пізнавали його близькі. Він повернувся з Любліна прибитим, дряхлим, хворим дідом. Іван

Федоров чекав нових розпоряджень. Книги — це ж була зброя його народу проти іноземних загарбників, він був теж борцем! Але гетьман Ходкевич його не кликав. Він' взагалі майже нікого не хотів бачити. Іван Федоров сам пішов до нього. Хлопці нетерпляче чекали його. Вже й ніч настала, а він усе не повертався з панського замку. Полягали спати. Не чули, як прийшов батько. І раптом дивні звуки збудили Івашка. Він підвівся на ліжку, почав прислухатися й приглядатися в той куток, де спав батько. І побачив, що голова батька — велика, з хвилястим волоссям — труситься від стриманих ридань. Він плакав! Так, батько, великий, розумний батько, що перший надрукував книги в Москві, що перший надрукував книги тут, гірко плакав уночі, ховаючи лице в подушку. Може, образив його чим пан гетьман Ходкевич? Може, прогнав

його від себе, як прогнали московські попи та бояри? Знову доведеться їм мандрувати, кидати теплу хату, розкішний парк коло замку, де крадькома любили бігати хлопці. Івашкові зробилося жалко і себе, і тата, але він не насмів розпитувавти його і, сам того не помічаючи, в сльозах заснув.

Уранці батько говорив і з ним, і з Грицем, як з дорослими. Ні, не образив його нічим пан Ходкевич, ні, не прогнав його, навпаки, дарує він йому хутір коло свого маєтку і землю, дідичем робить.

— Як добре, тату! — аж крикнув від задоволення Івашко.— Свій хутір! Земля! Ми самі хазяї!

— Добре? — спитав батько серйозно.— Хутір, земля — будемо орати, сіяти... А як же те насіння, що розсівав я досі між людьми своїми книжками? А як же ремесло моє художнє? На рало змінити?

Не хоче пан гетьман більше друкарню тримати, книжки друкувати... Постарів, знесилився, зневірився — навіщо йому ця морока? Доживатиме свій вік спокійно.

Хлопці замовкли, принишкли. Мовчазний ходив батько. Цей радісний вигук Івашка, коли почув той про хутір, ця втіха дитяча краяли йому серце. Та у самого вже срібло пробивається на скронях. Треба подбати про затишний, спокійний куток на старість.

А перед очима раптом з'являється худа, висока постать старого Максима Грека, виснажене жовте лице і полум'яні очі.

— Рабе лукавий та ледачий,— немов чує він голос старого Грека, який розказував йому давню притчу,— навіщо талант, що дав я тобі, закопав ти у землю?..

Невже кине він оці матриці, шрифти, цей верстат, книги, книги... і оратиме, засіватиме землю і дбатиме лише про свій кусень хліба? Він дивився на роботу рук своїх, потім поглядав на Івашка, і гіркі сльози текли по його обличчю.

Він ще жив у Заблудові, коли помер старий Ходкевич. І тоді він сказав рішуче і своєму синові, і синам Ходке-вича:

— Не личить мені в оранні та сіянні насіння життя своє коротати. Замість рала в мене ремесло художнє, замість насіння житнього — духовне насіння повинен я по світу розсівати... і всім роздавати духовну їжу.

Зворушливо прощалися заблудовські жителі, сини Ход-кевича, їхні помічники, уся челядь з натхненним друкарем. Дивувало усіх, що не спокушує його мирне, забезпечене життя, що міняє він це життя на невідоме, повне тривог і пригод. Дозволили йому взяти все з друкарні, вирядили його добре в дорогу.

Зарипіла гарба з верстатом та іншим приладдям. Вклонилися друкар Москвитін і два його юних помічники та й почвалали потихеньку в далеку путь — за п'ятсот верст, в українське місто Львів.

Ліси, болота, обшарпані села, деякі зовсім вимерлі від якоїсь страшної пошесті, залякані, пригнічені люди — отакий був їхній невеселий шлях. За Любліном пішли пагорки, горби, густі ліси, стрімкі річки — це вже була Галичина — "Червона Русь". Частіше на шляху траплялися багаті замки польських магнатів.

Хлопці як хлопці, розважаються усім, що побачать, радіють з того, що у велике місто йдуть. А на батька глянуть — уперто зсунуті брови на переніссі, очі замис-лено-натхненно дивляться вперед.

Борець і сіяч.

У СТАРОВИННОМУ МІСТІ ЛЬВОВІ

На пагорках, оточених високою міцною стіною від нападу ворогів, височів Львів — місто, що його збудував для сина Лева у XIII столітті Данило Галицький.

Перехрестилися подорожні, в'їхали в міські ворота. Відразу у хлопців аж очі розбіглися. Скільки людей, який гомін навколо! І люди в різних — чудових вбраннях, несхожих на їхній московський одяг.

— Ой, сорочки які вишиті! — шепочуть хлопці, дивлячись на барвисте українське вбрання дівчат.

Українські, польські, єврейські, грецькі, вірменські, німецькі слова, слова багатьох інших мов лунають на вулицях. А вулиці рівні, зелені, а будинки кам'яні, чисті.

— Куди це ми потрапили? — питає Івашко.

Іван Федоров знав від Ходкевичів, що Львів — велике і багате місто, де ведуть торгівлю купці з різних країн, де багато монастирів і церков, де живе сила ремісників. Знав він, що має місто пільги і привілеї від польських королів і за це королі мають від міста немало грошей. Городяни міста Львова обирали собі самі міського голову — "бургомістра".

З цікавістю глянули на великий кам'яний будинок з баштою — ратушу, там засідали бургомістр і радник. Хлопці дивувались левами перед будинком.

Нічого,'що такий довгий шлях. У такому місті, напевно, потрібна робота друкаря. Хлопці вже ладні забути всі прикрощі шляху, тільки б швидше побігти на величезний львівський ринок, де, мабуть, є все, чого

тільки могло заманутися людині: і східні товари — барвисті тканини, килими, і вина, і хутра з півночі, і різна зброя, і овочі, і ласощі — усе, усе!

На вулицях Львова, на його майданах, а особливо на ринку, завжди було повно люду, а в той день було ще й свято.

— Може, це тільки в свято так? — спитав Івашко, але не встиг почути відповіді і замовк.

Саме повз них проходила зараз незвичайна процесія.

— Дивись! Хлібина! — захоплено вигукнув Гринь. Перед великою лавою людей несли корогву, а поряд з

нею, на довгій палиці, величезну дерев'яну пофарбовану хлібину.

— Це іде цех пекарів,— пояснив якийсь доброзичливий стариганчик у довгих панчохах і купецькій широкій, але куцій чи то кофті, чи то жупанчику з коміром, оздобленим хутром.

За пекарями йшли кравці з своєю корогвою та з величезними ножицями, якими можна краяти одяг велетню. Далі — шевці з черевиком, мабуть, з ноги того ж велетня. За ними — гончарі, ковалі, теслярі, цирульники.

Ремісники об'єднувались тут по цехах.

На свята цехи проходили містом, кожен під свої прапором і знаком свого ремесла.

— Тату, а друкарі тут є? — спитав Івашко.

Той же стариганчик, очевидно якийсь дрібний купець, похитав головою. Та батько усміхнувся своєю доброю посмішкою:

— Будуть і друкарі. А ми з тобою хто?

Цікавий стариганчик устряв у розмову. За кілька хвилин подорожні зі своїм возом вже повертали на Під-замче. Квартал, де жили купці та ремісники.

У Львові оселився перший друкар.

У лютому місяці 1574 року, через десять років після надрукування першої книги у Москві, вийшла у Львові перша друкована книжка на Україні.

Художньо і тонко була вона зроблена. Майстер перевершив своє перше видання, хоча "Апостол" львівський був подібний до московського. Та нічого дивного в цьому не було. Друкував львівського "Апостола" той самий першодрукар Іван Федоров. Але було в книжці дещо відмінне. Нові малюнки, інша післямова. Новий малюнок з самого апостола Луки. Цікавою і новою була в книзі сторінка, де з лівого боку красувався герб старовинного міста Львова з левом посередині, а з правого — герб самого друкаря: кутник — необхідний прилад для друку і вигин річки, адже "книги — це ріки, що напувають всесвіт". Це був знак, що відображав його працю на все життя. Під малюнком — підпис: "Іван Федорович, друкар Москвитін".

А про самого друкаря, про його поневіряння, про його незламну віру в своє покликання читачі дізнавалися з післямови...

Післямова — це була звичайна річ у старовинних книжках. У післямові розповідалося, де, коли та як виготовлена книга. У московській першій книзі прославлявся цар Іван IV, в "Учительнім євангелії", надрукованім у Заблу-дові,— гетьман Григорій Ходкевич.

Післямова львівської книги нікого не вславляла, вона тільки мала розповісти всьому світу про важкий труд та перешкоди на шляху друкаря.

Пристрасно й палко написав Іван Федоров цю післямову. "Сія повість, відкіля почалася і як зробилася друкарня ця".

Він писав, що друкарня почалася в Москві з наказу царя і великого князя Івана Васильовича, писав про все, що ми тут розповіли.

Він написав про те, як, прийшовши до Львова, ходив до багатих купців, ставав перед ними на коліна, проливав сльози, прохаючи допомогти заснувати друкарню. Він певен був, що у Львові, старовинному українському місті, відгукнуться на його заклик, дадуть йому можливість розповсюджувати "слова істини" в друкованих книжках. З папертей церков закликав збирати кошти. Він був певен, що найскоріше ті, що стоять на чолі духівництва, схопляться за цю справу. Але "великі світу цього" байдужі залишилися до його заклику. Він був певен, що й купці охоче подадуть допомогу, бо матимуть з цього велику вигоду для себе. Але купці вважали його за непрактичного дивака — та й годі. Коли б він узявся друкувати для католиків — о, то була б інша справа! Тоді знайшов би він державну допомогу і жив би без журби та клопоту. Але зрадити свій народ він не міг. Він хоч і опинився за кордонами московської землі, проте вважав, що й тут служить рідному народові і цей народ братній також рідний, бо тут люди були однієї з ними віри, і на народ свій він не мав образи, бо гнали його бояри та священноначальники.

Так, і тут великі пани, попи не хотіли зрозуміти, яку зброю пропонує їм скромний друкар у боротьбі за незалежність батьківщини. їх цікавили тільки власні маєтки та власний добробут, і коли їм було вигідно, то вони спокійнісінько зраджували і віру, і мову та переходили в католицтво.

Бідні люди, міщани міста Львова, православне "братство" відгукнулися на палкий заклик Івана Федорова. По копійці збирали вони кошти, щоб міг він відкрити свою друкарню і випускати книги. І про це написав Іван Федоров у своїй післямові.

Він згадував добрим словом Ходкевича і його синів і закінчував скромним проханням до читачів: "А нам не-достойним хай просять прощення за те, що дерзнули почати... А якщо в чому погрішність буде, бога ради виправляйте, благословіть, а не кляніть, бо писав не дух святий і не ангел, але така ж грішна і тлінна рука, як і у всіх інших неумудрених..."

Книга вийшла. Прекрасна книга, вперше надрукована на Україні...

НАЙПЕРШИЙ БУКВАР

Його вже пізнали і шанували люди. Пізнали його пристрасну вдачу і добру душу. Просили його позичити гроші — він позичав, не вистачало у нього на його корисну справу — і він не боявся позичити, аби тільки не зупиняти роботи.

А він не зупинявся, нові й нові задуми народжувалися у голові й серці.

— Івашко*— казав він синові,— от вивчив я тебе читати, тому що зі мною ти змалку коло книг ще рукописних був, а тепер ці великі друковані книги тобі зрозумілі. Та чи ж можливо у маленькому дитячому віці таку книгу подолати? Треба для дітей виготувати книги, щоб змалку вчилися читати і щоб легко їм було не тільки вчитись, айв малих слабких рученятах тримати.— І додав сміючись: — От одружишся ти, будуть у тебе діти, мої внуки, і згадаєш, що дід для них перший буквар надрукував.

Львівське братство зраділо, коли почуло про новий задум цієї надзвичайної і такої простої, своєї людини. Бо хоч прийшов він із Москви, але всією діяльністю показав, що там рідні люди і єдиний у них шлях.

Іван Федорович Москвитін, так всі звали його у Львові, сам сів за редагування граматики. І от як написав він про це у післямові до букваря: "Скоротивши до найменшого, склав я для швидкого навчання дітей... і, якщо труди мої виявляться достойними вашої милості, прийміть їх з любов'ю. А я охоче готовий працювати і над іншими угодними вам книгами".

Найперший на всій Русі та Україні буквар для дітей надрукував Іван Федоров у Львові у 1574 році.

Хотів він й інші книжки друкувати, та коштів більше не було, борги росли. Іван Федоров пробує всілякими способами вибитися з скрутного становища, але дедалі більше заплутується в боргах, у сітях, що розставляють хитрі лихварі.

Та доля — як та ріка, що коливає хвилі свої то вище, то нижче.

Саме тоді, коли вже й не знав, що робити, одержує Іван Федоров запрошення від князя Костянтина Острозького приїхати в його маєток Острог для заснування друкарні.

Хвиля знову підноситься вгору. Знову ясніє чоло невтомного друкаря, і з помічником своїм Гринем їде він до князя. Син Івашко уже дорослий, уже одружився і лишився працювати у Львові. А за той час, що жив Іван Федоров у Львові, протягом двох років Гринь вчився малярству, різьбярству на сталі у майстра художника Пилиповича, друга Івана Федорова, та столярному ремеслу, і платив за навчання Гриня сам Іван Федоров,

ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ

Двадцять п'ять міст, десять містечок, близько семисот сіл мав у своїх володіннях князь Костянтин Костянтинович Острозький, воєвода Київський, і одержував прибутку щось із мільйон червоних злотих на рік. Рід князів Острозьких був відомий з давніх-давен. Прапрадідом князя Костянтина був знаменитий Федько Острозький, який боровся за незалежність Русі проти Польщі та Литви, брав участь у Грюнвальдській битві, коли слов'янські народи об'єдналися проти німецької навали і надовго відбили охоту зазіхати на наші землі.

Ніякими особистими надзвичайними властивостями не відзначався його праправнук, хіба лише тим, що володів незчисленними багатствами і через це мав владу, силу і право. Він не перейшов у католицтво, обставини зробили його родовий замок в Острозі центром культурної діяльності на Україні, а він сам стояв на чолі знаменитої Острозької Академії.

Князь Острозький запросив до себе досвідченого друкаря Івана Федоровича Москвитіна.

Радісно було побачити друкареві, що в Острозі зібралися найученіші люди України — Лукаріс, Смотрицькі — Герасим, батько, та син його Максим, Дем'ян Наливайко — брат славетного потім Северина Наливайка. Князь влаштував в Острозі школу, з якої хотів зробити вищу на зразок Польської Академії. Звали її "трьохязичним ліцеєм", бо вчили в ній по-слов'янськи, по-грецьки і по-латині. Ця Острозька Академія була першою спробою організувати вищу школу на Україні.

Перш за все князь бажав надрукувати Біблію церковно-слов'янською мовою. Це була величезна і складна справа. Він розіслав по всіх у сю дах шукати тексти Біблії. І як казали про це: "...сего ради много стран далеких вселенських проходя, яко римские пределы, тако и Канадийские острова, паче же много монастырей грецких, сербских и болгарских и даже до архиепископа Константиноградского, нового Рима дойдя".

Найповніший текст дістали з Москви.

Спочатку князь Острозький запропонував Івану Федорову бути "справцею", тобто управителем в Дерманському монастирі, що належав князеві. Майже рік пробув там Іван Федоров, але ця робота була не для його вдачі та нахилів, і він дуже зрадів, коли князь Острозький наказав йому взяти участь у підготовчій роботі над Біблією, зайнятися устаткуванням друкарні, забезпечити папером видання. Іван Федоров знову побував у Львові, завітав до сина, який на той час уже мав свою палітурню. У Івана Федорова було багато зв'язків з діловими людьми, купцями з Польщі, Валахії, Туреччини. Він відвідував по дорозі монастирі, заходив до різних вчених людей. Першодрукар добре знав грецьку мову. Це все давало йому змогу знайомитися, розмовляти, збагачувати себе і досвідом, і новими думками. До душі була йому висока мета цієї справи.

З новим запалом узявся він до роботи в Острозі. Дарма, що посивіло волосся у друкаря, що нема тої сили, яка була замолоду. Зате є досвід і глибокі знання.

Друкування Біблії — це була знаменна подія в усьому слов'янському світі, це був величезний труд. Над Біблією працювали найвидатніші уми на Україні. І Іван Федоров, перший друкар, також брав участь у звірці списків, у доборі кращих.

Але найбільше часу треба було йому віддавати безпосередньо друкарні. Треба було зробити новий верстат, вирізати новий шрифт, різати пунсони, відливати літери, готувати матриці.

Біблія ще довгі роки була неперевершеним мистецьким твором завдяки своїм шрифтам, верстці, друкові, великій кількості заставок та різних художніх прикрас. Це все виконав Іван Федоров. І, крім герба КНЯЗЯ Острозького, крім віршів на його честь, був надрукований у книзі і скромний герб старого друкаря Івана Москвитіна...

"ЧАЮ ВОСКРЕСІННЯ З МЕРТВИХ"

Високий дід з срібним хвилястим волоссям і з срібною довгою бородою постукав у майстерню львівського палітурника Івана Друкаревича, так прозивали тепер сина Федорова Івана. Вибігли маленькі діти, вибігла моторна весела жінка Тетяна.

— Іванко, Іванко, біжи стрічай! Батько приїхали! *■ Діти з цікавістю поглядають на підводи: чого це навіз дід? Трохи розчаровані відходять. Чорнявий дядько Гринь, що приїхав з дідом і міцно, як з братом, поцілувався з їхнім татом, зносить з підвод книжки... Самі книжки. Але тато обережно, з пошаною бере їх тремтячими від хвилювання руками. А мати навіть не насмілюється доторкнутись.

— Це дід ваш надрукував книжки,— шепоче вона.

— Це дід ваш склав і надрукував для вас буквар, який ви вчите,— каже батько дітям.

— Дав князь книги розповсюдити,— пояснює Гринь,— а більше нічого й не дав. Це не те, що пан Ходкевич,— махає презирливо рукою.

Але дід спокійно усміхається.

— Нічого, Гриню, ми й самі тепер зуміємо налагодити нашу друкарню. А князеві Острозькому налагодив справу і більше не потрібний,— додає він, і гіркий сум на якусь мить з'являється в глибоких очах.

Тільки один вечір, може, й посидів дід з онуками, але ніколи вони не забудуть того вечора та надзвичайних дідових оповідань і про Москву, і про свої мандрівки.

А вже другого дня зранку,— ніби й не сиве волосся, не сива борода, — узявся дід до роботи. Треба викупити свій верстат, свою друкарню, що заставив колись львівським купцям. Треба вже покладатися тільки на свої сили, а не на ласку примхливих панів, що забирали сили й уміння, а потім, самі одержавши за це славу і шану, викидали його геть.

Знову з упертістю й енергією, дивною в його роки, заходився Іван Федоров коло своєї друкарні. Адже його знали й шанували у Львові, його знали і в інших містах України і поза Україною. Правда, не було головного — грошей. А тут ще князь Острозький наклав арешт на друкарське майно Івана Федорова: боявся, мабуть, що буде конкурент його острозькій друкарні.

Та це не зупинило старого. З Гринем почав обладнувати все спочатку. Але новий удар долі підстерігав його. Найвірнішим помічником був у нього Гринь, який ще. хлопцем бавився колись з сином Івашком. Той самий Гринь, якого він на свої кошти вчив у теслярів, у художника, вчив друкарського мистецтва. На старість це була права рука Івана Федорова.

Але останнім часом ходив чогось Гринь занепокоєний, сердитий. Може, йому набридли нестатки, бідне життя, а місто спокушало на гарні легкі заробітки, розваги.

"Та чого мені свій вік коло старого дивака нидіти? — думав Гринь.— Що з того, що я з ним умову маю? Хіба мені очі зав'язані?"

А тут, дізнавшись, що він уже вправний друкар, не раз засилали до нього і підлещувалися, обіцяючи золоті гори, ті самі купці Мамоничі, що колись перетягли до себе й Петра Мстиславця. І от якось, повернувшись додому після невдалих відвідувань купців, Іван Федоров побачив, що Гриня немає в друкарні, не повернувся він і увечері, і на ніч, і на ранок... Зрадливо втік від свого вчителя.

Гірко і боляче стало старому. Він відчував, що сили вже не ті, що з роботою справлятися важко. Але хай не радіють заздалегідь католики-єзуїти, що ненавидять завзятого друкаря Москвитіна. До останньої хвилини не кине він кувати свою зброю! Не загасить вогню, що запалив у нього талант. Він не занепав духом і був нагороджений за це. Якось увечері постукали в його низеньку хатинку.

— Батьку! Прости! Прости мене грішного, ніколи вже не розлучуся з тобою! — Гринь кинувся перед ним навколішки і припав устами до любих рук вчителя.

Старий усміхнувся і міцно притис його до себе. З новим піднесенням узялися вони за книжки. А тут саме і лихварі дали в позичку грошей.

— Ні, цей Москвитін неабияка людина, йому можна довірити.

Знову замовляли папір, готували шрифти, обладнували друкарню. Та роки, повні тривог, поневірянь, горіння і невтомної праці, далися взнаки. Він захворів. Мусив лягти в ліжко. І раптом почув, що сил уже нема. Гринь, розгублений, нещасний, стояв коло нього. Лихварі, почувшій про хворобу друкаря, як шуліки, налетіли і описали все майно. Перший друкар помирав у страшних злиднях.

— Не сумуй, Гриню,— казав він помічникові.— Як ті річки, потекли книжки мої по всіх усюдах, напувають розум людський. Чув я, в Москві мої учні друкують книги. Знаю я, що й тут не загине справа.

Гринь плакав, і син Іван, і маленькі онуки, що гаряче любили свого дивного, незвичайного діда,— усі плакали. А з сусідніх кімнат вже виносив майно першодрукаря один з лихварів.

5 грудня 1583 року помер першодрукар Іван Федоров. Його поховали у Львові. Син Іван і Гринь поклали плиту на могилі і вирізьбили на ній слова:

"Воскресіння із мертвих чекаю.

Друкар книг, перед тим небачених.

Іван Федорович, друкар Москвитін..."

А посередині його знак — кутник і вигин ріки: книги — це ріки, що напувають всесвіт.

1947

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

НАД ДНІПРОМ

"Ой ти, Дніпре, ой ти, батьку! Кажи мені всю правдоньку. А де броди глибокії, А де броди міленькії?" — А де кручі високії, То там броди глибокії, А де кручі низенькії. То там броди міленькії... З устя Дніпра до вершини Сімсот річок, ще й чотири.

Жаліється Лиман морю. Що Дніпр бере свою волю, Свої гирла прочищає, Його тоні засипає.

Народна пісня

Весняним квітневим вечором французький інженер Гільом Левасер де Боплан, скориставшись з вільної години, сидів у хаті, відведеній йому, і писав:

"Селяни надзвичайно бідні: вони повинні працювати по три дні на тиждень із своїми кіньми на користь своєму панові..." Боплан на мить зупинився, потягнув люльку, відігнав димом мошву, яка налітала з квітучого садка, задумався.

Власне, "повинні працювати по три дні", але скрізь, де він не проїздив, працювали з наказу панів та орендарів і по чотири, і по п'ять, а то й цілий тиждень. Та ще скільки віддавати!

Чого тільки не вигадували пани, яких тільки податків не накладали! З кожного вола брали "рогате", з кожного вулика — "очкове", за те, що, ловили рибу в ставках, селяни платили "ставщину", що пасли отари — "спащину", що збирали жолуді в лісі — "жолудеве", за помол борошна — " сухомельщину ".

Навіть коли народжувалась дитина, треба будо платити "дудки", а за мертвого брали "відмерущину".

Польський простий народ — селяни, ремісники також терпіли великі знущання від польської шляхти. Самі поляки казали: "Нема держави, де землероби були б так пригнічені, як у нас, під безмежною владою панів". Особливо поневірялися люди на Україні. Гусяче перо знову зарипіло...

"...1 давати йому,— писав Боплан далі,— відповідно до належної їм землі, багато мірок збіжжя, багато каплунів, курей, гусей і курчат на свята великодня, зелених свят і різдва та ще відбувати тисячу інших повинностей, яких їм не зовсім це належить відбувати без платні. Вимагають з них пани грошову повинність, десятину баранів, поросят, меду, всяких плодів: що три роки третього бика — коротко кажучи, селяни примушені віддавати своєму панові все, що той захоче, тому не дивно, що ці нещасні закабалені, поставлені в такі жахливі умови, не можуть ніколи нічого зберегти. Але навіть не це основне, а те, що їх пани мають необмежену владу не тільки над їхнім майном, а навіть над їхнім життям.

Така велика сваволя польської шляхти, що живе, як у раю, а селяни, як у чистилищі, і тому, коли селяни у кріпацькій залежності від лихого пана, становище їхнє гірше, ніж галерних невільників".

Не дивно, що селяни тікають на Низ Дніпра, а багато людей перебирається на північ у землі Московської держави. І вже багато разів донощики доносили полякам, що всі козаки гомонять між собою про те, що хочуть перейти у Московське царство.

Він, інженер де Боплан,— найманець польської шляхти,— сьогодні тут, завтра там, отож, не беручи нічого близько до серця, записував усе те, що його вражає на цій землі — Україні. ,

"Земля обітована, що тече млеком і медом",— так казали йому, спокушаючи їхати сюди "шукати "фортуну" 2.

Багато найманців — німців, шведів, інших чужоземців, що тинялися по всій Європі, беручи участь у війнах, захищаючи різні не свої країни, аби нажива була,— вступили на службу польській шляхті.

Спокусили і його, французького інженера, і от кілька-років тому він перенісся з берегів Сени на береги Борис-фену, як звали древні греки цю могутню непокірну ріку — Дніпро.

"Дніпре-Славуто", "Дніпре-батьку", "Дніпре-брате" — звали його козаки. І він, Дніпро, лякав чужоземних

2 Фортуна — тут; щастя.

загарбників, ненависну польську шляхту своїми порогами, горожами, дикими, невідомими островами, плавнями, корчами, а для козаків справді був рідним батьком і братом. Там, за порогами, була Запорозька Січ, і туди тікали "Козацьким шляхом" сільська і міська біднота, люди, які не могли вже витримати нелюдського знущання панів. Різні шляхи пролягали по Україні — а оцей, Дніпром, звали здавна "Козацьким шляхом". "Козацький шлях" був ненависний і польським панам, бо ним тікали на Запорожжя, був він страшний і туркам, бо з Запорозької Січі, з Низу Дніпра, не раз вилітали зграї запорозьких чайок,

і безстрашна флотилія вирушала на Чорне море, розбивала турецький флот, штурмувала турецькі фортеці, визволяла невільників.

Замкнути шлях, приборкати козаків не раз вирішувала Річ Посполита З. І от у 1635 році польський сейм виніс постанову про заборону запорозьким козакам будувати човни та випливати в море і про побудову на Дніпрі перед першим Кодацьким порогом фортеці. Справою фортеці керував коронний гетьман Станіслав Конєцпольський. її збудували у 1636 році за планом інженера Боплана, і в ній день і ніч вартував гарнізон найманих німецьких солдатів.

Коронний гетьман Конєцпольський, як і всі пани Речі Посполитої, певний був, що кодацькі гармати наведуть страх на всю Україну, що жоден втікач не пробереться тепер за пороги.

Марні надії! Звичайно, Бопланові шкода було своєї роботи, але він не міг потай від панів не думати захоплено про сміливість козаків.

Того ж таки року запорозькі козаки на чолі з гетьманом Іваном Сулимою напали на Кодак, знищили гарнізон і дощенту зруйнували фортецю.

Пани скреготіли зубами. Повстання вибухало за повстанням. І не злякала повстанців ані страшна доля Сули-ми, якого четвертували у Варшаві, ані страта його друга, ватажка наступного повстання, Павлюка.

— Усе селянство покозачилось,— казав польський гетьман Микола Потоцький, помічник Конєцпольського.

У 1638 році за останні повстання Гуні, Острянина та Павлюка польський король скасував козачі пільги, право обирати козацького гетьмана, призначив на козацьку старшину польських шляхтичів. І знову Станіслав Конєцполь-

ЗРіч Посполита — так називалася Польсько-Литовська держава. .

ський вирушив на Дніпро відбудовувати Кодак. З ним був і Боплан.

У 1639 році фортеця була відбудована.

За ці роки Боплан багато надивився і пізнав цю незнайому раніше країну. Він заносить в оправлений зошит свої враження про цей край, про сваволю панів, про сміливість козаків. Він нікому поки що не показує своїх записок. Хай там, у Франції, почитають, хай дізнаються внуки, якщо вони коли будуть у нього.

Є щось безмірно принадливе в цій країні, особливо зараз, повесні, коли над Дніпром квітнуть сади і береги вкриті наче білим серпанком. Є щось безмірно принадливе в цих одчайдушних людях, що сміливо повстають проти гоноровитої зарозумілої шляхти.

Боплан усміхнувся. Він згадав спробу турків навіть ланцюгами перетяти Дніпро! Збудували вони недалечко від Очакова на березі Дніпра фортецю, звідки обстрілювали Дніпро, а на другому березі — вежу, де стояли турецькі дозорці і повідомляли галери про небезпеку. Та ще й впоперек простягли ланцюги! Сміялися козаки з цих витівок. Закувати Дніпро! їхній Дніпро!.. Козаки на своїх чайках запливали в очерети, верстов за двадцять від турецьких галер, рубали дерева і пускали просто на ланцюги. Ланцюги дзвеніли, рухалися, і турки раділи — це козацькі чайки наткнулися на їхні перепони. Починали стрілянину по ланцюгах, а тим часом козаки пропливали їм одним відомими водяними стежками між шхерами. Ні, не туркам було обдурити цих сміливців, для яких сам Ненаситець з своїм Пеклом був вільною дорогою!

У двері стукають. Заходить посланець коронного гетьмана Конєцпольського.

— їх ясновельможність пан коронний гетьман просить вашу милість завтра вранці оглянути будову, куди прибудуть козацькі старшини. їх ясновельможність хоче показати їм фортецю.

Боплан, лишившись один, усміхається.

Мабуть, пан коронний гетьман хоче налякати козацьку старшину.

Вранці Станіслав Конєцпольський з усім своїм почтом, інженерами, начальником та комендантом гарнізону сам веде показати козакам відбудовану фортецю.

Високий вал оточує її, дула гармат виглядають з бійниць. Фортеця ще страшніша і неприступніша, ніж була. Коло неї здіймається височезна вежа. На ній постійно стоятиме вартовий.

Коронний гетьман хоче показати козакам, цим упертим "лотрикам", як зневажливо звуть польські пани козаків, що ця фортеця збудована проти них, проти їхньої сваволі над Дніпром, що вона непорушна і незламна. Презирливо всміхнувшись, він питає їх:

— Ну, що ж, яким вам здається Кодак?

Він дивиться глузливо на ненависні йому чубаті голови і, чекаючи відповіді, готує ще глузливіший дотеп. І раптом один з козаків підносить голос.

Чорні, наче з жаринками очі дивляться сміливо і прямо в очі його ясновельможності, і козак спокійно відповідає латинською мовою:

— Man us factum — man us destruirum! 4

Станіслав Конєцпольський роздратовано смикає вус і не може одразу знайти, що відповісти.

Огляд був закінчений. Боплан з цікавістю поглядав на козака, який влучно відповів латинським афоризмом5 гоноровитому Конєцпольському, але той ніяк і нічим не виявляв своїх настроїв і вражень. Хіба що глибока задума була в розумних гарячих очах.

— Хто се? — спитав інженер одного з шляхтичів.

— Ви не знаєте? Сотник чигиринський — Богдан Хмельницький. О! Він був нещодавно на високій посаді військового писаря козацького реєстрового війська 6, та надто співчував повстанцям.

— Якщо не сказати більше,— встряв інший у розмову,— просто допомагав їм. Ну, і от після ординації7 війська його й понизили до сотника.

— Я б взагалі волі не давав цій буйній голові,— злісно сказав перший, — він ще покаже себе, от вам слово гоно-РУ!8

Боплана покликали до Конєцпольського, який був злий і незадоволений. Цей чигиринський сотник — Богдан Хмельницький — завжди дратував його своєю вдачею. А знав він його вже давно, дуже давно. Та його знали всі великі пани, польські магнати, знав і король Владислав IV.

Знали його й козаки.

4 Що людськими руками твориться, то людськими руками і руйнується.

5 Афоризм — вислів, що коротко виражає яку-небудь узагальнену думку.

6 Реєстрове військо — козацтво, що було в законному реєстрі (списку) Корони польської.

7 Ординація — закон, тут — перебудова.

8 Слово гонору — слово честі.

ЗАЖУРИЛАСЬ УКРАЇНА

Зажурилась Україна, Що ніде прожити. Витоптала орда кіньми Маленькії діти...

Народна пісня

Богдан Хмельницький, сотник чигиринський, сидів на скелі над Дніпром і співав журливу пісню. Він не пам'ятав, чи чув її від сліпих кобзарів, чи сам склав, коли сидів довгі дні і ночі в турецькій неволі. Скільки пісень, скільки дум переспівав він там на самоті, згадуючи рідну Україну! Буряне і неспокійне життя випало йому, так, як і кожному, хто страждав, боровся за рідну землю, за рідний народ. Бо були то роки одчайдушної боротьби поневоленого народу за свої права, за свою батьківщину проти польських шляхетських загарбників, проти нападів татар і турків.

У бурях і грозах минули юнацькі роки Богдана.

Батько його Михайло Хмельницький служив у магнатів Жолкєвських 9, а потім у Даниловичів 10. Богдан народився у Переяславі десь близько 1595 року. Батько вирішив дати синові добру освіту і віддав учитися в єзуїтську колегію.

Богдан добре вивчив курс наук, що там викладали, оволодів польською мовою, латинню.

Деякі сини українського панства, спокушені тим, що католики мають усі права, і кращі посади, і всі блага життя, переходили в католицтво. Але як не обплітали тонкими сітями учителі-єзуїти молодого Хмельницького, він лишився стійким і незламним, вірним сином України. Та він, крім наук, ще добре пізнав єзуїтську натуру і душу польських панів, і вже не могли вони його нічим ні спокусити, ні обманути.

Після колегії, повний сили, енергії, цікавий до всього, він кинувся у вир війни, що точилася між турками та поляками. То були нещасливі бої під Цецорою. Загинув старий Хмельницький, багатьох захопили в полон турки. Між полоненими були і пан Станіслав Конєцпольський, і молодий Богдан Хмельницький. Його відвезли до Константинополя.

Два роки неволі — це багато років життя. Там, у неволі,

9 Жолкевський С.— гетьман польського війська.

10 Данилович Ян — так званий "воєвода руський", шляхтич, староста чигиринський.

Богдан вивчив турецьку і арабську мови, читав коран ", стародавні книжки, приглядався до турецьких звичаїв, до людей.

Часто до нього долинав, заглушуючи плескіт морських хвиль, плач-стогін невільників на галерах.

На галасливому барвистому східному базарі він бачив, як продавали татари і турки українських дівчат, дітей, і серце краялося на шматки від невтішного болю.

Шум моря нагадував плескіт рідного Дніпра. Темними ночами у в'язниці він ледь чутно співав журливі пісні про Україну.

Хто визволив його? Одні кажуть — мати викупила, інші — товариші-козаки. Але як там не було, він знову на Україні і вже за кілька років веде запорожців у блискучий морський похід визволяти братів-невільників.

Найважливіші папери підписував Богдан Хмельницький іменем усього війська запорозького, як "писар військовий, при печаті військовій, рукою власною".

Та хіба міг він спокійно дивитися, як сваволять пани-магнати, польська шляхта, займають величезні простори українських земель і все більший тягар накладають на людей, які жили на цих споконвіку вільних землях! Українські пани розкошують не менше, а багато з них перейшло до католицької віри, щоб мати однакові права з польською шляхтою. Козакам ставало все важче й важче, особливо козацькій голоті, не кажучи вже про бідноту по селах та містах.

Пам'ятає Богдан універсали полковника Карпа Скидана, який закликав у 1637 році усіх піднятися із зброєю проти польського війська, що наступало на Україну.

"Товаришам нашим,— писав тоді Скидан,— панам отаманам городовим, козакам Війська його королівської милості Запорозького, що в Задніпров'ї перебувають, всім взагалі і всьому поспільству і братам нашим бажаєм від господа бога доброго здоровля. Ваші милості, об'являєм вам, вашим милостям, панам товаришам нашим, що одержано звістку про серйозні задуми жолнерів, які напевне вже збираються до нас на Україну, та нехай бог не поможе їм у здійсненні їхніх задумів і бажань. Тому я владою старшинства свого і іменем Війська наказую і нагадую, щоб ваші милості не були безтурботні і зневажливо до цього не ставились, але готові бути з кіньми, харчами, а також

Коран — священна книга мусульман.

зброєю проти цього ворога віри нашої мужньо виступити, як того вимагає необхідність".

Закликав і Павлюк боронити "золоті вольності наші, які ми кров'ю заслугували".

Пожежами, стратами, нелюдськими тортурами душили польські пани ці повстання. На палях стирчали голови повстанців, ватажків четвертували в самій Варшаві.

Загинули так і Сулима, і Павлюк.

У 1638 році гетьман нереєстрових козаків Яцко Остря-нин і полковник Скидан знову розіслали по всій Україні заклики виступити проти польсько-шляхетських військ. Кидали селяни домівки, приєднувались до козаків.

Богдан знав — і Скидан, і Острянин посилали послів до братів донських козаків, щоб ішли на допомогу, і загін донських козаків під командуванням путивльського козака Мурки приєднався до запорожців.

На них рушило коронне військо. Важко поранений Скидан потрапив у полон і був страчений. А Острянин...

Принесли Богданові вірні люди звістки, що подався Яцко Острянин і чимало запорожців до Чугуєва, у землю московську, і казали, що пішли вони від жорстокого гоніння і від смертного убивства і що не хочуть бути в "папежській вірі" 12, а споконвіку вони православні.

Так, все частіше писали руські воєводи в Чугуєві, Путивлі, Білгороді до царя про перехід людей з України, які тікали від знущання польських панів; все частіше приходили на допомогу донські козаки і воювали, і умирали разом з запорожцями. І все частіше гомоніли запорожці, що бути їм краще з руськими братами однієї віри, однієї крові і плоті

Довго сидів Богдан на скелі над Дніпром, думав невеселі свої думи.

"Зажурилась Україна, що ніде ся діти",— тихо співав Богдан і дивився на Кодак, на гармати, на найманців-нім-ців, що вартували коло них, щоб жодного втікача не пропустити за кордон, на Січ. Знав: ненадовго і фортеця,і гармати. Як не закути Дніпра, так не закути рідного його вільного народу.

12 "Папежська віра" — католицька віра, від слова "папа"; папа — головний над католицьким духовенством.

"золотий покій"

Недалеко від Чигирина, над річкою Тясмином, мальовниче розкинувся хутір Богдана — Суботів. Він дістався •йому в спадщину від батька.

Дев'ять років минуло з відбудови Кодака. Польські пани кажуть: "настав золотий покій". Але часи "золотого покою" для панів — часи великого лиха для України.

І те, що сталося на хуторі Суботові,— звичайне на той ^час.

Богдан уже в літах, у нього велика родина, троє синів і дві дочки. Старший син Тиміш уже юнак. Богданова дружина Ганна померла, і на хуторі живе й хазяйнує жінка, з якою він має одружитися вдруге.

Але його життя не дає спокою багатьом польським панам. Не дає спокою декому і його хутір.

Чигиринський підстароста пан Чаплинський не може заспокоїтися, не тільки проїжджаючи повз хутір, а навіть згадуючи про нього. Як це так, що сотник, козак володіє таким гарним хутором?

Пан Чаплинський хоче, щоб це був його хутір, а для панства ніякі закони не писані.

Про ці заміри Чаплинського вже знає Богдан.

Староста чигиринський Олександр Конєцпольський, син померлого коронного гетьмана Станіслава Конєцпольсько-кого, на прохання Чаплинського все ж таки не насмілюється просто собі взяти й віддати йому хутір Богдана Хмельницького. Хоча й казав йому старий батько перед смертю: "Шкода, що я лишив у живих таку неспокійну голову", але ж мав Богдан багато заслуг в боях і з турками, і з татарами, і які ж підстави відбирати у нього хутір?

Та Чаплинський не може заспокоїтися. Він вирішує просто вбити Богдана. Татарські загони не припиняли своїх нальотів то на те, то на інше село. Олександр Конєцпольський посилає людей свого староства, а між ними і сотника Хмельницького відбити татарський напад.

Чаплинський підмовляє свого приятеля Дашевського, і під час бійки з татарами Дашевський ззаду ударив списом Богдана Хмельницького по голові, але тільки поранив

ЙОГО:

Богдан розуміє, що це справа Чаплинського. Темніший хмари ходить він, і вся родина його занепокоєна.

Тягнеться довгий літній день. Тихо на хуторі. Богдан з сином Тимошем та козаками виїхали з хутора. Треба ж довести свої законні права.

Смутні сидять жінки у хаті за своєю роботою, підбіг до них менший Богданів синок Остап. І хоч завжди балують всі хлопчика, не до забавок зараз. Він покрутився коло них та й подався в садок, до діда-пасічника,

старого козака, що доживає свій вік у Богдана. От з ким він приятелює най-дучже, от кого не набридає слухати. Дід розповідає і про морські походи, коли запорожці "мушкетним димом оку-рювали стіни Царгорода", і про безстрашних Сулиму, Скидана та Павлюка.

— Добридень, дідусю! — вітається хлопчик.— Татко поїхали, усі зажурені, я й прибіг до вас!

— Добридень, синку, добридень! — радо вітає дід.— Сідай, голубе, я тебе яблучком почастую з медом.

— Не треба, діду,— каже хлопчик,— я так посиджу у вас, та хоч з вами поговорю, бо кого дома не питаю, а вони ані пари з вуст, хіба я малий, чи що?

— А правда, хіба ти малий, чи що? — згоджується серйозно дід, і тільки в куточках вицвілих очей хитра усмішка.— Козарлюга хоч куди! От ще трошки підростеш — і гайда на Запорожжя!

— Я спочатку Чаплинському покажу, як на наш хутір зазіхати! Діду, він же не може хутора відняти? Не має ж права такого!

— Права-то він не має,— вже цілком серйозно каже дід>— та хіба панам права потрібні? От казав я тобі колись про князя Вишневецького Ярему, що й народові і вірі зрадив, у католики перейшов. Набрав наброду всякого, мабуть, тисяч п'ять. Там і поляки, там і німці, і волохи 13. Усякі волоцюги, що скрізь наймаються, щоб пограбувати, та й напав на Межирічки, у Київському воєводстві, та й захопив усе: і худобу, і майно. А з селян як знущалися — одного до кінського хвоста прив'язали і волочили по полю, другому руки обрубали, третього соломою обгорнули та й підпалили. А лащовики — Самуїла Лаща люди...

— Казали баби,— прошепотів з острахом хлопчик,— що то розбійник.

— А звісно — ні бога, ні людей не боїться, в його загоні чесної людини не шукай. Самі тобі лиходії, з грабунку і розбоїв живуть.

— А король хіба не може покарати таких? — спитав хлопчик.

— Король!..— похитав головою старий запорожець.—

13 Волохи — народність, яка увійшла до складу сучасної румунської нації.

Що король проти шляхти, проти сейму! Один пан закричить: "Нема згоди!" — от ні до чого й не домовляться. Був я у самій Варшаві, був не раз, і з батьком твоїм їздив, коли його козаки до короля посилали домовлятися про права наші козацькі.

— А у Парижі ви були, діду? — спитав хлопчик.

— Ні, у Парижі не був. Що не був, то не був. У Туреччині був, у Волощині був, у Варшаві був, а у Парижі ні.

— А тато мій були! — сказав задоволено хлопчик.— Його і французький король знає.

— Знає, синку,— усміхається старий,— твого тата скрізь знають.

Він пам'ятає. Важливу справу доручав Богданові король Владислав. Франція звернулась до короля польського з проханням дозволити навербувати козаків на війну проти іспанців. Адже слава козацька лунала по всій Європі. Владислав посилав у Париж для переговорів Богдана Хмельницького, який і французьку мову знає. Як випадає вільний час та хороший настрій, Богдан розповідає своєму найменшому і про Францію, і про Париж, і про мушкетерів, але найдужче любить хлопчик і дідові, і таткові розповіді про Запорозьку Січ, про запорожців.

— От розкажіть, діду, як ви з татом у морський похід виступали і невільників визволяли.

— Та ти вже, мабуть, і сам напам'ять знаєш:

— Однаково розкажіть. Я теж, як виросту, запорожцем буду, рідну землю боронитиму, а панам ніколи не потуратиму.— Хлопчик затишно вмостився у затінку під куренем, але слухати не довелось. Несамовитий крик долинув з хати, з подвір'я.

— Діду, що се? — схопив хлопчик суху тремтячу дідову РУку.

— Невже Чаплинський! — прошепотів дід.— І Богдана нема...

— Ходімо, швидше ходімо, діду!

— Не біжи туди, дитино, давай я тебе заховаю в соломі у курені.

• — Сховаєте? Коли на татків хутір налетіли і нікого нема з козаків, так ще й я заховаюсь! — закричав хлопчик. Вирвався з дідових рук і побіг.

Так, це несподівано на хутір налетів загін розбишак Чап-линського. Вони палять млин, грабують майно, і сам Чаплинський верещить, що віднині він тут хазяїн. Перелякані люди заніміли, не знають, що робити, — адже в господі зараз лишилися майже самі жінки, та діти, та дід-пасічник.

Хто заперечить нахабному грабіжникові? І раптом дитячий тоненький голосок порушує пригнічену мовчанку, що опанувала всіма.

— Ти не хазяїн тут! Це хутір тата мого Богдана Хмельницького, а ти посіпака Конєцпольського. Ти грабіжник, лайдак!

Це кричить молодший син Богдана, десятилітнє хлоп'я. Чаплинський звіріє:

— Нагаїв! Заткнуть йому пельку! — горлає він, і його жовніри виконують наказ.

Кидаються старий дід, сестри, щоб оборонити хлопчика, але дужі руки панських посіпак відкидають їх.

І через кілька хвилин хлопчик мертвим лежав посеред двору. Чаплинський з своєю розбійницькою зграєю їде з хутора і увозить Богданову наречену. На хуторі лишає він своїх управителів.

..."Золотий покій" панував на Україні.

* * *

Ні хати, ні жінки, ні улюбленого сина... І спробуй знайти суд і розправу над свавільним шляхтичем, що міг збезчестити, пограбувати та ще й глузувати із скривдженого.

Скрізь утиски, пригнічення, глум з боку шляхти. Козаки обурювались, що тепер козацьку старшину не вони вибирають, а призначає коронний польський гетьман, і, звичайна річ, своїх улюбленців.

Народ стогнав під ярмом шляхти, до того ж розбещені польські жовніри всіляко знущалися з людей, грабували, не давали дихати. Такі ж образи, як зазнав сам Богдан, він бачить на кожному кроці. Скрізь височать шибениці, палі з настромленими на них головами. Це шляхта розправляється з непокірним селянством.

Богдан розмовляє з усіма: селянами, козаками, міщанами — і полум'яним словом кидає надію на помсту за скривджені права людини.

Слухають уважно його і завзята молодь, і обірваний хлібороб, слухають і старі кобзарі, осліплені в страшній неволі, в лютих січах. Вони підуть по всій Україні, і де пройдуть та поспівають свої думи, вже буде там ковалям роботи — кувати та ховати до слушного часу зброю.

"КОРОЛІВСЬКІ листи"

Склали сліпі кобзарі думу про одну подію того часу. Не записана вона ніде в книгах, ні в яких історичних пам'ятках, і чи була насправді — невідомо. Тільки в старих думах і лишилися про неї сліди.

Гей з день-години Зчинилися великі війни На Україні...—

починалася так та дума.

Хмельницький дізнався, що є королівська грамота з привілеями козакам і що цю грамоту, "Королівські листи", тримає у себе в секреті полковник Барабаш, той Барабаш, з яким Богдан Хмельницький їздив послом до короля від козаків. Богдан Хмельницький вирішує хитрощами добути листи.

Він запрошує Барабаша, свого кума, на бенкет. Співали про це в думі:

А що дорогими напитками вітає І стиха слова промовляє:

— Ей, куме, каже, куме,

Чи не могли б ми з тобою королівських

листів прочитати, А козакам козацькі порядки подавати, За віру християнську достойно-праведно стати?

Але Барабаш прагне іншого, ніж Богдан:

— Ей, куме, каже, куме,

Нащо нам королівські листи читати,

Нащо нам козакам козацькі порядки давати?

Нащо нам за віру, християнську

достойно-праведно стояти? Лучче нам з ляхами, мостивими панами Хліб-сіль з упокоєм вічний час вживати.

Спалахує Хмельницький, зачувши такі слова, та стримує себе. Навпаки, ще більше пригощає гостя міцними, дорогими напоями. І коли вже Барабаш так упився, що звалився спати, Хмельницький обережно виймає з його кишені ключі, "а з-під пояса шовковий платок висмикає, а з мізинного пальця щирозлотий перстень знімає" і кличе молодого козака, свого вірного джуру. Він дає йому ці речі і наказує негайно сісти на доброго коня і мчати до міста Черкас, до пані Барабашихи — "низький поклон їй покласти, чи ж могла б вона нам шкатули з королівськими листами віддати".

Дивується Барабашиха з такого наказу свого чоловіка. Але його речі — ключі, перстень та хустинка — доказ, що це він надіслав джуру. Під воротьми із землі викопує вона скриньку з листами і віддає джурі. Королівські листи до козаків з їхніми привілеями в руках Богдана.

Лютує Барабаш, коли довідується про це.

І думає, гадає,

Як пана Хмельницького до рук прибрати. ЗА ПОРОГАМИ

Надворі лютувала завірюха. Вітер крутив колючим снігом, здіймав хуртовину. На небі ані зірки, ані місяця.

— Ну й негода!

— Ніч хороша, слава тобі господи! Усі сліди вітер замете.

— Не видко?

— Ще не видко! Сніг очі заліплює.

— А придивись, чи не батько то йде!

— Та ні, то дуб коло тину — ач вітер віти гойдає.

— Та ні ж бо, дивись, сюди наближається!

— Батьку!

— Батьку Богдане!

— Тихше, хлопці, тихше! А де дочки, Тимоше? Як син Юрась?

— По добрих людях!.. Поспішаймо, батьку!

З осені сидів Богдан ув'язнений, пани його прирекли до страти. І от темної грудневої ночі потай визволили його старі друзі, і вірні хлопці-козаки та син Тиміді чекали його. Справді, ніч була хороша для втечі, як рідна мати, сховає їх від ворога, а хіба звикати козакам до бурі, до вітру, до хуртовини?

Куди тікають вони? А звісно, куди козакам тікати! На Низ Дніпра, до притулку всіх, кому важко жити у ярмі польсько-шляхетської сваволі.

Хіба можна знайти втікачів у закрутах дніпровських проток, на островах, споконвіку вкритих лісами? А втікачів там немало зараз, і від одного до другого пошепки передають звістку, яка пробуджує надію в серці, рішучість і сміливість в голові. Богдан!

Богдан Хмель на Низу! Богдан Хмель збирає козаків. І до нього сходяться втікачі з усіх кінців України.

— Я вирішив мстити панам-ляхам не за свою образу, а за наругу віри православної і всього народу.

Слова Богдана падають на добрий грунт.

Шляхта одразу збагнула, де шукати Хмельницького, і шле загін з реєстрових козаків і польських жовнірів піймати його.

Тоді Богдан посилає від себе двох козаків до залоги.

— Навіщо ви на своїх товаришів кревних озброїлися? — питають Богданові посланці.— Богдан проти своїх шаблі не здійме.

— Правду! Правду брати кажуть, не підемо проти них! — загомоніли реєстровики і, перебивши жовнірів, перейшли до Богдана.

Довгий час доводиться Богданові мандрувати по дніпровських острівцях, ховаючись в чагарниках, у печерах від жовнірів коронного гетьмана Потоцького. І там обмірковує він великий план. Уся Україна стогне під ярмом, кипить і кличе на порятунок. Треба так ударити на шляхту, щоб почули вони силу козацьку, і ударити негайно, не зволікаючи часу.

Наприкінці січня 1648 року з чималим загоном повстанців Богдан Хмельницький виганяє з Запорозької Січі польський урядовий гарнізон. Запорожці радо приймають повстанців.

— Приймаємо тебе, Богдане Хмельницький, хлібом-сіллю та щирим серцем! — вітають Богдана сивоусі козаки.

Кошовий посилає гінців скликати усіх запорожців у Січ для важливої справи. Він стягує з луків, степів і річок усе військо низове запорозьке, на конях та піших.

Полинула про це чутка по хуторах. Спішать на Січ луга-рі, степовики; голі, босі, та вільні, як вітер, пробиваються люди з України.

До Богдана Хмельницького "почало горнутися все живе".

Наступає знаменний день великої Запорозької ради. За день до неї тричі палять з гармати увечері, тричі — на світанку. Ген-ген далеко розходиться луна від вибухів, і калатається дужче серце у кожного козака, де б не спіткав його звук цих вибухів. Кожен знає — це старий запорозь-г*1кий звичай давати знати по всіх усюдах, що збирається рада, що треба поспішати до матері-Січі.

Стрічаються давні друзі, брати по січах, по походах, а

хто вперше приходить, і того стрічають, як брата, бо всіх єднає одна ненависть, одна жага боротьби.

У полудень ударили довбиші в казани, зараз почнеться Запорозька рада.

Завжди збирали раду на січовому майдані, та зараз зібралось стільки народу, що кошовий і отаман вирішили перенести раду за фортецю, на майдан, на якому збирали найважливіші ради.

Кошовий розповів запорожцям про задум Хмельницького виступити проти панів, визволитися з польсько-шляхетського ярма.

— Слава і честь Хмельницькому! — закричали всі.— Ми як отара без чередника, нехай Хмельницький буде нам головою, і ми всі як один, скільки нас тут є, готові йти проти панів і помогати Хмельницькому до останньої хвилини.

Урочисто виносять клейноди — ознаки влади війська запорозького: бунчук з позолоченою кулею, позолочену булаву з дорогоцінним камінням і срібну військову печатку. , — До булави треба голови! — кажуть між собою задоволено запорожці стару козацьку приказку.

На очах всього товариства запорозького старшини вручають Богданові Хмельницькому ці ознаки влади і оголошують його гетьманом війська запорозького.

Весь час Богдан думав про долю України. Однією з великих бід для України було сусідство з Кримським ханством. Як хижаки, набігали татари, палили, руйнували міста і села і, що найстрашніше, сотні і тисячі українських людей — дівчат, жінок, дітей — забирали в полон, продавали на невільничих ринках. Недарма в любимій Богда-новій пісні "Зажурилась Україна, що ніде прожити" були і такі рядки:

Витоптала орда кіньми маленькії діти,

Малих потоптала, старих порубала,

А молодих середульших у полон забрала.

Як почати війну проти Польщі, коли в тилу на півдні такий небезпечний, страшний сусіда? Богдан вирішує — треба, щоб цей ворог був союзником, хоча б на час війни. Старі козаки дивуються мудрому рішенню Богдана і не заперечують йому. Він посилає послів до кримського хана Іслам-Гірея. З послами їде і його старший син Тиміш.

Кримський хан Іслам-Гірей прийняв послів Хмельницького і його сина Тимоша, завзятого юнака, з східною люб'язністю та шаною, проте в переговорах лукавив і врешті погодився послати на допомогу перекопського мурзу 14 Тугай-бея, найвойовничішого з усіх кримських мурз. Але хан добре знав споконвіку ворожнечу татар і козаків і зажадав, щоб Тиміш лишився у нього заложником. Важко було на серці Богдана, коли довелося погодитися на це, але розумів — для загальної справи він повинен примиритися з цим. Тиміш лишився у хана, а Тугай-бей вирушив з чотиритисячним загоном на Україну, на допомогу війську Богдана Хмельницького.

. Ще не виступили козаки, а вже по всій Україні полинули чутки про те, що діється за порогами, і все більше тікало туди людей.

Із села в село ходили сліпі кобзарі, ходили жебраки, ходили подорожні — прочани. Були то переодягнені вірні люди Хмельницького. Вони розповідали про те, що готується, умовляли ховати рушниці, відчиняти запорожцям ворота міст та фортець, псувати польську зброю, насипати піску в їхні гармати.

Он зібралися селяни купою коло стодоли, хлоп'ят на варті поставили, щоб, бува, хтось з панських посіпак не застукав. І слухають чоловіка в чернечому одязі — яке кому діло, чи чернець, чи тільки рясу одяг! — який читає універсал 15 Богдана Хмельницького, його заклик до повстання.

Кожне слово Богданове — наче роса для спраглої землі, яка від живої краплі оживе і зацвіте буйним цвітом.

— "Ніколи не найдете способу на польську перемогу,— читає чернець, — як тепер не скинете цілком ярмо урядників і не здобудете волі, тої волі, що наші батьки кров'ю окупили, і прийдете в неприступні місця на Дніпровім Низу...

Нас чутких і живих уважають дикими і неспокійними, відважних і добре заслужених назвали нас бунтівниками. Се ж відомо цілому світові, що польське військо нищить козацьке і селянське добро, неславить їх жінок і дітей. Всім накладають невільницькі послуги, тягарі, панщизняні роботи проти давнього звичаю, а як хто публічно чи приватно на стільки кривд вийде зі скаргою, подибле 16 лише сміх і зневагу; щонайбільше — дістане порожні, безвартні сло

Мурза — татарський воєначальник. 15 Універсал — урочиста грамота (або лист), обнародована до загального відома.

|(і Від слова "подибати" — зустріти, найти.

ва. Всі уважають лише* аби знищити козацький рід".

— Правда, батьку Богдане, правда! — стискують кулаки слухачі.

— Читай, читай далі! — тягнуться до читця.

— "На всі ті кривди нема іншого способу, як лише зламати поляків силою і погордою смерті, тих поляків, що вже відвикли від боротьби: а як доля нас покине, то покладемо перед ними мертві тіла й трупи, дамо не стації 17, а душу й кров нашим начальникам: не полишимо міст і нив, лише дорогу застелемо могилами".

— Застелемо могилами,— урочисто повторюють старі 'селяни.

— Читай! Читай далі!

— "Я вже з кількох прикладів знаю, що свобода найменше тоді певна, коли не маємо перед собою журби й ворога, а найліпше бороніться її в готовності і напруженню.

Дуже було б добре, аби вже раз на поляків, не відкладаючи, сполучно, одним ударом козаки й селяни вдарили".

— Одним ударом козаки й селяни вдарили! — нестримно вигукнув хтось з парубків.

— Дуже було б добре!

— Не відкладаючи, сполучно!

— Вірно, батьку Богдане! Загомоніли, зашуміли селяни.

— Тихше ви! Тихше!

— Читай! Читай далі! — наказали знову.

— "Щодо мене, то не буду жалувати ні життя, ні сили, готовий на всякі небезпечності, усе віддам, аби лише для загальної свободи і спокою, і душа моя не потішиться скорше, доки не добуду сього плоду, що я в найвищім бажанні собі поклав!"

— Ми з тобою, батьку Богдане!

— Коли вирушати?

А чернець вже йде далі. Там він, там жебраки, там сліпі кобзарі переказують Богданові слова.

І які кари не вигадували пани-шляхта, вже ніщо не могло загасити священного вогню помсти в серцях скривджених людей, їхнього стремління до боротьби, до визволення рідної землі.

У квітні 1648 року заграва визвольної війни спалахнула над Україною.

С т а ц і я — постій та продовольство на постої.

ЖОВТІ води

Чи не той-то хміль, що коло тичин в'ється? Гей, то Хмельницький, що з ляхами 18 б'ється.

Народна пісня

Записав літописець 1648 року: "Того ж року сарана по всій Україні була і шкоду велику вчинила".

По полях, пошкоджених сараною, посувалося польське військо коронного гетьмана Потоцького, лютого ворога українського народу.

У неділю, 2 квітня, коли пани бучно бенкетували з приводу свята — великодня, долинула тривожна звістка: Хмельницький виступив з Запорожжя. Але це не дуже бентежить гоноровитих панів.

— Ми на цих хлопів і шаблі не здіймемо, а розженемо їх нагаями,— бундючаться пани.

— Іди, сину,— каже гордо коронний гетьман Потоць-кий своєму молодому синові Стефану,— і нехай історія напише тобі славу. Пройдіть степи і ліси, зруйнуйте Січ, знищіть її дощенту і приведіть заколотників на страту.

Частина війська іде з Стефаном берегом, частина, де є реєстрові козаки під командою полковників-запроданців Барабаша та Ілляша, вирушає на байдаках Дніпром. Слідом повільно рухалось теж в напрямку до Запорожжя і головне військо Потоцького, ведучи по дорозі боротьбу з селянськими повстанськими загонами.

Назустріч іде військо Хмельницького.

Богдан одразу виявляє себе талановитим полководцем. Він швидше, ніж поляки, приходить до урочища Жовті Води 19, отаборюється там. Навколо Жовтих Вод багато козацьких хуторів,.про це добре знає Богдан і недарма вибирає це місце для першого бою в народній війні. Жовтими Водами зветься воно тому, що жовта глина робила жовтою воду і річки, і глибокого озера.

Сам же він, наказавши не вступати в битву, поспішає до Дніпра, де вже з'явилися польські байдаки. Одним з байдаків командував полковник Кричевський, який колись допоміг Богданові втекти з в'язниці.

Хмельницький почав переговори з реєстровиками. Кричевський і його козаки перейшли на бік Хмельницького.

18 Ляхи — польські пани.

19 Урочище Жовті Води знаходилося на території нинішньої Дніпропетровської області.

Залишивши тут свого вірного товариша Джалалія, Хмельницький повернувся на Жовті Води. Як тільки підпливла решта байдаків, Джалалій і Кричевський зібрали "чорну" раду, на бажання маси народу, і Джалалій звернувся до козаків.

— Ми йдемо за віру і козацтво. За весь народ руський! — гукнув Джалалій, тримаючи в руці прапор.— Ви будете проливати кров своїх братів? Хіба не одна мати Україна нас породила? Чи Короні польській допомагатимете, що заплатить вам неволею, чи матері своїй Україні?

— О, до якого ж сорому ми дожили! — вигукували козаки.— Почали допомагати ворогам проти своїх братів.

Швидко полинула звістка по всіх байдаках, і, як написав літописець, "спалахнув вогонь люті та гніву і в усіх шести тисяч став один розум, одне серце".

Реєстрові шматували й кидали польські знамена.

— Бити зрадників,— кричали вони на старшин, рубаючи Барабаша та Ілляша, що продали їх за панську ласку, рубаючи шляхту та найманих німців.

Почувши про перехід до нього реєстровиків, Хмельницький попрохав у Тугай-бея запасних коней, щоб перевезти їх.

Сам на баскому білому коні, він зустрів їх такими словами:

— Брати, рицарі, молодці! Хай буде вам відомо, що ми взялися за шаблі не заради самої слави та здобичі, а обороняти життя жінок і дітей наших. Усі народи захищають життя своє і волю; звірі і птахи те саме роблять — на те у них зуби і кігті. Чи нам лишатися невільниками на нашій власній землі? Польські пани відняли у нас честь, вольність, віру — на подяку за те, що ми проливали кров, обороняючи та поширюючи польське королівство. Чи ж вас не звуть вони хлопами? Бідні мученики, що загинули від них, кличуть вас помститися за них і за всю Україну!

Поляки з жахом побачили, як поповнилося козацьке військо.

На ранок почався штурм польського табору. Вдень дра-гуни-українці перейшли до козаків. Другого дня козаки оточили поляків і зовсім відрізали їх від води. Пішов дощ, порох підмок. Стефан Потоцький і шляхта занепали духом. Тоді Хмельницький запропонував їм здатися, видавши свою артилерію.

Як не ганебно було чути такі вимоги від "хлопів", яких хвалилися розігнати нагаями, довелося погодитись.

І поляки відвезли в козацький табір свої гармати і поспішили відступити. Але раптом напали на них татари. Ту-гай-бей не хотів випускати своєї здобичі. Кидаючи зброю, поляки здавалися в полон. Стефан Потоцький теж потрапив у полон, де й помер від ран.

Перший бій закінчився блискучою перемогою Хмельницького.

ПІД КОРСУНЕМ

Магнати та шляхтичі нічого не знають про поразку під Жовтими Водами, вони, як завжди, бенкетують. Бенкетують начальники, гуляє військо. І раптом добирається до них якийсь нещасний шляхтич-недобиток, що вирвався з-під Жовтих Вод. Він розповідає всю правду. Жахається старий Потоцький, усе військо "зблідло, як трава, прибита морозом". Вони припиняють похід на Запорожжя, повертають назад і розташовуються під Корсунем, пограбувавши та попаливши всі навколишні містечка й села, щоб козаки не використали їх.

Але Хмельницький діє швидко і настигає польське військо.

Свого вірного товариша Максима Кривоноса з загоном він одправляє за Корсунь в Круту балку, верст за сім, і наказує йому перекопати там шлях, завалити його деревами, а самому приховатися.

Він кличе до себе надійного козака, розумного і моторного, і навчає його, як пробратися до поляків. Козак прокрадається навмисне так, що його помічають поляки і відводять до начальників.

Пани його катують, палять вогнем, і, нібито не витримавши болю, козак починає признаватися:

— Нашим я ліку не знаю, так їх багато, а татар з Тугай-беєм тисяч п'ятдесят, та ще хан стоїть недалечко з ордою.

Перелякалася шляхта і після гарячих суперечок між По-тоцьким та Калиновським вирішила відступати до Богу-слава. Козак каже, що знає місцевість і може провести їх. Слідом за польським табором тихо йдуть татари і козаки. Козак заводить поляків в такі нетрі, що військо Хмельницького легко відбиває частину валки, але горе панів ще попереду, вони потрапляють саме туди, де перекопано і завалено деревами шлях, а на пагорках стоять гармати Кривоноса. Поразка шляхтичів неминуча.

Обидва гетьмани, багато шляхти, все військо потрапляє в полон. Обох гетьманів Хмельницький віддає Тугай-бею.

Глузували запорожці з гоноровитих панів і співали в думах: "Гей, Потоцький, Потоцький, чи в тебе розум жіноцький? Не годишся ти воювати, лучче було в Кам'янці-Подільському пробувати, печеного поросяти, куриці з перцем уживати, як з нами, козаками, воювати. Навчать тепер тебе кримці-татари конину жувати, кумисом запивати".

Переможцям дістались великі трофеї — гармати, рушниці, шаблі. Один з шляхтичів, якому пощастило врятуватися, розповідав з обуренням, що пани, бажаючи показати свою величність, виїхали на війну ще й з розкішними речами, які зовсім не стосувалися війни. Так, один з панів захопив з собою безліч столового срібного посуду, щоб пригощати усіх після перемоги.

Розкішний одяг, зброя, кінська багата збруя — все це дістається тепер козакам. Хмельницький посилає звістку на Запорожжя про свою перемогу і багаті дарунки: клсиноди, захоплені у шляхти, триста талерів усьому запорозькому товариству — "гостинець на пиво", триста талерів на січову церкву.

БРАТИ

На усть Дона тихого, на краю моря синего. Построилась башенка высокая, На этой башенке, на самой на маковке, Стоял часовой козак.

Богдан відірвався од листа, прислухався. Це співали козаки з "Дона тихого".

"Ну, браточки, а тепер ви!" — почув він, і розлилася широка пісня:

Засвіт встали козаченьки в похід з полуночі, Заплакала Марусенька свої чорні очі. Не плач, не плач, Марусенько, возьмем тя з собою, Як будемо виїжджати в чужую сторону.

Ой йшли ляхи на три шляхи, дороги питали: "Сли сюди козаки йшли, чи ви не видали?" Всі поляки, які йшли, по три коні мали, Хвалилися поляченьки, що в'ни звоювали. "Ми підемо, пане-брате, козаків рубати, А як прийдеть зла година будем утікати".

Навколо вогнища, де сиділи козаки, зареготали. — Здорово, братки!

Богдан усміхнувся. "Браточки", "братки" — авжеж брати. Чималий загін донських козаків влився в його військо, так, як бувало і запорожці ходили на Дон допомагати донцям. І знову він ще дужче замислюється над тим, що давно вже визріває в голові. Возз'єднання з російськими братами. Це єдиний вірний шлях для України. Хіба він один так думає? Як до рідних, до своїх, тікали здавна люди з панської неволі, а козаки так і тягнуться бути з кревними братами однієї віри, одних звичаїв.

Він пише листа цареві Олексію Михайловичу, закликаючи йти війною проти ненависної панської шляхти і що "зычили быхмо собе самодержця господаря такого в свой земли, яко ваша царская вельможность, православный хрестиянский цар". Це бажання всіх козаків: "а ми зо всем войском Запорозким услужить вашей царской вель-можности готови смо".

Та російська держава сама тільки-но пережила лихоліття, сама зазнала польської шляхетської навали, була розорена і ослаблена війнами, вона не могла зараз розпочинати нову війну.

Останні роки на Україні був великий неврожай, і російський уряд дозволив везти без мита на Україну хліб, сіль, інші продукти.

Це була величезна допомога.

Російський уряд не відмовляв, він тільки відкладав свою згоду, а сам у цей час допомагав чим міг. І все більше й більше росіян вливалось у військо Хмельницького, і разом з українськими піснями співали в походах і російські. .

Взвейся, взвейся, песнь моя. Удалая, развесёлая,—

заводив хтось з донців.

І вже всі — і донці, і запорожці, і повстанці з міст і сіл — підхоплювали:

Над долами, над лесами, Над родимой стороной!

І всі без винятку знали — йдуть на боротьбу за "родимую сторону"!

ГЕЙ, НЕ ДИВУЙТЕ, ДОБРІЇ ЛЮДИ, ЩО НА ВКРАЇНІ ПОВСТАЛО

Висипався хмель з міха, наробив панам лиха.

Народна пісня

Звістка про блискучі перемоги гетьмана Хмельницького шириться по всій Україні. Цілими загонами селяни вливаються в запорозьке військо, стають головною силою у визвольній війні. Народ виступає проти панів, поміщиків, старост та орендарів. Не тільки пани-ляхи, а й українці-магнати — Четвертинські, Єрличі, Верещаки та інші розплачуються зараз за свою жорстокість з народом.

Україна охоплена повстанням. Селяни нападають на панів, забирають їхнє добро, підпалюють маєтки. Пани тікають на захід.

"Знай, ляше,— по Случ наше",— вигукують повстанці. Серед повстанців особливо завзяті броварники 20, наймити, пастухи — найбідніші, найпригніченіші. Багато жінок сміливо борються в лавах повстанців. Повстання охоплює Лівобережжя, Київщину, Брацлавщину, Поділля, Волинь, докочується до Карпат. Селяни Білорусії, Польщі приєднуються до загонів.

Допомогою повсталим селянським загонам особливо уславився серед селян полковник Максим Кривоніс. Народ вважає його характерником і складає про нього пісні:

Гей, не дивуйте, добрії люди, Що на Вкраїні повстало. Там за Дашевим під Сорокою Множество ляхів пропало.

Гей, Перебийте 21 просить не много, Сімсот козаків з собою, Рубає мечем голову з плечей, А решту топить водою...

До панів він був нещадний. Саме ім'я Кривоноса наводить жах на панство. Навіть сам Ярема Вишневецький мусив врешті поступитись перед цим козаком.

Ярема Вишневецький був нащадком знаменитого Дмитра Вишневецького, прозваного Байдою. Весь рід Вишне

Броварники — пивовари. Так звали Кривоноса в народі.

вецьких був православним. Мати Вишневецького, двоюрідна сестра Петра Могили 22, Раїна Могилянка, все життя дбала про освіту, допомагала оборонцям православної церкви. І в такій родині народжується хлопець, який у Львівській єзуїтській колегії не тільки міняє свою віру, а робиться заклятим ворогом свого народу, фанатиком-ка-толиком. Він володіє незліченними багатствами на Україні, в Червоній Русі, на Волині, майже вся Полтавщина належить йому. її привласнив він грабіжницьким захватом. Гордий, норовистий, честолюбний, він не поважав ні чужої власності, ні закону. З польським панством поводив себе неприступно, гордо, але з своїм військом він ладить. Він тримає величезні загони, які під його проводом роблять наїзди на чужі маєтки, грабують, сваволять, і цим привертає до себе своїх жовнірів, в числі яких всякий набрід.

Козаків, "хлопів" він ненавидів. Немає такої лютої кари, щоб її не застосував Ярема проти полонених козаків. "Мордуйте їх,— кричить він часто своїм катам,— катуйте їх так, щоб вони почули, що вмирають", і любить сам бути присутнім при тортурах.

Як барс, він кинувся на повстанців. Про мир він не хотів і слухати. Та й цей грізний і найжорстокіший пригноблювач, українського народу, Ярема Вишневецький, відступив перед талановитим керівником селянських загонів безстрашним Максимом Кривоносом, який "ляцьку славу загнав під лаву", тобто дістав перемогу над шляхтою, в боях під Костянтиновом трохи не вбив самого Вишневецького.

ПОСІДЛАЙТЕ КОНІ ВОРОНІЇ!

."Золотом виблискували їхні щити, султани, бунчуки, палаші й мечі, від срібла ломилися шатра, шафи й столи; навіть найбільш ласому ворогові і половини цього було б досить. Не знали вони, що всі ці багатства, як на ярмарку, обміняють на просте залізо, на самопали, ремінь конопляні попруги, шоломи, рядна, бурки і бідні свити",— записує до щоденника шляхтич Твардовський про польське військо, в якому перебував.

Перемога Богдана Хмельницького і широкий рух повстань, які охопили Волинь, Галичину і перекинулись в

Петро Могила — відомий діяч тих часів, був київським митрополитом.

Білорусь і навіть саму Польщу, показали панам, що це не простий "бунт", а повстання всього народу. Польський уряд виставив проти України велике військо. Керівництво польським військом доручають трьом панам — Заславсь-кому, Конєцпольському та Осторогу.

Хмельницький посміхається, дізнавшись про це, і дає їм влучні прізвиська: першого, гладкого пана, який дуже любить погуляти, поспати, смачно поїсти, прозиває "периною", другого за молодість — "дитиною", третього, вченого —; "латиною".

Усього шляхти зібралося 48 тисяч, не рахуючи челяді. Пани знову збираються на війну, як на весілля. Гусари красуються своїми оксамитними кунтушами 23, кінськими уборами, золоченою дорогою "зброєю. У багатьох шовкових шатрах стоять столи з дорогим фарфоровим посудом, смачними закусками, солодкими винами. Срібла в таборі далеко більше, ніж свинцю. Бенкет іде за бенкетом.

— Не варт на цю наволоч витрачати куль,— знову бундючаться пани.

А ще більше гоноровиті вигадують таку молитву:

"Боже, не помагай ні нам, ні козакам, а тільки дивись, як ми з ними розправимося".

Хмельницький виступає назустріч полякам з величезним військом. Здається, вся Україна підвелася, щоб відбити ворогів. На відміну від польського табору — у козаків сувора дисципліна, пильність і піднесення.'

"А коли хтось з козаків візьме з собою на війну хоч одного воза, тому накажу відтяти голову. Я сам, крім сакви, Нічого з собою не візьму",— наказує Богдан.

Невеличка річка Пилявка розділяє обидва табори. Обабіч річки розляглися болота, впоперек іде гребля. Спочатку греблю займають козаки, другого дня — поляки, потім знову козаки її відбивають. Як і під час Корсунської битви, Богдан Хмельницький надсилає розвідника до поляків, який повідомляє, що до козаків надійшла допомога татар в 40 тисяч.

Третій день почався хитрощами Хмельницького, який був невичерпний на всякі воєнні вигадки. Він переодягає своїх козаків у татарський одяг і разом із справжніми татарами, яких зовсім було небагато, вони безупинно і без утоми кричать на різні голоси: "Алла! Алла!"

В польському таборі метушня, а поле вкриває густий туман. Навколо болото, а з тилу вже підступає Кривоніс.

Кунтуш — верхній одяг.

До нього ще й ще приєднуються загони повсталих селян. 13 вересня 1648 року військо Богдана Хмельницького розгромило польську армію. Той, хто лишився живим, тікає до Львова. Начальники польського війська теж втекли.

Конєцпольський з-під Пилявців "побіг на двох конях і тікав з півмилі. Зброю з себе обрізав, і під ним кінь спіткнувся, і він звалився з коня і лишився пішим. На дорозі узяв шкапину у селянина і одежу з того селянина на себе одяг, і тікав, забувши себе".

Польські пани так швидко тікали, що шлях до Львова близько трьохсот кілометрів пробігли за три доби.

Ярема Вишневецький теж тікає за всіма на простому возі.

Шляхтич Твардовський, який чудом лишився в живих, записав до свого щоденника:

"Бодай би ніхто ніколи про Пилявці не чув, краще б у них жили гірканські леви й тигри! Бо тут загинули найро-довитіші мужі польські, слава яких поширювалася навіть за Геркулесові стовпи 24.

Тікаємо всі. Коли грізний Юпітер 25 посилає бурю, спочатку беруться порохом попелища спалених полів, потім, збуджені вихором, зашумлять ліси і гаї і розійдуться сполохані отари, а чередники поховаються в свою яму.

Такі пани-проводирі, такі ж швидкі, як і хоробрі. Перші повернулись додому, хоч у багатьох з них дорога була дуже далека! Розгромлене військо в безладді тікало. Ледве, загнавши коней, коло самої Вісли спинилось, щоб стерти піт і стримати стукаюче, як тяжкий молот, серце".

Вранці виїхали козаки на герць 26, але герцювати було ні з ким — табір польського війська був порожнім.

Величезні багатства дістались козакам — 120 тисяч возів з кіньми, 80 гармат, на 10 мільйонів різних дорогих речей, зброї, соболиних шуб,

персидських хусток, сувоїв матерії, закусок, вина. Співають переможці бадьору пісню про червону калину — вільну Україну:

Розлилися круті бережечки, гей, гей, по роздоллі, Пожурились славні козаченьки, гей, гей, у неволі.

94

Геркулесові стовпи — так звалися в стародавніх легендах дві гори біля Гібралтарської протоки, на європейському і африканському берегах.

25 Юпітер — у древніх римлян — верховний бог неба, громовержець.

26 Герць — тут: поєдинок воїнів з ворожих таборів перед битвою.

Гей ви, хлопці, ви добрі молодці, гей, гей, не журіться. Посідлайте коні вороніі, гей, гей, садовіться Та поїдем у чистеє поле, гей, гей, у Варшаву, Та наберем червоної китайки, гей.гей, на славу! Гей, щоб наша червона китайка, гей, гей, не злиняла, Та щоб наша козацькая слава, гей, гей, не пропала. Гей, щоб наша червона китайка, гей, гей, червоніла, А щоб наша козацькая слава, гей, гей, не змарніла! Гей, у лузі червона калина, гей, гей, похилилася. Чогось наша славна Україна, гей, гей, засмутилася. А ми ж тую червону калину, гей, гей, та піднімемо. А ми ж свою славну Україну, гей, гей, та розвеселимо.

А МИ Ж СВОЮ СЛАВНУ УКРАЇНУ, ГЕИ, ГЕИ, ТА РОЗВЕСЕЛИМО

Богдан з військом підступає до старовинного українського міста Львова. Спочатку польська шляхта має намір захищатися у Львові. Але, почувши про наближення Хмельницького, Вишневецький і Осторог таємно тікають. Починається облога. Львівські українські міщани допомагають козакам. За їхніми вказівками козаки відводять од міста воду і все щільніше замикають кільце облоги.

На крутій горі коло Львова стоїть "Високий замок", який служить основною фортецею і захистом Львова.

Богдан Хмельницький доручає взяти замок своєму другові і "першому полковникові" Максиму Кривоносу.

Кривоніс нездужає після тяжкого поранення в боях під Костянтиновом. Але що всі рани і хвороби завзятому козакові! Він веде військо на штурм і здобуває фортецю.

Львів здається, сплачує контрибуцію грошима, крамом. Львівський гарнізон Богдан відпускає, взявши з нього слово честі не брати участі у війні. У Львові Богдан залишає охоронну грамоту.

Здобуття міста Львова відкриває шлях на Варшаву.

— Веди на панів! Кінчай панів! Веди на Варшаву! — кричать і вимагають козаки.

Але Богдан не йде далі. Настала осінь. Він бачить, що продовольства мало, його армія одягнена кепсько, настає бездоріжжя. Значить, важко буде підвезти потрібне. Почалася епідемія чуми, яка косить людей. Вмирає його вірний друг Максим Кривоніс. Треба тимчасово припинити воєнні дії.

Богдан ще думає, що можна налагодити справу з королем, якщо король буде прихильним до козаків. Король Владислав помер. У Варшаві саме обирають королем Яна Казимира, брата Владислава. Богдан Хмельницький і новий король обмінюються листами. Король просить Хмельницького одступити від Замостя, яке військо Хмельницького тримає в облозі.

Хмельницький надсилає йому і свої вимоги. Богдан уже просто й сміливо пише шляхтичам, щоб вони нічого не замислювали злого проти

релігії і не мучили "убогих людей". Він почуває, що несе відповідальність не лише за козацтво, а й за весь народ український.

Богдан Хмельницький погоджується з пропозицією короля — чекати його комісарів для переговорів — і повертається на Україну.

Дзвонять в усі дзвони у Києві, усі люди виходять на майдан коло старої Софії. Січневе сонце діамантами промениться на білому снігу. Сам єрусалимський патріарх Паїсій, який був тут проїздом, з усім духівництвом виходить назустріч народному герою, оборонцю православної віри. Завзяті свавільні бурсаки на цей раз стоять струнко в лавах і співають латинську кантату2Т, складену на честь Богдана. Під дзвони церков, гуркіт гармат Богдан Хмельницький зі своєю старшиною в'їздить у столичне місто України і входить у Софійський собор. Матері високо піднімають дітей, щоб вони побачили свого рятівника.

Це справжній народний герой. Богдан клянеться.

— Віднині я буду битися за нашу православну віру і весь народ руський визволю з шляхетської неволі,— каже він.

Але він знає: зараз, як ніколи, потрібна підтримка російського народу. Київський митрополит вороже ставиться до Богдана, бо тяжіє до Польщі, та Богдан сподівається на підтримку патріарха Паїсія.

Паїсій у Москві доповідає: "Нині вони, гетьман і все військо запорозьке, веліли йому, патріархові, бити чолом царській величності, щоб він прийняв їх під свою високу руку".

27 гя • ...

Кантата — рід ліричного, урочистого вірша-шсні.

посли

Слава про могутність козаків лунає скрізь. До Хмельницького в Чигирині починають з'являтися посли — з Молдавії, Валахії, Туреччини, від семиградського 28 князя. Усі пропонують свою дружбу і саме проти Польщі. Приїздить і посол від Москви, і його особливо тепло зустрічає Хмельницький. Московський посол передає царський привіт і подарунки — дорогі хутра — від Олексія Михайловича.

Нарешті з'являються комісари від нового польського короля. На чолі їх Адам Кисіль. Він був сам родом українець, але цілком відданий Польщі, хоча і казав завжди, що походить від "руських ребер".

Козаки додавали:

— У Кисіля українські ребра поросли польським м'ясом.

Польські посли привезли Хмельницькому від короля грамоту на гетьманство, булаву, обсипану дорогоцінними камінням, і червоний прапор з білим орлом. Коли Кисіль урочисто вручив булаву Хмельницькому перед усією радою на майдані, тут виявилася ненависть народу до польської шляхти.

— Навіщо пани принесли нам ці цяцьки? Ми скинули шляхетське ярмо, а ви хочете знову одягти! — закричали на майдані.

Обід, на який запросив Хмельницький польських послів, проходив напружено. Богдан ледве стримував своїх полковників, щоб вони не порушили обов'язків гостинності і не полаялися з поляками, але сам не стримався і од-верто почав говорити усе, що накипіло за довгі роки.

Адам Кисіль умовляв Хмельницького, аби "хлопи орали, а козаки воювали", цебто щоб Хмельницький відокремив селян од козаків. Але гетьман на це відповів:

— Шкода говорити... Я буду воювати за нашу православну віру. Допоможе мені в тому вся чернь по Люблін та Краків: вона мене не відступить, і я її не відступлю, бо то права рука наша, аби ви, знісши хлопів, не вдарили на козаків.

— За границю на війну не піду,— казав він збентеженим послам,— шаблі на турків і татар на підійму, досить маю тепер на Україні, на Поділлі, на Волині, досить

28 Семиграддя — колишнє князівство на території теперішньої Румунії.

29 Зносити — тут: знищити.

маю достатку в землі по Львів, Холм і Галич. Ставши над Віслою, скажу дальшим панам: "Сидіть, пани. Мовчіть, пани!"

Перелякані польські посли не знали, що й казати.

Умови, які він їм запропонував, вони не могли самі підписати. Богдан вимагав знищення унії 30, закриття уніатських та католицьких церков, поновлення усіх козацьких вольностей. Підкорятися козаки мусять безпосередньо своєму гетьману, а гетьман королю, обминаючи польську адміністрацію. Богдан вимагав ще не допускати до головного командування військом Ярему Вишневецького.

Посли спитали:

— А скільки ж буде реєстрових козаків, які користуватимуться привілеями та вольностями?

Хмельницький відповів:

— Навіщо указувати число? Буде їх стільки, скільки я захочу.

На прощання Хмельницький каже їм:

— Краще скласти голову, аніж повернутися в неволю. Знаю, що фортуна слизька, але справедливість завжди переможе. Шляхту і панів ненавидимо до смерті і друзями ніколи не будемо.

Для обох сторін було ясно, що війна не закінчилася, а тільки розпочинається.

ЗБОРОВСЬКА УГОДА

І справді, весною 1649 року король оголошує "посполите рушення" — загальну мобілізацію шляхти. Польський уряд найняв кілька тисяч німецьких, швейцарських та інших солдатів.

Довідавшись про готування нового нападу панської Польщі, Хмельницький звернувся до народу з закликом стати на захист батьківщини. Знову шикуються козацькі лави, прибувають озброєні групи селян і городян з усієї України, зі сходу; на заклик гетьмана з'являються вірні друзі — донські козаки. І знову веде величезну армію Богдан Хмельницький.

Польське військо вторглось на Україну, Одна армія, під командуванням Яреми Вишневецького, зупинилася в його володіннях — місті Збаражі. Його дуже добре укріп-

У и і я — дослівно об'єднання. Тут йде мова про Брестську унію (1596 р.), де частина вищого православного духовенства України й Білорусії підписала умову про об'єднання з католицькою церквою.

ляють, але. козаки починають облогу. Цього разу поляки уперто відбивають атаку, та козаки насипають височезний вал навколо польського стану, підтягують височенні штурмові вежі "гуляй-городині", риють підкопи, і полякам вже непереливки. У місті починається голод, їдять коней, кішок, собак, проте не здаються.

Ще з більшою силою нападають козаки на місто, але й цього разу поляки відбивають атаку. В таборі обложених трохи підноситься настрій, коли одному з поляків щастить продертися крізь стан козаків і повідомити короля. Король збирає своє військо та найманих німців і виступає. Богдан дізнається, що король —зупинився в місті Зборові, і зі своєю кіннотою й татарами несподівано нападає на них. Перші бої під Зборовом показують королю всю могутність і силу війська Хмельницького.

Король пробує переманити на свій бік кримського хана і передає йому листа, щоб укласти з ним угоду, обіцяючи за це велику данину золотом. Татари почали обмірковувати лист короля. Одночасно король послав листа і Хмельницькому, щоб той заключив мир. Богдан розуміє, що його ненадійні союзники можуть в будь-яку хвилину зрадити йому, і поспішає завдати рішучого удару. Другого дня козаки з таким натиском штурмують поляків, що проривають навіть кільце особистої сторожі короля. Пани з жахом бачать, що козаки зараз схоплять короля.

Але Богдан Хмельницький припиняє бій, бо довідується, що хан надіслав уже відповідь королю із згодою на переговори і цим примушує Богдана теж згодитися на переговори з королем.

Війна і цього разу закінчується знову перемогою козаків, і король вважає за краще "повернутися додому з цілими вухами", як пишуть літописці.

У серпні 1649 року підписано з поляками Зборовську угоду. За нею поновлюються давні козацькі вольності: король віддає козакам три

воєводства — Київське, Чернігівське і Брацлавське, де єзуїтам забороняється навіть проживати, унію ліквідують, реєстр козаків встановлюється в 40 тисяч. Гетьман Хмельницький підкоряється безпосередньо королю.

На Україні настав тимчасовий, дуже короткий мир та спокій. За цей короткий перепочинок між жорстокими війнами Богдан встиг багато зробити на Україні. Незалежний від польських панів, Хмельницький поділяє Україну на 16 полків, кожен полк на сотні і курені. Управляє усім гетьман, при ньому військова канцелярія — обозний начальник артилерії та табірних будівель, генеральний писар, генеральний осавул (ад'ютант гетьмана) і хорунжий — головний прапороносець. На чолі полка — полковник, сотні — сотник, куреня — отаман. Це все козацька старшина, яку обирають козаки, а гетьман затверджує.

Україна нібито зітхнула. Виникають нові міста, розвиваються різні ремесла. Київська колегія набуває прав нової школи.

У Січі був трохи відмінний порядок. Там на чолі козаків стояв, як і раніше, кошовий, з яким завжди рахувався Богдан.

Але чи задоволений Хмельницький? Чи задоволений весь український народ Зборовським договором? Ні!

Найбільше задоволені козацька старшина, українська шляхта, а ті маси народу — голоти, що не потрапили в число 40 тисяч реєстрових козаків і, значить, не користувалися ніякими козацькими правами та вольностями, мусили знову іти "під панів", відробляти панщину. їхні настрої підтримують славні герої Нечай, Богун.

І Богдан розуміє, що це лише перепочинок. Боротьба ще триває. Він знову починає переговори з Москвою, бо і весь народ український тягнеться до єднання з російським народом.

БЕРЕСТЕЧКО

Важко і нещасливо починалася на цей раз війна. Майже в перші дні гине улюблений народний герой полковник Данило Нечай. Богдан Хмельницький вирушає з козаками і татарами на польських панів. Під Берестечком, у час жорстокої січі, коли ще невідомо, на чиїм боці перевага, хан Іслам-Гірей несподівано повертає свого коня і тікає, за ним кидають поле бою всі татари. Богдан, не розуміючи, в чім справа, хоче його зупинити і поспішає за ним на своєму коні, в супроводі свого генерального писаря Виговського.

Минає вечір, минає ранок другого дня і знову вечір, а гетьмана нема. Полковник Богун висилає козаків шукати гетьмана, і тоді дізнаються про страшну зраду татар. Можливо, що хана підкупили поляки, і він покинув поле бою, щоб полякам було легше справитися з козаками, але, крім того, татари перелякалися польської артилерії. Гетьмана захопив хан і повіз з собою десь у степи. У козацькому таборі хвилювання, безладдя.

Богун з булавою гетьмана їздить по табору і заспокоює військо.

А поляки вирішили обложити козацький табір. Навколо болота, через які не можна відступити. Півмісяцем оточують поляки табір.

У табір летять польські ядра і кулі. Козаки енергійно відповідають. Уночі, під командою Богуна, козаки роблять вилазку, завдають великої шкоди в польському стані і перетягають до себе кілька гармат.

Темної ночі козаки вигадують спосіб перебратися через болото. Вони розкладають свої списи по болоту, по п'ять разом, на шість вершків один від одного, кінці списів стискають і утворюють одну суцільну низку. Потім вони починають перекочуватися на списах, перевертаючися з боку на бік. Останні волочать за собою всі списи.

Але поляки пильно стежать за всім, що робиться, і повторити цей спосіб другої ночі вже не можна.

Обстріл козацького^ табору продовжується ще з більшою силою. Козаки бачать, що порятунку нема. Вони виряджають посланців прохати миру на старих зборовських умовах, нагадують королю, як пощадив його і врятував під Зборовом Хмельницький.

Та пани вимагають перш за все видати Хмельницького і всю старшину, видати всі гармати, розпустити по домівках селян і чекати далі рішення сейму. Козацька рада не згоджується. Боротьба триває.

Богун робить ще одну успішну вилазку. Щоб вивести потихеньку козаків, він вирішує загатити болото, наказує кидати туди шатра, кожухи, мішки, все, що тільки можна, і починає переводити військо через таку греблю. Та тільки він встигає переправити артилерію та частину козаків, як прокидаються селяни і, не розуміючи, в чому справа, вирішують, що старшина лишає їх на поталу полякам. Страшна паніка, люди падають в болото, гребля не витримує, поляки вриваються у беззахисний табір. У поляків тоді були руки "по лікті в крові".

Козаки виявили зразки незрівнянної мужності.

"Триста молодців не зганьбили тоді козацької слави,— писали очевидці.— Вони засіли на невеличкому острівці, на річці Стирі, і оборонялися цілий день. Скільки не підходили до них шляхтичі, козаки вправно палили по них і влучно зачіпали косами. Після невдалих спроб перемогти козаків начальники довго не могли знайти охочих іти на них. Гетьман Потоцький послав депутата до цих завзятих, для яких не існував страх смерті".

— Пан Краковський,— сказав депутат,— дивується з вашої хоробрості і, шкодуючи мужніх бійців, дарує вам життя, якщо ви здастеся.

— Скажіть панові Краковському,— відповідали козаки,— щоб він так не думав про козаків. Ні, пани, не проведете нас обіцянками: нам життя не дороге, а милостями ворогів ми гребуємо.

Вони показали багато срібла і золота, що винесли з собою з табору.

— Дивіться,— продовжували вони,— як мало для нас важить добро земне.— Дорогоцінності полетіли в воду на очах здивованих поляків.— Знайте,— додали козаки,— що воля для козака дорожче над усе.

Потоцький послав на них дві хоругви. Сам король вийшов подивитися на це рідкісне видовище.

Козаки обнялп один одного, прочитали молитви, кинулися на поляків. І кожен з них, умираючи, казав підбадьорююче слово товаришеві.

Ціла сотня поляків загинула раніше, ніж перебили козаків. Залишився один з хоробрих, він стрибнув на човен і почав відмахуватися косою.

Чотирнадцять куль випустили в нього, а він був ще живий і тримався.

Король наказав сказати козакові, що він дивується з його хоробрості і дарує йому життя.

— Я гребую життям,— відповів воїн,— хочу вмерти, як справжній козак.

Боялися навіть розповісти гетьманові всю правду про Берестечко, коли той, нарешті, повернувся від хана. Кажуть, за великий викуп випустив його невірний союзник, але в очі так само клявся в дружбі, як і раніше.

Як сказати батькові,— так звали всі Богдана,— що загинув табір, загинули ще й козацькі славні корогви і гармати.

Схопився за посивілу голову, зажурився гетьман.

І журиться весь народ на Україні, пограбованій, сплюндрованій і залитій кров'ю. Та знову лунають по всіх усю-дах впевнені слова гетьманських універсалів з закликом до боротьби.

Війна триває. Знову збирається військо, починаються бої. Хоча під Білою Церквою козаки змушені прийняти умови, невигідні для України, куди гірші, ніж зборовські, Богдан не припиняє збирати нові сили. Це — тимчасове перемир'я, і під Батогом козаки добре мстяться шляхті за Берестечко.

Багато важких втрат довелося зазнати Богданові за цей час, та найбільшою, найгіркішою була смерть улюбленого старшого сина, безстрашного козака Тимоша. Сталася вона під Сучавою, куди Тиміш ходив з козаками допомагати своєму тестеві — молдавському господареві виганяти інтервентів з країни.

Точиться люта війна з польською шляхтою вже багато років, і думає думу гетьман Богдан Хмельницький. Дума його стара, про це думав він давно. Не випрямитись самій Україні без чиєїсь міцної допомоги. Про поляків і мови бути не може.

Багато років триває ворожнеча, точиться боротьба /між польськими панами та українським народом. Татарський хан не раз зраджував. Турки пропонують свою дружбу, та їм не йме віри Богдан.

Він мріє про вічну дружбу з Москвою. Не раз донські козаки разом з запорожцями на татар ходили, не раз під час голоду та інших бід допомагали братні народи один одному.

Він знову починає переговори з Москвою. Цар Олексій Михайлович скликає Земський собор у 1653 році. 1 жовтня 1663 року Земський собор приймає ухвалу про свою згоду на возз'єднання України з Росією.

" • НАВІКИ В ЄДИНІЙ СІМ'Ї

З Москви на Україну їде велике посольство. На чолі його боярин Бутурлін.

Скрізь по дорозі, в українських селах і містах, люди виходять зустрічати їх. За п'ять верстов від Переяслава виїздять їх зустрічати козацькі загони із знаменами, трубами та литаврами.

У січні 1654 року приїздить посольство в українське місто Переяслав. Шанобливо стрічає російських представників населення міста.

На 8 січня призначено раду. Це не звичайна рада, а "явна всьому народу".

Уся старшина, найстарші козаки прибувають сюди на заклик Хмельницького. Українська шляхта, козацтво, міщани, купецтво, селяни з усієї визволеної України збираються в Переяслав.

Морозний ясний ранок. Білий сніг аж сліпить очі.

Вранці довбиші б'ють в казани, і об 11 годині гетьман у святковому одязі, з булавою в руках виходить на поміст посеред величезного майдану. З ним — генеральний писар, полковники та інша старшина.

Генеральний осавул подає народу знак, і серед німої тиші лунає голос гетьмана:

— Панове полковники, осавули, сотники, і все військо запорозьке, і всі православні християни,— звертається він до народу і нагадує про те, що звільнені вони з-під ворожого довголітнього ярма, але вже кілька років точиться кровопролитна війна. Він каже, що треба вибрати, з ким бути в дружбі, щоб закінчилися ці страшні війни.

— Тому,— лунав голос Богдана Хмельницького,— й зібрали раду, щоб вибрати, до якого царя хоче народ. Перший — цар турецький, другий — хан кримський, третій — король польський, четвертий — цар Олексій Михайлович, самодержець Росії.

Турецький цар — бусурман. Усім нам відомо, яку біду терплять брати наші, православні християни, греки. Кримський хан теж бусурман, ми по нужді звели з ним дружбу, але прийняли від нього нестерпні муки. Про те, яке нещадне пролиття крові християнської, який полон був нам у польських панів, не треба вам і казати. А православний цар одної з нами віри. Він надіслав до нас бояр. Ми не знайдемо кращого друга і заступника, ніж російський народ.

У відповідь лунає голос усього народу:

— Волимо з російським народом! Щоб навіки єдині були!

* # *

Ця народна рада в Переяславі — велика історична подія. Це бажання, щоб українці і росіяни єдині були,— вигук серця українського народу, здійснюється і зараз.

Понад триста років минуло з того часу. Разом з російським народом українці боролися за свою волю, скинули згодом владу царя і поміщиків і разом, дружно збудували наш прекрасний Радянський Союз. Українці і росіяни — вірні брати, єдині навіки.

Тому й шануємо ми гетьмана Богдана Хмельницького не лише як хороброго полководця, не лише як народного героя, що очолив визвольний рух українського народу проти панської Польщі, а й як мудрого проводиря, що з'єднав наші шляхи з шляхом народу російського.

І пам'ять його жива до цього часу. Ордени імені Богдана Хмельницького прикрашають груди .героїв Великої

Вітчизняної війни — і українців, і росіян, і білорусів, і узбеків... Місто Переяслав названо на честь його — Переяслав— Хмельницький.

До останніх років свого життя Богдан Хмельницький мріяв про визволення Західної України, Буковини, Закарпаття.

Небагато років прожив після знаменної події — возз'єднання України з Росією — славний гетьман Богдан Хмельницький.

То не чорнії хмари ясне сонце заступали, Не буйні вітри в темнім морі бушували, Козаки Хмельницького ховали, Батька свого оплакали.

Та слава його не вмре, не поляже — житиме віки, як навічно живе наша дружба і любов з нашим старшим братом — російським народом.

1953

ВЕРБОВА ГІЛКА

Минав жовтень місяць. У безмежних степах застогнав вітер холодний та заквилив звір голодний. Треба було поспішити, щоб переплисти сердите й примхливе восени Каспійське море, поки не припинилась навігація. Тому на останній зупинці, у маленькому степовому містечку Гур'єві пробули лише кілька годин. Незабаром мав вийти в море останній у цьому році поштовий човен, і унтер-офіцер

Булатов домовився, що їх довезуть на ньому до Мангишлаку — півострова на східному березі Каспійського моря. їх було двоє — проїжджих. Унтер-офіцер Булатов і доручений йому під догляд рядовий окремого Оренбурзького батальйону Тарас Шевченко.

Булатову наказали пильно стежити за рядовим Шевченком, щоб, бува, чого не писав, нічого не малював у дорозі, щоб ані клаптика паперу, ні олівця, ні пера не тримав у кишені чи в ранці.

Нічого того й не було у Тараса.

Самий ненависний солдатський ранець за плечима. От-от уже три роки носить його Тарас.

Так, за плечима вже три роки неволі. Орська фортеця, походи в пустині, плавання на Аральському морі. Та комусь там з начальства, нагорі, здалося, що ще не досить карається поет і художник Тарас Шевченко, і знову тюрма в Оренбурзі, в Орську і от відправляють його в далекий форт Новопетровське.

У серці Тараса невсипуща туга. Не можна звикнути до неволі.

"Хоча й волі, сказать по правді, не було",— пролітає в думках рядок з його ж вірша, написаного десь на шматочку паперу. Тарас гірко всміхається сам до себе. Тепер і цього не можна буде — пильне око наглядача не кине його й на мить.

От і зараз унтер Булатов подивився підозріло, але ж навіть йому присікатися нема до чого. Булатову нема діла та й не цікавить його, що це за людина, за віщо потрапила під "червону шапку". Для нього, власне, це вже не людина — це арештований, засланий, покараний, яких він багато бачив у своєму житті.

Тарас весь час мовчить. Такий мовчазний, сумний, лише коротко відповідає на запитання.

Коли дісталися до Гур'єва, правда, трохи ніби ожив, колишня юнацька цікавість засвітилася в сірих очах — та одразу й погасла. Нічого цікавого не було в цьому маленькому рибальському містечку. Треба було не баритися — перекусивши хлібом і рибою, подалися до ріки Уралу, влаштувалися на шхуну.

Перед ними проїхав віз з палицями.

— От для "зеленої алеї" було б,— багатозначно промовив Булатов,— а може, для цього й везуть.

Тарас здригнувся. "Зеленою алеєю" звали кару шпіцрутенами. В два ряди вишиковували солдатів, давали кожному палицю в руки, покараного роздягали до половини і вели зі зв'язаними назад руками між цими рядами, і кожен з солдатів повинен був ударити його по оголеній спині палицею. Іноді присуджували тисячу ударів, іноді дві — мало хто виживав після цього.

Тарас нагнувся — одна палиця лежала на дорозі, мабуть, упала з воза. Він підняв її. То була ще свіжа гілка.

— З верби,— тихо промовив Тарас.— Вербова гілка. І вмить уявив тихий став там, ген-ген, на Україні, і широкі верби похилили свої віти над ним.

Він не кинув гілки. Так і прийшов з нею до річки і в човен сів, стискаючи її в руці.

Гілка — не олівець, не перо — нею не напишеш віршів, не змалюєш малюнка. Булатов не звернув на це уваги.

От випливли в море, бурхливе, неспокійне, холодне осіннє море. Шхуну то підкидало вгору, як трісочку, то кружило, то заливало водою. Але під час плавання на Аральському морі Тарас звик і не до таких штормів. Він допомагав матросам, спокійний, замислений, заглиблений у свої думки. А гілочку не викинув у море, заткнув за пояс під свою солдатську кирею, ніби була та вербинка з далекої рідної України.

Так і прийшов він з вербовою гілкою до Новопетров-ського форту.

* * *

Піски та піски. Ні деревця, ні зеленого кущика. Скільки око сягає — сипучі руді піски, мертвий безмежний степ. Бур'яни, верблюжі колючки та полин — оце вся рослинність. Голі сірі скелі височать над морем. На крутій скелі, верстов зо три від моря і стоїть форт Новопетровський.

Скільки тобі конати там, Тарасе?

Десять гармат мусять наводити страх на кочових казахів. Та хто там думає нападати на цю фортецю? Казахи мирно пасуть своїх верблюдів, овець та кіз, тільки не чіпайте їхні кибитки, та не кривдіть їх самі. Невеличка кам'яна церква височить над іншими будовами — будинком коменданта, госпіталем, флігелями для офіцерів, казармами для рядових. Усе пофарбовано в казенний жовтий колір, і не тільки здалека, а й зблизу зливається з пісками, яким ні кінця, ні краю...

"Широка моя незамкнена тюрма,— думає Тарас,— і хоч би де яке Деревце!"

Він виймає вербову паличку — і втикає в землю на гарнізонному городі.

Шхуна, що привезла Тараса до Новопетровська, була останнім за той рік зв'язком з світом. І вже до весни ні пошти, ніяких звісток не чекати у

форті. Булатов здав Тараса Шевченка ротному командирові Потапову, і сам лишився на зиму в Новопетровському укріпленні.

Тарас тільки глянув на Потапова — так серце в нього і завмерло.

Ніякого" навіть натяку на розуміння чогось людського не було в цьому грубому червоному обличчі з низьким чолом, синім носом любителя випити, злим поглядом невиразних жовто-зеленого кольору очей.

— Як ранець тримаєш? — гримнув він для першого знайомства.— Як стоїш? Я тебе вивчу стояти і відповідати як слід!

Він покликав одного з солдатів і наказав узяти Тараса Шевченка під особливий нагляд. Цей "дядька", як звали таких наглядачів, мусив виводити Тараса на роботу по форту, на муштру.

— От бідолаха,— зітхнув у казармі, куди привели Тараса, один з солдатів.— Одразу такому недолюдкові в лапи потрапив.

Не тільки вся рота ненавиділа Потапова, навіть інші офіцери не любили бувати в його товаристві, і тільки що не є найгірші пропияки випивали з ним разом після "получки".

— Я таки зроблю з нього солдата! — похвалився якось, набундючившись, Потапов. І щоранку починав свої звичайні знущання.

— Виверни кишені! — гримав він, викликавши Тараса перед строєм. — Може, ти там якісь недозволені віршики чи малюночки ховаєш? Відповідай голосніше! Дивись прямо, коли начальство з тобою розмовляє. Витягни носок, ще! Ще раз! Ще!

Ні, не здібний був Тарас до цієї солдатської мудрості.

— Дивіться,— звернув увагу коменданта один з офіцерів, дивлячися з ним у вікно на гарнізонний плац, де відбувалося вчення,— і сміх і горе з цим Шевченком. Погляньте на його постать! Ну, просто видно, що людина зовсім не здібна до цього. Ну, аж ніскілечки не здібна.

— Вона здібна до іншого,— тихо проговорив комендант, закусивши сивий вус і почервонівши від досади, від ніяковості і від безсилля.

Старий комендант Маєвський трохи знав, хто такий Тарас Шевченко, але поки що ніяк не міг полегшити його долю.

Цей форт з двома десятками офіцерів, лікарем та невеличкий висілок, де жили крамарі, нагадував йому кубло змій, що стяглися сюди з найжахливіших кутків пустині. Коли й не кусають, так сичать: плітки, доноси, скарги — от їхнє сичання. Один брутальний Потапов чого вартий. А коли трохи обмежити його — одразу полетить донос за потурання політичному злочинцеві Тарасу Шевченку.

— Ну, чого ти так присікуєшся до цього нещасного Шевченка,— питали інші офіцери Потапова,— хіба ти сам не бачиш — не здібний він до цього.

Потапов випинав груди — так, він бачив, робив полковник в Оренбурзі — і кидав:

— Мені за нього на смотрі відповідати доведеться. Я з нього цей неслухняний дух виб'ю.

Понурий, похмурий повертався Тарас до своєї казарми.

— А що, Тарасе,— жартома сказав йому офіцер,— краще було б, коли б тебе знову послали на морську службу або призначили в козаки?! Адже на чайках або на конях вам, запорожцям, більше до лиця, ніж в піхоті!..

Тарас трохи підвів похилу голову, глянув на офіцера сумними очима.

— А ще краще було б мені — або зовсім на світ не родитися, або вмерти швидше,— відповів він. І дві великі сльози скотилися з його очей.

Офіцер зніяковів, а Маєвський одвернувся.

* * *

І там, у пустині, широкій, незамкненій Тарасовій "тюрмі", минають завірюхи та хурделиці і приходить весна, і сонце світить на ті піски, на ті скелі.

"А у нас там зілля зеленіє, верби розпускаються, бруньками вкриваються..." — згадує Тарас, ідучи гарнізонним двором.

— Тарас! Джолдише Тарасе! — раптом чує він. Обертається — молодий юнак казах, який допомагав городникові носити воду, гукає його.

— Чого тобі, Сатангуле? — питає Тарас, підходячи до нього.

— Джолдише Тарас! — каже радісно Сатангул, його чорні очі сяють від задоволення.— Ти посадив палицю торік — дивись, ходімо, дивись — вона зазеленіла.

Сатангул підводить Тараса До того місця, де Тарас торік восени увіткнув вербову паличку. Тарас дивиться, і невимовна радість охоплює його — з гілочки побігли паростки, свіжі, зелені паростки. Вона перебула страшну зиму, сніги, вітри, завірюхи і витримала, витримала все!

Сатангулі дивиться на неї, як на чудо. А Тарас, Тарас радий, щасливий, ніби одержав найдорожчий дарунок.

Вони обидва стоять якийсь час мовчки.

— Ходімо, Сатангуле, принесемо води та поллємо нашу вербинку, наше перше деревце. Воно витримало зиму, треба зберегти і від палючого літнього сонця пустині перше деревце!

Перше деревце в цій мертвій пустині!

* * *

Воно росте, перше деревце в мертвій пустині. Минають роки, і це вже зелена, чудесна верба. В її затінку можна посидіти. Вона виросла наперекір усьому, наперекір різкому підсонню пустині, сама однісінька.

Минають роки. У Тараса вже борода виросла, і голова полисіла, як у старого, і так, як і раніше, виводять його на муштру. Та, як і раніше, не скоряється його душа. "Караюсь, мучуся... але не каюсь!.." — написав ЕІН у маленькій саморобній книжечці. Тарас вписує туди нишком свої вірші і ховає її за халяву чобота. Як він стережеться, щоб, бува, хто не побачив цю "захалявну книжечку", бо досі заборонено йому писати і малювати.

Перевели в інше місце жорстокого Потапова. Помер старий комендант Маєвський, який усе-таки чим міг полегшував долю поета.

І раптом на гарнізонному подвір'ї затупотіли швидкі дитячі ніжки, забринів ніжний дитячий сміх, залунала жіноча привітна розмова.

— Дядю Горич! Дядю Горич! — кричить маленька кучерява дівчина і з розгону кидається на руки Тараса Григоровича.

— Справжній тобі Горич,— сміється ласкаво Тарас, цілує дівчинку і пригортає до себе.— Дружочку мій, Наталонько!

-т— Казку, дядю Горич, розкажи казку! — і дівчинка показує рукою на город, де розкинула зелені віти Тарасова верба.

Це маленька Наточка Ускова, дочка нового коменданта Іраклія Олександровича Ускова, який приїхав сюди з дітьми і з дружиною Ага тою Омелянівною. І Агаті Омелянівні^ Іраклію Олександровичу ще В.Оренбурзі, звідки вони їхали, розповіли про Тараса його знайомі і друзі; просили зробити те, що можна, для нього. Обоє Ускови, люди освічені і культурні, обіцяли і виконували тепер, як могли. Та найбільшим щастям для Тараса було в їхнім домі — діти. Увесь вільний час Тарас проводив з своєю улюбленицею, маленькою Наталочкою, яка, не вміючи ще вимовляти "Григорович", казала "Горич".

— Справді, мабуть, горе мені за батька,— всміхався Тарас.

От і зараз потягла вона його на їхнє місце — під Тарасову вербу,— а там уже чекав на них городник Сатангул з своїм братиком і сестричкою, маленькими чорнявенькими казашатами, і приятель Тараса, його земляк з України, рядовий Андрій Обеременко.

— Казку, розкажи казку, дядю Горич.— Наталочка маленькими рученятами ніжно гладить Тарасову бороду.

Він уже багато розповів Наталочці "казок" — спогадів про свою далеку Україну, про її зелені гаї, Дніпро, сади. Він стільки переспівав їй рідних пісень. З не меншою увагою слухали його завжди і Сатангул, і маленькі казахські діти, а Андрій Обеременко тільки зітхне завжди та й одвернеться, щоб не побачили люди сліз на його добрих ясних очах.

— Що ж розповісти тобі сьогодні, Наталочко? — спитав Тарас.— От дивлюся я на цю вербу і згадую стару легенду. Ти ще мала для неї, та нічого — я розповім.

Був собі на світі страшний розбійник, скільки він лиха накоїв — і сказати важко: от почув він, що смерть його близько, а не хочеться і розбійникові помирати без каяття в своїх злочинах-гріхах. Довідався він, що в тому лісі живе праведний старець — пустельник. От і прийшов до того старого розбійник з величезною дубовою палицею, залізом окованою. Прийшов, замірився на нього палицею та й каже: "Сповідай мене, або я уб'ю тебе". Що поробиш — смерть і старому не свій брат — треба вислухати розбійника. А той як почав розповідати усі свої злочини — аж злякався старий.

— Нема,— каже,— й покути такої, щоб такі гріхи простилися. Іди,— каже,— походи три дні, а я поміркую, яку покуту на тебе накласти, щоб гріхи простилися.

Прийшов за три дні розбійник.

— Ну що, святий, вигадав?

— Вигадав,— каже старий. Вивів його з лісу в поле, на високу гору, увіткнув там його страшну дубову палицю у землю і наказав розбійникові носити ротом воду з глибокого яру і поливати цю страшенну палицю.— І тоді,— каже,— простяться тобі гріхи твої, коли з твоєї смертоносної зброї виросте дерево і плоди принесе.— Сказав це старий та й пішов. Минуло кілька років. Старий і думати забув про розбійника. Якось він вийшов з лісу у поле, замислено підійшов до гори і раптом почув чудові пахощі. Він зійшов на гору і побачив прекрасне грушеве дерево, вкрите стиглими плодами, а під деревом спочиває старик з довгою до землі бородою... Пустинник пізнав колишнього розбійника...

Тарас з мить помовчав.

— От і моя верба виросла і зміцніла, а я все ще караюся в неволі,— сумно додав він.— Та то ж був розбійник... А я тільки писав вірші...

Зажурено дивилися на нього і Андрій Обеременко і Сатангул, а Наталочка, хоч і не все зрозуміла, почала водити маленькою ручкою по голові і бороді "дяді Гори-ча", щоб не журився.

— Та от з палиці, яку, може, на "зелену алею" готували, виросло таке прекрасне дерево тут у пісках, у пустині, що, мабуть, бог забув засіяти зіллям,— усміхнувся раптом Тарас,— то, може, ми, люди, самі це зробимо.

— Що ви вже вигадали, Тарасе Григоровичу? — запитав Андрій Обеременко, і Сатангул присунув ближче своє живе смагляве привітне лице.

— Коли виросло одно дерево, виросте ще і ще. Ми посадимо тут і груші, і верби, і персики, і абрикоси, і виноград, і вони тут мусять вирости. А людям, а дітям яка радість буде! Колись оживуть усі пустині, ріками, озерами вмиються, садами зацвітуть. Наталочко, ясочко моя, ти хочеш, щоб тут сад був, а ви, малі, хочете? — звернувся він до дітей.

— Якші, ата Тарас, якші! 31— залопотали вони.

— Ну, тоді ходімо, Наталочко, порадимось та поговоримо з твоїм батьком.— І він пішов, натхнений великою своєю доброю думкою, і рядки майбутніх віршів вириг нали в голові:

І дебрь-пустиня неполита, Зцілющою водою вмита, Прокинеться; і потечуть Веселі ріки, а озера Кругом гаями поростуть. Веселим птаством оживуть.

Понад сто років минуло з того часу. Тоді не було ще на світі старого діда Сатангула, а батько його ата Сатангул жив у кибитці. Діти бігали босі й напівголі по пісках за козами та баранами, а не ходили, як тепер, до школи. Тоді й школи не було, і не було навіть цього зеленого саду, який з гордістю показують усім приїжджим піонери-школярі. Тоді тут на

багато кілометрів навколо навіть жодного тонесенького деревця не було.

31 Добре, батьку Тарасе, добре!

255

Насадив той сад батир Тарас. Він жив тут, у цих пісках, у цій колишній пустині. І його бачив батько старого Сатан-гула і приятелював з ним, приятелювали з ним казахи, які пасли свої отари на цих безмежних пісках, на яких лише верблюжі колючки, та полин, та ковил росли, й любили його маленькі казашата. І ата Сатангул казав своїм дітям — яка добра і прекрасна душа була у солдата Тараса, тільки не знав він, і ніхто не знав, яка то велика людина була, отой засланий солдат Тарас.

А тепер всі знають, скрізь знають, в усьому Радянському Союзі. І в Казахстані, в невеличкому місті Форт Шевченко, колишньому Новопетровському, є школа імені Шевченка, і діти можуть повести вас у великий зелений сад, про який піклується тепер старий дід Сатангул, відомий на весь Казахстан садовод-мічурінець, і вони з гордістю скажуть:

— Цей сад насадив Тарас Шевченко. Він жив тут. А оця стара верба — перше дерево, що посадив він у мертвій пустині.

1953

ТАРАСОВА ВЕРБИНКА ,

Вербі понад сто років. Навколо неї виріс великий сад, і казахські піонери, хлопчики і дівчатка, з гордістю показують її і розповідають:

— Це перше дерево в цьому саду. Його посадив тут великий поет Тарас Григорович Шевченко. Коли везли Тараса Шевченка в заслання, по дорозі у місті, на березі Каспійського моря, і підібрав він гілочку верби. З нею за пазухою переплив він човном море і увіткнув на городі форту. Голим і порожнім було подвір'я, і навколо самі піски. І виросла з тої гілочки, бачите, яка велика, крислата верба. Бачите, скільки пагінців дає вона. Це Шевченків сад, Шевченкова верба, і ми вчимося в школі імені Шевченка.

Багато людей приїздять подивитись на ті місця, де конав у засланні наш Кобзар, подивитись на ту вербу, що й досі росте. її оберігають і старі і малі. І от кілька років тому на шевченківські свята приїхали туди поети й письменники з України, взяли кілька пагінців тієї дорогої для нас Тарасової верби і привезли з Казахстану, з берега Каспійського моря, на Україну. А один пагонець — крихітна вербинка зробила ще довшу подорож. Я розповім вам про неї.

Нас була невеличка група туристів з України. Вранці ми були ще в Москві, а увечері вже підлітали до великого міста в Канаді — Монреаля. Ми всі почували себе добре, але хвилювались за маленьку зелену мандрівничку, яку весь час тримала на руках наймолодша серед нас — Неля.

— Ну, як вербинка? Не зів'яла?

— Все гаразд! Я її полила, вона свіжа і, мені здається, ще трошки підросла.

Так, у горщичку з землею ми везли з собою маленький пагонець від славної Тарасової верби. Разом з нами вербинка пролетіла над Дніпром, Бельгією, Францією, над Атлантичним океаном. І от уже Неля обережно сходить з нею по трапу з літака. Ми на монреальському аеровокзалі. Тут, як скрізь за кордоном,— перевірка паспортів і речей. Ми спокійні. Ми — радянські туристи, не веземо нічого недозволеного в чужу країну,

і навіть наша маленька вербичка має свій власний паспорт. Його видав на неї Ботанічний сад. Але що це? Саме її, зелену крихітну рослинку, не пропускають у Канаду! Ми схвильовано з'юрбились коло розгубленої Нелі, схвильовано просимо перекладача пояснити — ми веземо вербинку в подарунок нашим землякам — українцям у Канаді. Але службовці невмолимі. Рослини, насіння квітів забороняють перевозити через кордон, щоб не перенести якоїсь рослинної хвороби.

— Але ж от її паспорт, довідка вчених Ботанічного саду, що наша вербичка цілком здорова.

Ні, нічого не допомагає. Тоді ми просимо принаймні зберегти її до нашого від'їзду.

— Поливайте її, будь ласка, а за два тижні ми повертатимемося і заберемо її додому. Для нас це дуже дорога рослинка.

Нам обіцяли. У Монреалі ми затримались і хоча з цікавістю розглядали незнайоме місто, усі були прикро вражені подією з вербинкою і раз у раз згадували її. Другого дня увечері ми їхали далі. Ми вже стояли з речами коло автобуса, коли біжить наш поет, який саме й привіз вербичку з Казахстану, махає руками і кричить:

— Дозволили везти вербичку! Почекайте! Попросіть не відправляти автобус! Нелю! Мерщій за вербичкою!

Ви уявити не можете, як ми зраділи! Всі жінки хотіли поцілувати тендітне зелене листячко, але Неля, звичайно, не дала, вона притискувала до себе горщик, як мале дитя.

Але ще важче вам уявити, яка радість була на святі в канадському містечку Палермо, коли зустрілися там біля пам'ятника Кобзареві з нашими земляками-українцями. їх зібрались тисячі. І кожному хотілось поговорити з нами, розпитати.

Один старий-престарий дід казав:

— Ви — немов ластівки з рідного краю, з якого ми давно, ще задовго до Жовтневої революції, поїхали через злидні, голод, безземелля, знущання панів. Я був тоді зовсім малим хлоп'ям. Довгі місяці, немов худоба, пливли ми, загнані в трюми океанських пароплавів, конали від задухи, хворіли, переносили морські шторми та бурі. Нам обіцяли в Канаді золоті гори, але довелося нам тяжко працювати — корчувати ліси, висушувати болота. Ми наймались на найтяжчу чорну роботу, спали на голій землі просто неба. Ми не розуміли мови тутешніх, а вони не розуміли нас і казали глузливо, що й народу такого нема — українців, і країни такої нема — України. Та хоч батьки наші темні, убогі селяни, але відповідали вони: "А хіба ви не чули про Кобзаря — Тараса Шевченка? Він народився на Україні, він писав українською мовою, як же нема такого народу і такої країни, коли була там така велика людина? І боровся Тарас за всіх знедолених і трудящихся на світі". Вечорами збирались діди і батьки і читали нам, дітям, напам'ять вірші Тараса, щоб не забували ми рідної мови, рідного краю. Своєю працею, своєю старанністю, своїми мозолястими руками добували собі прибульці і життя і повагу усіх, хто працював. З багатьох країн переселялись до Канади бідняки — і ми бачили — усі, хто працює: і тутешні' і прибулі, завжди порозуміються між собою. І коли ми почули про Жовтневу революцію, про те, що і на Україні Радянська влада, серця наші сповнились гордістю і ще палкішою любов'ю до батьківщини.— Так розказував нам старий наш земляк.

Нас обступили, нас вітали, цілували і ті, що пам'ятали рідний край, і ті, що народилися вже тут і тільки мріяли побувати на Радянській Україні, побачити Київ, Тарасову гору. І от навколо пам'ятника Кобзареві запанувала врочиста тиша. Тільки далеко ген-ген лунав голос нашого поета, який привіз вербичку з Казахстану. Він розповідав натхненно і зворушено, як посадив Тарас у засланні вербу і тепер ми привезли її пагонець сюди, в Канаду, до своїх братів і сестер українців в знак любові і дружби, і ніякі простори, ані гори, ані океани не роз'єднають не тільки нас — дітей України, а трудящих усього світу, які жадають миру і

дружби, які борються за життя, коли не буде війни і свар, а на оновленій землі, як писав Тарас,— врага не буде супостата, а буде син, і буде мати, і будуть люди на землі.

І ми посадили там Тарасову вербичку. І діти — хлопчики і дівчатка — обіцяли доглядати її і просили передати дітям Радянської України, всього Радянського Союзу, їхній привіт.

1962

ЧЕРЕВИЧКИ

(З дитинства Ганса Крістіана Андерсена) Ну, починаєм!

— Ну, починаєм! — сказав правий черевичок лівому, і Ганс Крістіан побачив, як вони трошки, зовсім трошечки присунулися один до одного.

— Зараз вони танцюватимуть! — подумав хлопчик. Тепер треба не дихати і примружити очі, тоді ніхто не знатиме, що Ганс не спить, а дивиться крізь ситцевий квітчастий положок, яким завішене велике батьківське ліжко. Ліжко таке велике, постіль м'яка, добра, ласкава, в ній затишно, нічого і нікого не страшно. Як тільки сутінки сунуть до хати — крізь вікна, крізь усі щілини,— і всі речі починають себе поводити зовсім не так, як удень, Ганс шмиг у це ліжко — тоді хай собі і сердитий верстат супиться на нього, хай собі щітка загрожує своєю довгою палицею,— у ліжку йому нічого не страшно.

Хоч сьогодні Гансові здається, мабуть, що у всіх хороший настрій. Навіть верстат не такий страшний, мабуть, тому, що на ньому сьогодні тато зробив ці чарівні шовкові черевички. Он вони зараз красуються на маленькому столику, і всі дивляться на них і не можуть надивитися. Що вони чарівні — про це не може бути ніякого сумніву. Коли вже навіть тато сказав: — Ну, хай вони будуть насправді чарівні для нас, ці

черевички,— то це вже дійсно так. Тато, який не вірить, що на горищі живе маленький старий домовик і що чорт вночі заглядає по хатах!

Але ж сьогодні такий чудовий вечір, що ні про що зле не треба думати. Мабуть, і домовичок — старенький, маленький — може, такий на зріст, як Ганс, дідуганчик, з довгою білою бородою в гостроверхому червоному ковпачку виліз з горища і сидить у куточку під розмальованими дверима. Він, напевне, задоволено потрушує бородою і думає, що і він переїде з ними. Ще б пак! Ганс Крістіан сам подбає, аби і в новій хаті було для домовичка таке ж затишне місце, як тут під дверима, які тато розмалював різними цікавими візерунками. Тільки подумав про це Ганс, а двері рип-рип:

— Ми перрреїдемо тежж, ми перрреїдемо тежж,— зарипіли вони,— нас перрренесуть!..

— Переїдете! Переїдете! Тато вас перенесе! — усміхнувся їм Ганс.

— А ми? А ми? — мовили малюночки на стінах.— Без нас тобі буде сумно!

— Звичайно! — махнув рукою Гансик. Ці малюночки — теж татова робота — висять тут з дня народження хлопчика, і він знає кожне деревце, кожен листок на кущику. Він навіть знає, що там за кущиками, хоча це й не намальовано. Але ж Ганс там не раз гуляв увечері, коли все робилося насправдішнім.

— Ми думаємо,— сказали черевички і гордовито розсунули носочки (лівий — ліворуч, правий — праворуч),— там, куди нас завтра понесуть, а через знайомство з нами переїде і дехто з цієї кімнати,— там, напевне, меблiровка і обладнання далеко краще! Адже коли ми ще були рожевою шовковою матерією і жили в шухляді у самої пані — о! ми багато дечого чули і бачили!

Цим вони хотіли натякнути, що вони зовсім іншого походження, ніж усі ці речі в кімнаті, і хто-хто, а вони вже повернуться туди.

— Не забувайте, хто вас шив,— зашипіло шило, воно було гостре на язик і любило іноді вколоти.— Коли б не батько цього хлопчика і не дехто з його помічників (шило явно думало про себе), ви б не мали такого вигляду, як зараз. А що таке просто матерія — шматок матерії?

— І підошви теж тутешні,— прошепотіли тихо підошви — вони були скромні, не пнулися наперед, і тому шепотіли: — Без підошов не буває черевиків, а нас поставив батько хлопчика.

"Краще б уже танцювали,— подумав Ганс,— вони такі гарненькі, ці черевички, навіщо їм сперечатися? "

— Краще б уже танцювали,— лагідно мовила товста ступа, вона сама любила інколи підтанцьовувати в парі з товкачем.— А завтра — туп-туп — в путь-доріжку, і ми з вами. Я завжди мріяла про сільське життя.

— Так-так, тік-так! — застрибав борнгольський годинник, що висів на стіні.— Ми починаємо музику на честь черевиків і нашого хазяїна. Він зробив їх, і тепер він буде шевцем у самому замку. І ми переїдемо усі з ним. Тік-так — ми починаємо. Кавалери, запрошуйте дам і починайте молінаски — наш старий улюблений датський танець.

— Менует! Менует! — зацокотіли черевички.

Що тут почалося! Усім хотілося танцювати — і стільцям, і старій скрині, на яку переносили батьки вночі Ган-сика, і верстатові, і навіть великому столу, за яким сиділи батько, мати, бабуся і сусідка Анна-Лізбета. Про ляльок-балерин, які вирізав для Ганса тато, нема чого й казати, вони ж були створені для цього!

Дідусь-домовик потрушував білою бородою, ворушив ніжками у м'яких капцях і підморгував Гансику — вони давно приятелювали. Усі так крутилися перед очима, що Гансик заплющив очі — а зовсім не тому, що заснув; і за музикою годинника уже нічого не чув, про що говорили дорослі за столом.

— Ну, що це за дитина, наш Ганс Крістіан,— казала мати батькові,— його й не чути, лежить собі тихесенько, нікому не заважає, ніякої шкоди від нього ніколи!

Батько, завжди зосереджений, мовчазний, усміхався і з любов'ю дивився на ліжко, де міцно спав такий ласкавий, такий ніжний його синочок. Він худенький, слабенький, і хоча батькам він здається найкращим у світі, насправді він некрасивий, маленький Ганс Крістіан. Але у нього такі допитливі розумні очиці, він ніколи не капризує, завжди чимсь зайнятий, навіть з простої цурпалочки може уявити собі найцікавішу іграшку. Коли в домі нема нічого, крім квасолі і хліба, йому цілком байдуже, він їсть їх, як найкращі страви.

Добре було б, коли б справдилися їхні надії.

Сама баронеса з замку дала батькові на пробу пошити шовкові бальні черевички, і коли вони прийдуться до смаку, вона дасть йому в селі, поблизу свого маєтку,— хатинку з садиком, і туди він переїде з своєю невеличкою родиною — дружиною і маленьким Гансом Крістіаном — і матиме постійну роботу. Про це і мріють вони сьогодні увечері за столом.

— Він би так поправився там, наш Гансик,— каже мати,— а я — завжди мріяла жити на селі!

—• Коли б тільки черевики припали до смаку! — мовив батько.

— Що ви, що ви, сусіде,— загомоніла, підіймаючи здивовано плечі Анна-Лізбета,— такі черевики! У королівської доньки тільки такі можуть бути, ви мені вже повірте, я немало бачила на своєму віку, ні у кого в цілому Оденсе нема і не було таких черевиків. Що й казати, вам пощастило! Будете там собі, як у гусячому гнізді, розкошувати. Там навіть є пасовисько для корови, коло хати, яку вам дадуть, а корова — це ж для вас буде все. І молоко, і масло, і сметану — все матимете!

Бабуся хитала головою у білому чистенькому чепчику й тихо мовила:

— Дай боже, дай боже, хіба ж такі черевички можуть не сподобатися. Коло хатинки будуть квіти, луки, розцвіте наш Гансик. І я приходитиму щонеділі...

— І завжди буде робота...— зітхнувши, сказав батько.— Ми зможемо Ганса віддати вчитися в гімназію.

— Коло хати я розведу город, не те що тут: висить два ящички, та в них росте цибуля і пастернак — там у мене буде горох, картопля,— мрійно казала мати... і в сотий раз взяла один черевичок в руки, і, подувши на нього, хоч жодної порошинки там не було, так любовно глянула, як дивилася на свого маленького Ганса Крістіана.

— Чарівні! — мовила вона.— Не тільки баронесі, а й справді королівні не соромно такі одягти,— і з гордістю подивилась на дружину — це ж він такі зробив!

* # *

Годинник на ратуші показував тільки шість, а батько з Гансом Крістіаном вже виходили з міських воріт св. Юр-гена.

Тут уже закінчувалось їхнє місто Оденсе. Далі йшли луки, поля, зелені і ніби шовкові від молодого вівса, білі й кучеряві від гречки, такі

запашні, привільні, вдалині майорів гай — Богородичин гай, як його звали. Туди ходили гуляти по святах мешканці Оденсе, і Ганс Крістіан з татком часто гуляв, а мати ходила з ними тільки на зелені святки. Вона одягала своє святкове ситцеве брунатне в дрібних квіточках плаття і здавалося Гансові красунею. Мати приносила завжди з лісу березове гілля і клечала ним кімнатку. Тільки частіше ніж раз на рік їй ніколи було одірватися від роботи. Вона варила, шила, ходила на поденну, а у вільну хвилину прибирала і чепурила кімнатку. У них було чистенько і затишно, хоча вони й жили коло самісінького горища. От тепер, коли вони житимуть на селі, у них завжди будуть у хаті квіти і зелень...

...Ганс підстрибує, немов горобчик, і, немов горобчик, щось наспівує — щось таке, що йому одному зрозуміло. Коли йому весело, він завжди наспівує,— а йому майже завжди весело і радісно. От світить сонце — як добре. Пташки співають — як добре! Он повзе равлик до великого лопушиного листа — ну, що може бути краще? Ой, скільки лопуху росте в рівчаку край дороги! Найбільше листя на світі — це, звичайно, листя лопуха і з нього усе можна зробити — і фартушок, і зонтик, і навіть накидку, як у рицарів, про яких читав тато якось увечері. Зараз Ганс зірве найбільший з листків — їх так багато тут, вони ніколи не ростуть поодинці, а тільки в товаристві — і зробить собі капелюшок. Ну, хіба не чудовий капелюшок вийшов?

Тато, як завжди, йде мовчки. Він думає — коли б це здійснилося — жили б вони тихо й мирно, він багато б працював, а увечері читав би жінці і Гансу свої улюблені книжки. Хіба він так уже багато хоче? То він колись хотів багато. Він хотів учитися, бути освіченою людиною. Він добре вчився в школі, і-батьки працювали і жили в достатку, але раптом нещастя за нещастям посипалися на них. Раптом здохла корова, упав кінь, згоріла хата, і батько його збожеволів. Про яке вчення можна було думати? Віддали його в науку до шевця.

Але, може, пощастить Гансику? Батько обережно несе під пахвою загорнені в найкращу жінчину хустку черевики — і від них залежить усе.

Маленький Ганс ніби знає, прб що думає тато,— він одгортає з очей свій зелений капелюшок і питає батька:

— І коло хати там садок?

— Так, синку, і садок.

— І в садку кущики найсправдішні, он як тут?

— І кущики.

— І пташки там живі?

— І пташки.

— І зозулі там є? Ку-ку! Ку-ку! — закував Ганс і побіг наперед.

Він навіть не чує втоми, коли вони підходять до замку. У Ганса Крістіана очі робляться великі, і він хапає батька за руку. Він ще ніколи не бачив такого чудового будинку, який височить там на горбочку за великим садом. Це старовинний панський будинок з баштами, з шпилем на даху, оточений глибоким ровом, через який перекинуто міст. Перед будинком висока щогла з Данеброгом на вершечку — датським національним прапорцем, а коло неї ще щогла, перевита запашним хмелем.

Тато всміхається і каже Гансові:

— А взимку замість хмелю прив'яжуть до щогли сніп вівса — щоб і пташкам було що їсти.

— Тут, мабуть, добрі люди живуть,— каже переконано маленький Ганс, обережно переходячи місток.

Йому дуже хочеться зайти в замок — адже там, напевне, все в золоті і сріблі — так, як у казках "Тисяча і одна ніч". І так цікаво подивитися на баронесу — вона, напевне, і дома ходить в оксамитових платтях і перлинах, а її чоловік — в панцирі і латах. Але тато наказує йому посидіти на низенькій лавочці коло дверей кухні, і Ганс слухняно сідає. Нічого, коли вони житимуть на селі,— це ж тут, одразу за садом, він уже проберется всередину замку, і все там добре-добре огляне і побачить, як танцює пані-баронеса в чарівних черевичках. А зараз і тут цікаво. Такий великий сад з старими височезними деревами і над ними кружляє безліч ворон. Вони кричать: "Кра-кра". Тато казав, що ворони живуть багато-багато років, триста років — це дуже багато, ніякий дідусь і ніяка бабуся стільки не може прожити. Ганс підводить голівку і уважно прислухається до їхньї воронячої, мабуть, дуже розумної, розмови, як раптом чує, що хтось його бере за руку.

— Ходім, Гансику, додому.— Це був тато.

Що таке? В його руках підошви — са^мі підошви від чарівних рожевих черевичків. Ганс здивовано і злякано подивився на тата і на підошви.

— І міряти не схотіла,— гірко всміхнувся тато.— Каже — загинула моя матерія.— Ну, коли так,— кажу я,— хай гинуть і мої підошви,— узяв свій ніж і відрізав підошви. Ходім!

— Значить, ми не переїдемо в хатинку з садком? — тихо спитав хлопчик.

— Ні, синку,— похитав головою тато, і хлопчик побачив на його очах щось вогке, і у самого у нього так залоскотало, залоскотало в носику, він підшморгнув ним, та це не допомогло, бо з його очей теж закапали сльози. Вони швидко мовчки пішли — і тільки ворони щось збуджено і роздратовано кричали своєю воронячою мовою: "Кра-кра".

Мама гірко плакала, і бабуся теж, а сусідка Анна-Лізбе-та лаяла всіх баронів і всіх князів на світі

— Куди вже горобцям з журавлями танцювати! — мовив батько.

Гансик сидів у куточку під розмальованими дверима, ї найбільше шкода було йому чудових рожевих черевичків.

Але, може, ще якось можливо зробити справжні чарівні черевички?!

1940

ПАЛИЧКА КАЗКАРЯ

Уже давно, сто років тому, жив-був старий поет, такий хороший добрий старик, справжній поет. Він умів розповідати цікаві казки, і тому його всі любили — і дорослі і діти.

— Така вже в мене повадка — розповідати,— казав він.

І на що він не погляне — про те й розповість цілу історію: і про квітку, і про чорногуза, і про звичайнісіньку голку. Здавалося, всі речі при ньому оживали і приятелювали з ним, нічого від нього не приховували і довіряли всі свої секрети. Він наче розумів усі мови на світі не тільки людські, а й пташок і тварин. А часто йому мова була й не потрібна: погляне на якогось хлопчика і, не розпитуючи, знає, чого той плаче або радіє.

Інколи можна було подумати, що при ньому все стає чарівним, як і повинно бути в казці.

І от раз люди переконались, що це справді так, і я вам зараз про це розповім.

Звали того казкаря Ганс Крістіан Андерсен, і жив він у маленькій країні Данії. Він дуже любив мандрувати по всіх світах. Просто, як перелітний птах, то на південь поїде, то на північ. Недарма його улюбленими птахами були лелеки.

От якось під час подорожі на півдні в Італії йому подарували тоненьку, але міцну пальмову паличку, і Андерсен так до неї звик, що ніколи з нею не розлучався в своїх мандрах. Мабуть, через це паличка трималась завжди стрункo і досить самовпевнено. По-перше, вона була з такого прекрасного дерева — пальми, яке виросло в країні, де ніколи не буває зими, по-друге, вона стільки мандрувала, та ще й в руці казкаря. Адже це вона допомагала йому ходити по горах, вона підтримувала його, коли він трохи зморювався, і взагалі паличка була певна, що без неї старому було б просто нудно, бо коли Андерсен гуляв сам, без товариства, він часто розмовляв з своєю улюбленою паличкою.

Паличка завжди мовчала, в цьому теж була певна гордість, але що знала, те знала.

І уявіть собі, яка трапилась колись неприємність,— і саме під час мандрів, далеко від батьківщини палички — Італії, далеко від батьківщини Андерсена — Данії.

Вони подорожували до Шотландії, як завжди, вдвох. Якось Андерсен з своєю паличкою їхав степом у товаристві однієї привітної і люб'язної родини.

— Яка хороша паличка! — сказав юнак, молодший серед усіх. Він сидів поряд з Андерсеном і з захопленням дивився на нього.

— О, моя паличка могла б багато розповісти! — засміявся Андерсен, примруживши невеличкі добрі очі.— Сама вона з пальмового деревця, родом з Неаполя, з Італії, і вже багато років мандрує зі мною.

Юнак узяв паличку в руки і високо підніс її.

— Ну, пальмо! Подивись і на нашу Шотландію! Тут, правда, часто тумани і далеко холодніше, ніж на твоїй батьківщині, але й тут є багато цікавого. Он бачиш, на обрії найвища в Шотландії гора! А он яке величезне озеро! Вона запам'ятає? — спитав він сміючись Андерсена. •

— Обов'язково,— переконано мовив Андерсен.— І не тільки тумани, гори і озера. Коли ми будемо знову в Італії, вона розповість про людей Шотландії і передасть від них привіт і в Данії, і по дорозі у Франції, і в Швейцарії, і скрізь, де ми будемо. Адже ми й подорожуємо для того, щоб потім розповісти одним про інших щось хороше.

До міста приїхали пізно, і Андерсен ліг спати, а паличка стала в кутку кімнати, як на варті. Вона тільки трохи прихилилась до стінки, щоб теж відпочити після денної прогулянки. Другого дня вони мали вже вирушати додому, в Данію.

А вранці, зовсім рано, їх несподівано розбудив гудок пароплава. До кімнати готелю вбіг той самий юнак, з яким вчора гуляли.

— Швидше! Швидше! Милий Андерсен! Поспішаймо! Пароплав відходить раніше, ніж ми гадали!

Він метушився, хотів допомогти швидше зібратися, але більше заважав, ніж помагав. От він сунув у руки Андерсена валізку, і вони майже бігом поспішили на пристань.

А паличка лишилась стояти в кутку — одна, в чужому домі, в чужій країні, серед чужих людей!

Вона ображено мовчала. Невже Андерсен зовсім забув про неї?

Ні, він згадав, звичайно, згадав, але коли? Вже тоді, коли пароплав відчалював од берега, він поставив свою валізку і помітив, що в руці нема палички!

Він підбіг до борту і закричав:

— Я залишив у номері готелю мою паличку! Будь ласка, передайте її мені в Данію через когось із земляків!

Андерсена проводжало багато людей, знайомих і незнайомих. Усі побачили, що він дуже засмутився, бідний старий. Його висока незграбна постать виглядала зовсім понурою, його великий довгий ніс так сумно опустився, що всім стало його шкода. Адже всі розуміли, що він звик до своєї палички.

— Ах, подумайте, Андерсен забув свою паличку,— передавали один одному на пристані.— Треба якнайшвидше послали її, бо він зажурився, як мала дитина.

— Можна й не чекати, поки хтось їхатиме до Данії,— сказав юнак, який розбудив Андерсена вранці.— Це може бути й нескоро. Я зроблю все далеко швидше!

І він побіг у готель і взяв паличку, яка сумно, але мовчки прихилилась у куточку.

— Завтра, шановна паличко, вирушите ви з першим пароплавом навздогін своєму хазяїнові! — мовив він, прив'язуючи до палички записку. В ній було написано: "Датському поетові Гансу Крістіану Андерсенові", а далі йшов точний маршрут, яким їхав поет.

Але до чого бувають легковажні молоді люди! Паличка, будьте певні, не спала цілу ніч, бо дуже хвилювалась, хоч і трималась, як завжди, струнко і рівно, а юнак? Юнак проспав! Йому треба було вже

поспішати на лекції і треба було поспішати на пристань. У розпачі він вибіг на вулицю. Ох! На вулиці майже нікого не було. Якась жінка поспішала на базар, та маленький хлопчик йшов до школи і, мабуть, не дуже квапився, бо заглядав у всі вітрини крамниць.

— Хлопчику,— підбіг до нього юнак,— я бачу, ти розумний і хороший хлопчик, бо ти рано вийшов і у тебе ще є час погуляти. Може, ти пробіжишся на причал і даси ко-му-небудь, хто сідатиме на пароплав, цю паличку?

Хлопчик здивовано глянув на незнайомого.

— Ти, мабуть, дуже любиш казки. Ну, певне, ти читав про олов'яного солдатика?

— Звичайно, читав! — гордо відповів хлопчик.— І я так добре вчуся, що бабуся подарувала мені цілу книжку казок. Там є і про Дюймовочку і про вогниво, але я найбільше люблю про непохитного олов'яного солдатика,— признався він.

— Ти знаєш, усі ці казки написав Андерсен, а це його паличка, я думаю, вона, можливо, теж чарівна, але він забув її у нашому місті, і йому треба якнайскоріше її передати. От ти і віднеси мерщій, до школи ти не запізнишся!

Хлопчик схопив паличку і побіг, побіг! Він так міцно тримав її, що коли б паличка була не з пальми, а, наприклад, з очерету, вона б тріснула. Але вона не сердилась на хлопчика, навпаки, їй було спокійніше у нього, ніж у легковажного юнака. Крім того, хлопчик знав казку про олов'яного солдатика, яку вона чувала безліч разів, бо Андерсен часто розповідав її дітям. Паличка навіть не образилась на хлопчика, коли той, озирнувшись навколо і переконавшись, що ніхто не бачить, сів на неї верхи і пострибав, як на коні, і їй самій навіть здалося на хвильку, що вона не паличка, а бойовий кінь!

На пристані було багато народу, як завжди перед відходом пароплава, і хлопчик спочатку трохи розгубився. Але він був певний, що у нього в руках чарівна паличка, значить, нічого не могло бути страшного, і, головне, ця паличка належить доброму Андерсенові, який знає стільки чудових казок. Андерсен, мабуть, журиться, що вона загинула, і, може, без цієї чарівної палички він не зможе написати нових? І хлопчик сміливо підбіг до трапа, на який саме сходила худенька дівчина у серпанковій хустинці.

— Передайте, будь ласка! — закричав хлопчик, сунув їй паличку і втік — адже пояснити однаково він їй нічого не міг!

— "Гансу Крістіану Андерсену!" —прочитала дівчина, зійшовши на палубу.— Андерсену! Датському поету! От диво!

Худенька дівчина була швачкою, у неї не було батьків, тільки маленькі братик і сестричка. Вона сама мусила годувати сім'ю, і часто їй бувало напереливки. Якось сестричка принесла книжку і прочитала про поневіряння дівчинки Ельзи та її братів і як любов, терпіння і самопожертва сестри перемогли всі нещастя. їй стало тоді легше на серці, їй здалося, що її любов, терпіння теж переможуть усі злигодні. Цю казку вона полюбила найдужче.

"Яка хороша людина написала її,— думала вона,— який добрий цей письменник Андерсен. Він ніби хотів заспокоїти мене і не'дати вмерти надіям".

І от дівчина тримає в руках його паличку. Спочатку вона подумала, що він їде на пароплаві, треба розпитати людей, де він. Вона підійде і мовчки віддасть йому його річ. Але потім вона прочитала записку юнака і зрозуміла, що треба передати паличку за призначенням. їй дуже хотілось щось приписати, якось подякувати Андерсену, але вона не насмілилась і лише ті кілька годин, які їхала, весь час тримала паличку в руках, і паличці здавалось, що її гладять тонкі пальці дівчини, і хоч не

були вони дуже ніжними, а всі поколоті голками та шпильками, паличці було тепло від її ласки і стало шкода, коли дівчина на зупинці передавала її веселим студентам, які зійшли з пароплава і сіли в омнібус.

— Андерсен! — закричали вони.— Хто не знає з нас Андерсена! Пам'ятаєте, друзі, його "Нове плаття короля"? Вам не здається, що надто багато на світі таких "голих королів"? І нам треба розвінчувати їх, а не бути схожими на його підлабузників придворних!

— Ні на пройдисвітів-ткачів,— зауважив статечний чоловік з кутка омнібуса.

Студенти почали навперебій згадувати інші казки Андерсена: і "Принцесу на горошині", "Тінь", і "Калоші щастя". Паличці було дуже приємно, що вона потрапила в таїге освічене товариство, і вона сповнювалась гордістю. Що там не кажи, вона також мала відношення до цих казок; адже Андерсен під час своїх прогулянок ділився з нею своїми думками і спирався на неї. До того ж з студентами було дуже весело — вони співали, жартували і навіть хотіли написати Андерсенові листа і почепити на паличку з її подорожньою запискою, але за співами і жартами не встигли.

— Ну, йому передасть наші привіти і побажання його чарівна паличка! Дивись, паличко, не забудь, ми всі дуже любимо твого хазяїна! — І вони передали її з рук на руки аж до виходу з омнібуса. Паличка була певна, що всі вони милуються нею, бо вона ж така струнка та гарненька, але паличка ніколи не губила почуття власної гідності і тому гордо мовчала.

А далі її передали знову на пароплав, і знову люди стрічали її як знайому, бо, прочитавши записку, починали згадувати всі казки, які вона знала напам'ять і була наче найближчою родичкою і "Ялинці", і "Льонові", і

"Ромашці", наче сама проробила весь шлях, шукаючи з маленькою Гердою хлопчика Кая у володіннях "Снігової Королеви".

її передавали з рук в руки, і вона їхала то пароплавом, то омнібусом, то кебом, і нарешті потрапила в поїзд, у купе, де їхали дві жінки. Одна з них, молода і дуже красива, була співачка. Вона задумливо взяла паличку в руки.

— Андерсен! Я знаю Андерсена, хоч ще не бачила його. Його казки примушують замислюватися кожного. Я б хотіла співати так, як його справжній соловей, якому не почесті, не слава, а сльоза людини була найвищою нагородою. О! Коли б і я своїм мистецтвом будила у людей найкращі, найблагородніші почуття! Коли я зустрінусь з Андерсеном, в подяку за його казки проспіваю мої найкращі пісні.

— Бач, якої нагороди заслугу вав,— засміялася її сусідка, стара сива жінка.— Яка щаслива його доля. Навіть нам, старим, відрадно читати його казки. Чи думав він про таку славу серед усіх людей, коли був бідним сиротою і пішки прийшов шукати щастя в Копенгаген, коли поневірявся по людях, і всі його як те "гидке каченя", шпиняли, глузували з нього, а він несподівано став таким лебедем!

— Хіба несподівано! — так само задумливо мовила співачка.— Він твердо вірив у свій шлях, і, головне, він любив і любить усе добре, хороше, що є в людях, він вірить у перемогу добра над злом, і тому будить у кожному все хороше. Я знаю, його казки житимуть і житимуть завжди. Ах, коли б можна було з цією паличкою передати йому мою подяку і любов! — Вона взяла паличку в руки і заспівала півголосом чудесну пісню.

Коли б паличка не сумувала так за Андерсеном, вона не хотіла б нізащо покинути цю жінку. Але вона знала — Андерсенові важко без неї.

Так і було. Андерсенові весь час не вистачало його палички, і він боявся, а що як її загубили, і чи скоро їхатиме якийсь земляк з Англії до Данії?

Він переночував в Едінбурзі і сідав уже в поїзд, який мусив привезти його до Лондона. Уже просвистів свисток начальника станції, як раптом він почув крик:

— Містер Андерсен! Містер Андерсен! — До нього біг кондуктор з поїзда, який тільки-но прийшов з Шотландії, і тримав в руках його паличку!

— Бачите, вона сама доїхала до вас!

Андерсен стояв розгублений на східцях вагона з своєю паличкою. Його підхопили під руки супутники і втягли в вагон, бо поїзд рушив.

— От бачите, а ви журилися! — сказали йому.— Ваші казки облетіли весь світ, і вас усі знають. Як швидко доставили вам паличку. Ви зробили її чарівною своїми казками, і вона могла б проїхати так ще багато країн.

Андерсен розгублено і серйозно поглянув на сусідів. Справді, паличка сама стільки промандрувала, стільки людей тримало її в руках, і їх об'єднувало всіх одне почуття, зворушене його казками. Невже його знає так багато зовсім різних людей? І було це йому радісно і приємно, і в той же час якось злякало. Значить, думки його літають по всьому світу і западають в серця інших людей. Хай же будуть вони, ці думки, завжди хороші і добрі.

Він подивився на свою паличку й усміхнувся. Хіба це не була справжня казка — її чарівна подорож?

— Що ж, доведеться про все написати,— сказав Андерсен. Паличка мовчала, але мовчання, як відомо,— знак згоди.

1952